

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.
ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

ધર્મધી વિશ્વદર્શન

વિશ્વ દર્શન

સુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

સાધુસાધ્વી શિખિર માટુંગા [સુખંઈ]ના
ઉપક્રમે ચોખચેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ : ૯

વિશ્વદર્શન

મુખ્ય પ્રવચનકાર
મુનિ નેમિચન્દ્ર

સંપાદક
ગુલાબચંદ જૈન

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી
મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હડીભાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

સ્પષ્ટ દર્શનની વ્યાપકતા...

અને

સાંપ્રદાયિક અજ્ઞાનની સંકુચિતતા

[સંપાદકીય]

ધર્મમય સમાજરચના માટે જ્યારે પણ કેઈ પ્રતિભાશાળી આત્મા બહાર પડે છે ત્યારે એના માટે દર્શન-વિશુદ્ધિ અતિ જરૂરી બને છે. આમાં તેણે વિશ્વદર્શન કરવાનું રહે છે. આ વિશ્વ જ તેના કાર્યક્રમનું ક્ષેત્ર હોઈને તેણે વિશ્વનાં મુખ્ય તત્ત્વો ચેતન અને જડનો જેમ પરિચય સાધવાનો છે; તેમ તેણે વિશ્વદર્શનના અન્ય પાસાંઓ અંગે સ્પષ્ટ દષ્ટિ કેળવવાની હોય છે. આ માટે તેણે એક માપદંડ રાખવાનો હોય છે તે છે ધર્મમય સમાજરચનાનો, તેણે એક દષ્ટિ કેળવવાની હોય છે તે વિવેકસરના પૃથક્કરણની અને વ્યાપક સત્ય શોધની સતત જિજ્ઞાસાની. તે ભૂતકાળને ઇતિહાસ વડે તપાસે છે; પોતાના ક્ષેત્રને ભૂગોળ વડે જાણે છે, વિજ્ઞાનની પ્રગતિ વડે વર્તમાનને આંકી ભવિષ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન કરે છે; રાજનીતિ વડે રાષ્ટ્રને અર્થિક સમાજનું સ્વરૂપ આપે છે અને અર્થનીતિ વડે પરસ્પરના શોષણને અટકાવે છે.

સામાન્ય રીતે ધણા લોકો એમ જ માને છે કે ધર્મની સાથે આ બધા વિષયોનો શું સંબંધ? એટલું જ નહીં કેટલાક સાધકો તો એમ જ માને છે કે અમે તો આત્માનો જ ઉદ્ધાર કરવા નીકળ્યા છીએ તેમાં અમારે આ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિ, અર્થનીતિ કે વિજ્ઞાનની શી જરૂર છે? પણ ખરો આત્મસાધક જેની ચરમ આત્મસાધનાની સિદ્ધિ કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન છે તે આની ઉપેક્ષા કરી શકતો નથી.

એટલે જ આપણે તીર્થંકરો રચિત સૂત્રોમાં—આગમવાણીમાં પૂર્વભવ કથા રૂપે ઇતિહાસ; ક્ષેત્ર વર્ણન વડે ભૂગોળ, લોકાલોકના વર્ણન વડે ખગોળ; યત્રો અને શસ્ત્રોનાં તેમજ જીવ અજીવનાં વર્ણનોથી વિજ્ઞાન; ગ્રામ, નગર, રાષ્ટ્રધર્મ વડે રાજનીતિ તેમજ ન્યાય-નીતિની ક્રમાણી, પ્રમાણિકતા, પરિશ્રદ્ધ-મર્યાદા અને વ્યવસાય મર્યાદા વગેરે વડે અર્થ નીતિને રજૂ કરી જોઈએ છીએ. આ કેવળ જૈનો પૂરતું નથી પણ

વૈદિક, બૌદ્ધ તેમજ અન્ય ધર્મો, એક યા બીજી રીતે આ બધી બાબતો રજૂ કરે છે. તેની પાછળનો આશય સ્પષ્ટ દર્શન છે. આ બધાં પાંસાઓને સાંકળીને જ સ્પષ્ટ રીતે ધર્મને રજૂ કરી શકાય છે અને તે આનંદ બને છે. તેના આધારે નવો સમાજ રચાય છે; તે ટકે છે.

એની વિરુદ્ધ જ્યાં આ બાબતોનો સદંતર અભાવ હોય છે ત્યાં સાંપ્રદાયિકતા પ્રવેશે છે. તેની સાથે અજ્ઞાન અને સંકુચિતતા પ્રવેશે છે. વિશ્વવાત્સલ્યનો આત્મભાવ પ્રગટ થતો નથી! ધર્મના નામે; સ્વાર્થ સંધાય છે અને તેના ખર્ચપરમાં લાખો માણસો હોમાય છે. તે સંકુચિતતા છે; અને જ્યાં સંકુચિતતા છે ત્યાં અજ્ઞાન છે. આજે વિશ્વદર્શનની સ્પષ્ટતા જ્યાં સુધી ઉપરનાં તેનાં પાંસાંઓને ન સમજી લેવાય ત્યાં સુધી પ્રગટ થતી નથી.

જે લોકો એમ કહે છે કે ધર્મને, સાધનાને અને વિશ્વવાત્સલ્યને આ તત્ત્વો સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી; તેઓ ભીંત બૂલે છે. આત્માની ઉન્નતિ તો કરવાની છે જ પણ સાથે અન્ય આત્માઓને ખરે રસ્તે દોરવાના છે. આ અંગે અલગ-અલગ કાળે, અલગ અલગ પ્રકારે યુગ પુરુષોએ માર્ગ ચીંધ્યો છે. પણ સમય વહે છે; ગઈ કાલની વાતો ભૂતકાળમાં ચાલી જાય છે. આપણે તેને પકડીને બેસી શકતા નથી. જરૂર એમાંનો વર્તમાન માટેનો સારભાગ મૂકી શકાય અને ભવિષ્યની ઉન્નતિનો રસ્તો દેખાડી શકાય! જ્યાં આવું થાય છે ત્યાં સ્પષ્ટદર્શન જોવા મળે છે. જ્યાં એવું થતું નથી ત્યાં સાંપ્રદાયિકતા આવે છે અને તે જોવા માટેના બધાં દષ્ટિદારો બંધ કરીને ગઈ-ગુજરીને જ પકડીને, આજનો ખ્યાલ ક્યાં વગર લોકોને આગળ વધવાને બદલે, પાછળ ધકેલી દે છે. ક્યારેક તો તેમાં હાથ થાય છે કે જમાના કરતાં લગભગ એક સદી લોકો પાછળ રહી જાય છે અને નવીન જગતને માનવાની તે ના પાડે છે.

ખર્માના જંગલોમાંથી હમણાં કેટલાક ખર્મા સૈનિકો મળી આવ્યા. તેઓ છેલ્લા અઢાર વર્ષથી એમ જ માનતા હતા કે હજુ જાપાન-ખર્માનું યુદ્ધ ચાલુ છે. સહુથી કુટુમ્બજનક રીતિ તો એ હતી કે તેમણે જીવનનો સહુથી સુદર કાળ જંગલોમાં ભટકવામાં પસાર કર્યો હતો. સાંપ્રદાયિકતાનું કંઈક અંશે આવું છે.

એટલે જ માનીઓ કહી ગયા છે કે ધર્મને વહેતી ગંગા જેવો રાખો. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-પ્રમાણે ચલાવો. અને એ જ પરમ સત્ય છે. એ જ જીવનની ગતિ છે; તેના વગર જીવન ગુંગળામ્ભ મરશે. ભગવાન પારસનાથનો સંપ્રદાય હોવા છતાં મહાવીર પ્રભુએ નવો જ જૈન ધર્મ-એટલે કે નવા સ્વરૂપે કહ્યો. પારસનાથ પ્રભુના શિષ્યને જ્યારે સમગ્રાયું કે યુગાનુરૂપ આ ધર્મ અને પારસનાથ પ્રભુના ધર્મમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે પરિવર્તન થયું છે ત્યારે તેમણે એનો સ્વીકાર કર્યો. આવી ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક સ્પષ્ટ ઘટના પછી પણ જો ભોક્ષા સાંપ્રદાયિકતામાં પડ્યા રહે તો તેમણે દુઃખી થવા જેવું છે અને અંતે તેમનું હિત સધાવાનું નથી.

મુખર્ષીમાં મુખ્યાદેવીનું તળાવ હતું. તેનું પાણી ત્યાં જ પડ્યું રહેતું. નવો પ્રવાહ આવે નહિ અને ગંદુ પાણી જાય નહિ. દિવસે-દિવસે તે લીલુંછમ થતું જાય. તે છતાં શ્રદ્ધાળુ લોકો તેનું આચમન કરે. ધીમે-ધીમે લોકશ્રદ્ધા ઘટતી ગઈ અને લોકોને થવા લાગ્યું કે એ પાણી ગંદુ છે. એટલું જ નહિ લોકોએ તેને રોગનું ધર ગણ્યું અને પરિણામે તે તળાવ પૂરાઈ ગયું અને આજે ત્યાં બગીચો બની ગયો છે.

તો, ધર્મ સ્પષ્ટદર્શન અને પરિવર્તન વગર ટકી શકતો નથી. તેમાં નિરંતર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે બાહ્ય શુદ્ધિ અને પુષ્ટિની પ્રતિયા ચાલુ રાખવી જ પડશે અને યુગબળને ઓળખીને તે પ્રમાણે તેને લોકો માટે કલ્યાણકારી બનાવવો જ પડશે. જ્યાં એમ નહીં થાય ત્યાં તેનો વિનાશ રહેલો છે !

રશિયામાં રાજા અને જમીનદારોના અત્યાચારો હલબહાર વધી ગયા. ધર્મ ચુપ રહ્યો. પાદરીઓ સત્તાને માન દેવામાં શાણપણ માનવા લાગ્યા જેથી સત્તા તેમાં હસ્તક્ષેપ ન કરી શકે. લોકોનું શોષણ વધતું ગયું. ધર્મે તેને રોકવું જોઈતું હતું. પણ ધર્મે યુગબળને ન ઓળખ્યું. પરિણામે જે બચકર લોહિયાળ ક્રાંતિ થઈ તેમાં હજારો કરોડથી વધારે વસતિવાળો રશિયાનો પ્રદેશ સામ્યવાદી થઈ ગયો અને ખીજા ૬ કરોડની વસતિને પણ તેનો ચેપ લાગ્યો. ધર્મ ન રહ્યો, દેવજો એમને એમ બીમાં

રહી મયાં અને પાદરીઓ એક પણ ન રહ્યા. અહીં ધર્મ જેના હાથમાં હતો તેવા ધર્મગુરુઓ પાસે સ્પષ્ટદર્શન ન હતું. યુગદષ્ટિ ન હતી.

ચીનમાં પણ એમ જ થયું. પચાસ કરોડ ઉપરાંત જનતા પિસાતી રહી, રિખાતી રહી, અરે એવડી મોટી સ્વતંત્ર પ્રજાને જાપાન જેવો દેશ ખીજા વિશ્વયુદ્ધ દાણે કચડતો રહ્યો. ધર્મ ચૂપ રહ્યો. બિશ્વુઓ ચુપ રહ્યા. તેમણે યુગખળને ન ઓળખ્યું. લોકોનું શોષણ ચાલુ જ રહ્યું, અને ૧૯૫૦માં દુનિયાએ જાણ્યું કે ચીનનું તંત્ર સામ્યવાદી થઈ ગયું છે. બુદ્ધ મંદિરો ક્યાં ગયાં, તેની ખબર ન પડી. બૌદ્ધ બિશ્વુઓનું શું થયું ? તેની ખબર ન પડી. પણ યુગખળને ન ઓળખવામાં જે મોટી ભૂલ ધર્મગુરુઓએ ત્યાં કરી તેનું શું પરિણામ ભોગવવું પડ્યું તેનો જવાબ તો મળતો નથી પણ તિબેટમાં ધર્મગુરુઓ—લામાઓની જે સ્થિતિ થઈ તે તો સહુ જાણે છે.

ધર્મતત્ત્વ જે પ્રજાને સુખ આપી શકતું ન હોય કે તેના દુઃખો દૂર કરવા માટે પ્રેરક ન બની શકતું હોય તો તે મોટે ભાગે આ સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા અને જૂના ક્રિયાકાંડોને આભારી છે; પણ તે ઉપરાંત એક હકીકત એ પણ છે કે લોકો તેને માન નહીં આપે! અને જે ધર્મનિષ્ઠા લોક હૃદયમાંથી જોડી ગઈ પછી બાકી શું રહેશે ?

એટલે જ સ્પષ્ટ-દર્શનના સુંદર ઉદાહરણ રૂપે ભગવાન બુદ્ધને આપણે ગરીબને ધર્મોપદેશ નહીં, પણ પોતાની બિશ્વા આપવાનો દાખલો વાંચીએ છીએ. એટલે જ ભગવાન મહાવીરને જાણીતા પ્રદેશોમાં નહીં, પણ અજાણ્યા પ્રદેશોમાં લોકોના દુઃખ દર્દ અને અજ્ઞાન જાણવા માટે ખાર—ખાર વર્ષ સુધી સાધના કરતા સાંભળીએ છીએ. એટલે જ ગાંધીજીને તો આખલી તરફ અત્યાચારથી પીડિત લોકોનાં આંસુ લૂકવા માટે ગામેગામ અને ઘરેઘર જતા જાણીએ છીએ.

સ્પષ્ટ દર્શન વગર ઇતિહાસની અનેક વાતોનો જવાબ ધર્મ વાળી શકશે નહીં ! લાખો ઈસાઈઓ માર્યા ગયા. લાખો દિંદુઓ ખતમ થયા, લાખો મુસલમાનો કતલ થયા, લાખો બૌદ્ધોનો નાશ થયો અને લાખો જહુદીઓની કતલ વગર વાંકે કરી નાખવામાં આવી ! આ

બધું તો હમણું—હમણું થઈ ગયું છે. એટલે ઇતિહાસ જાણ્યા વગર આ બધી બાબતોનો જવાબ ધર્મ ક્યાંથી આપી શકશે ?

હમણું જ કોસ્મોનટો અવકાશમાં જઈ આવ્યા છે અને તેણે પૃથ્વી તેમજ ખગોળની ઘણી વાતોને ફેરવી નાખી છે. આ નવી ભૂગોળના સંદર્ભમાં જૂની વાતો ક્યાં સુધી ટકશે તે આજના ધર્મ-પ્રચારકે વિચારવાનું છે !

પૈસાદારોને મોજશોખ કરવાની છૂટ આપવા તેમજ શોષણ કરીને પૈસો મેળવવાની છૂટ આપવા માટે સ્વર્ગ-નરક, પાપ-પુણ્ય બધાની કલ્પના એક માત્ર પૂંજવાદને પોષણ આપવા માટે છે. આ આક્ષેપાત્મક બાબતનું નિરાકરણ જ્યાં સુધી અર્થનીતિના ઊંડાણમાં ન ઉતરાય ત્યાં સુધી કેવી રીતે આપી શકાય ?

એટલે દરેક વસ્તુને તેના સ્થાને રાખી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન નહીં થાય ત્યાં સુધી વિશ્વ આત્માઓ સાથેની એકતા ખરા સ્વરૂપે નહીં આવી શકે ! તે પ્રગટ કરવા માટે પણ આ બધાં ચે પાસાંઓનું દર્શન-જ્ઞાન જરૂરી છે.

આજે જગત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તીવ્ર ગતિએ ફૂચ કરી રહ્યું છે; પણ તેની પાસે દર્શન-વિશુદ્ધિ નથી. તે ભૌતિક પ્રવાહોમાં તણાઈ રહ્યું છે; ધર્મગુરુઓ પાસે તે અંગે કંઈક માર્ગદર્શનની આશા રાખી શકાય, પણ તેમની દૃષ્ટિ સાંપ્રદાયિકતાના આવરણથી અસ્પષ્ટ બની છે. એને દૂર કરી ખરેખર જીવનનાં નવાં મૂલ્યો સમજાવતો યુગધર્મ તેમણે સમજાવવાનો છે.

આ બધાં પાસાંઓ અંગે, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર અંગે સંક્ષેપમાં પ્રવચનો રૂપે પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ અને પૂરક પ્રવચનો રૂપે શ્રદ્ધેય શ્રી માટલિયાજીએ ઘણું કહ્યું છે. ધર્મમય સમાજરચના માટે કેવળ વિશ્વવાત્સલ્યના સાધક માટે જ નહીં; પણ દરેક ધર્મગુરુઓ માટે આ વસ્તુઓ એ સંદર્ભમાં સમજવી જરૂરી છે. તેના અભાવમાં આજના યુગ સંબંધી સ્પષ્ટ-દર્શન નહીં થાય એવું મારું વિનમ્ર માનવું છે.

શરદ પૂનમ
૨૧-૧૦-૬૪
મદ્રાસ.

}

ગુહ્યાબચ્ચંદ જૈન
મંપાદક.

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે અદ્યોનિશ આપતા રહે છે. તેઓથી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંથાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ નોજ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિવ્રજનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આમજનતાનો અને આમ-જનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા ધ્રુવ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોકી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોકી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ કયાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોકી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને અધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી ચૂકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નસ્યત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને ઢોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢબે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ઘડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના પ્રાદ્યુષો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાબરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે જેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુખ્યમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલ. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો ખીજ સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં ભાઈબહેનોને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માપાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ધણી ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રયત્નોનું મુખ્ય તત્ત્વ જળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તે વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણુમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહયોગ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વેરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુંદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છાપાવવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઈ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા બીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. હંડીસ્વામી, શ્રી. માટલિયા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને જ્ઞાત, અજ્ઞાત સૌએ જે સદકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વપર કલ્યાણનો રપટ માર્ગ અખત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે.

તા. ૨૪-૪-૬૨ સાધુસાધ્વી શિબિર બ્યવસ્થાપક સમિતિ, મુંબઈ.

વિશ્વદર્શન : એક અનુશીલન

(પ્રસ્તાવના)

આ જગતમાં બધાં પ્રાણીઓમાં માનવ સર્વોત્તમ અને વિચારવાન પ્રાણી છે. તે પોતાની જેમ જગતના દ્વિતો વિચાર કરી શકે છે; જગતના સમસ્ત પ્રાણીઓની પરિસ્થિતિ, જીવનસરણી, સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો અંગે ઊંડું ચિંતન કરી શકે છે; એટલા માટે જ તેને મોક્ષનો અધિકારી બતાવ્યો છે. આ મોક્ષમાર્ગમાં પગલાં માંડવાની શરૂઆત સમ્યક્દર્શનથી થાય છે. આ સમ્યક્દર્શનની સીમામાં જગતના બધા આત્માઓનું બાહ્ય અને આંતરિક બન્ને પ્રકારનું દર્શન આવી જાય છે.

એટલા માટે જ મુનિ (સાધુ)નું લક્ષણ જૈનાચાર્યે કયું છે :—

‘મન્યતે જગતસ્ત્રિકાલાવસ્થામિતિમુનિઃ’

જે જગતની (સમસ્ત પ્રાણીઓની) ત્રણે કાળની પરિસ્થિતિનું ચિન્તન-મનન કરે છે, તેનો ધર્મ-નીતિની દૃષ્ટિએ ઉકેલ વિચારે છે, તે મુનિ છે.

આ જ વાત ભગવાન બુદ્ધે કહી—‘યો મન્નતિ ઉમે લોકે સ મુનીત્તિ પુવુચ્છિતિ’ એટલે કે જે ઉભય લોક (જૈહિક અને પારલૌકિક બન્ને)નું મનન કરે છે, તે મુનિ કહેવાય છે.

જૈનસિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આવું ચિંતન માનવજીવનમાં સમ્યક્દૃષ્ટિના ગુણસ્થાનકથી શરૂ થઈ જાય છે, તેને આત્માઓના વિચારની સાથે અનાત્માઓનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે, એટલે કે જીવની સાથે અજીવ અથવા ચેતનની સાથે અચેતન (જડ)થી સંબંધિત તત્ત્વોનો વિચાર કરવો અનિવાર્ય રૂપે આવી પડે છે; કે આ સંસારના આત્માઓ કયા—કયા કારણે કર્મોની સાથે બંધાય છે? કેવી રીતે કર્મોના પ્રવાહ આવે છે? કયા ઉપાયોથી તેને રોકી શકાય? કર્મોના કેટલા પ્રકાર છે? શુભકર્મો કયાં? અશુભ કર્મો? કર્મબંધનથી આશિક રૂપે કયા કારણોથી મુક્ત થવાય છે? કર્મબંધનથી પૂર્ણ મુક્તિનાં કારણો કયાં?

ખીગ્નનાં કર્મક્ષય કરવામાં નિમિત્ત બનવું હોય, તો તેના ઉપાયો શ્રી? આ બધું જગતને લગતું ચિંતન કરવું અને એમાં ઊંડા ઊતરીને જગતની આગળ પોતાને થયેલું સત્ય મૂકવું; એમ જૂના વખતના દાર્શનિકો અને ધર્મગુરુઓ વિચારતા. તેમને આ દર્શન પ્રાણીમાત્રની પરિસ્થિતિઓ જોઈને થયું હતું. તેની સાથેજ ધર્મગુરુઓ પોતાના વિચરણક્ષેત્રમાં સંપર્કમાં આવતાં માનવો, અને ખીજા પ્રાણીઓની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તેનો ઉકેલ નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ કરતા; માનવજીવનના સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક વ. ક્ષેત્રોમાં જ્યાં જેવી પ્રેરણાની જરૂર પડતી, ત્યાં પ્રેરણા આપતા. પરંતુ તે વખતે તેમની નજર આગળ દૃશ્યમાન વિશ્વ બહુજ સીમિત હતું; બાકીનું અદૃશ્યમાન જગત જ ધણું હતું. તેમાં તેઓ પ્રેરણા આપી શકતા નહોતાં. જૂના વખતમાં સીમિત જગતના માનવોની પરિસ્થિતિના દર્શન માટે તીર્થયાત્રાઓ, મેળાઓ અને હજો ગોઠવતાં, જ્યાં માનવમહેરામણ હમટતો, અને એક ખીગ્નના દેશની સંસ્કૃતિ, આચાર-વિચાર અને પરિસ્થિતિથી લોકો વાકેફ થતા. પણ આ બધું દર્શન અપૂરતું અને બહુજ સીમિત ક્ષેત્રનું હતું.

આજે વિજ્ઞાનને લીધે દુનિયા બહુજ ટૂંકી થઈ ગઈ છે, તેને લીધે દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણામાં રહેલા માનવો અને ખીજાં પ્રાણીઓની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ વિશ્વદ્રષ્ટા પુરુષને માટે જરૂરી બને છે, સવિશેષ જુદા જુદા બૂખડોમાં રહેલા માનવોનો બૂતકાળ, તથા તેમની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, સામાજિક વ્યવસ્થા, આર્થિક સ્થિતિ, વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ, રાજનૈતિક પરિસ્થિતિ, ધર્મ વિચાર અને આચાર વગેરે બધાની માહિતી મેળવવી જરૂરી છે; કારણ કે એ જાણવા વગર તેમનું વિશ્વદર્શન અધૂરું રહે, તેમજ તેઓ તે ક્ષેત્રના પ્રશ્નોમાં નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ પ્રેરણા પણ નહિ આપી શકે, તેમના બમડતા અનુબંધોને સુધારી નહિ શકે અને તૃપ્તિને સાંકળી પણ ન શકે. તેમજ દૃશ્યમાન જગતની પરિસ્થિતિના આવા સર્વાંગી જ્ઞાન કે દર્શન વગર તેને માટે મનન-

ચિંતન કરીને ધર્મ—નીતિના આચરણને માર્ગે પણ શી રીતે લઈ જઈ શકે? એવી જ રીતે જૂની ચિંતન પ્રણાલિકાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે—તે ભૂભાગોની સ્થિતિ જાણ્યા વગર તેમના કર્મોનું પૃથક્કરણ શી રીતે કરી શકે તથા તેમને તેમની ધાર્મિક પરિભાષા પ્રમાણે કમંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય પણ શી રીતે ખતાવી શકે? અને જગતની પરિસ્થિતિને પૂરેપૂરી સમજ્યા વગર જ પોતે તેને ગમે તે હકેલ ખતાવે તો તેનાથી ગૂંચવાયેલા પ્રશ્નો હકેલાય નહિ, અને આમ ન થાય તો વિશ્વનાં બધા પ્રાણીઓ (પટકાય)ની સાથે આત્મીયતા શી રીતે સધાય? પ્રાણિમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવના શી રીતે સાકાર થાય? વિશ્વવાત્સલ્યના ધ્યેયને શી રીતે પહોંચી શકાય? પોતાની મુક્તિ માટે તો સામાન્ય ગૃહસ્થાશ્રમી સાધક પણ પ્રયત્ન કરે છે, પણ સાધુ જીવન સ્વપર મુક્તિની સાધના માટે છે. સમાજની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન વ્યક્તિગત મુક્તિની સાથે કરવે હોય તો તેને માટે વિશ્વવિજ્ઞાન માનવસમાજની બધી પરિસ્થિતિનું અવલોકન અને દર્શન હોવું જરૂરી છે.

જો કે જ્ઞાત વિશ્વનું ક્ષેત્ર પરિવર્તનશીલ છે, ચિરશોધ્ય છે; હજી ઘણા બૂખડો શોધવાના બાકી છે. તે છતાં જેટલું વિશ્વ જ્ઞાત છે, તેની માહિતી તો આજે છાપાઓ, પુસ્તકો અને જ્ઞાન—વિજ્ઞાનનાં વિવિધ સાધનો વડે દરેક રાષ્ટ્રનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, આચારવિચાર, ઇતિહાસ, વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ, આર્થિક સ્થિતિ, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, રાજનૈતિક પરિવર્તન વગેરેની સારી પેઠે મેળવી શકાય છે, ત્યારે જેણે વિશ્વનાં પ્રાણિમાત્રના હિતની જવાબદારી લીધી છે, એવા વિશ્વકુટુંબી સાધકોએ તો આજે માનવ દ્વારા જ્ઞાત કે પ્રત્યક્ષ જગતનું સ્થૂળ દર્શન તો કરવું જ જોઈએ, જેથી તે આવા સ્થૂળ દર્શન પછી જગતનું સૂક્ષ્મ દર્શન કરી શકે; એટલે કે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે તે વિશ્વહિતાનુકૂળપ્રેક્ષણ (અનુપ્રેક્ષા) કરી શકે, યુગની ભાષામાં કહું તો તે—તે દેશ અને સમાજના માનવજાત અને પ્રાણી જગતની બધી સમસ્યાઓ શોધી શકે, દરેક ક્ષેત્રના મૂંઝવતા પ્રશ્નોના આત્મીયતા—આધ્યાત્મ—ની રૂએ, ધર્મ—નીતિની

દષ્ટિએ ઉકેલવા મથી શકે, અને તે તે દેશના પ્રશ્નના ઉકેલ વખતે તેની મર્યાદાઓ, ઉછેર, સંસ્કાર, શિષ્ટાચાર, રીતિરિવાજો વગેરેને નજર સામે રાખી શકે. મતલબ એ કે ધર્મ, જ્ઞાતિ, રંગ અને રાષ્ટ્રના ભેદ કે પક્ષપાત વગર તે શુદ્ધ માનવતાની દષ્ટિએ દરેક સમસ્યાને ઉકેલી શકે. અને વ્યક્તિ, કુટુંબ, જ્ઞાતિ, સમાજ, ગ્રામ, નગર, રાષ્ટ્રધર્મ-સંપ્રદાય વગેરે જે માનવકૃત બંધનો છે, તેને લઈને કોઈપણ સમસ્યા ઊભી થાય. તે નાની હોય કે મોટી; પણ વિશ્વ સમસ્યાનું એક અંગ છે, એમ માનીને જ વિશ્વદ્રષ્ટા પુરુષે ચાલવું જોઈશે. કારણ કે આપણે બધા એક જ આકાશની નીચે, એક જ પૃથ્વી ઉપર અને એક જ વાયુના આશ્રય તળે રહીએ છીએ; એટલે કોઈ આપણું પારકું છે જ નહિ, બધાં પોતાનાં છે; એવું સૂક્ષ્મ દર્શન જેને થાય છે, તે સ્વ અને પર પ્રાણીના હિતચિંતનની દષ્ટિએ જ દરેક સમસ્યાઓનો ઉકેલ વિચારશે. કોઈ સ્થાન કે વર્ગ વિશેષનો પ્રશ્ન પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતો વગેરેનું સ્થૂળ દર્શન કરીને એવી રીતે ઉકેલવો જોઈશે, જેથી નવા જટિલ પ્રશ્નો ઊભા ન થાય, તથા સામુદાયિક રીતે તે વિશ્વહિત સાધે; એટલે કે અમુક વર્ગ કે સ્થાનવિશેષનું કલ્યાણ કરવા જતાં, તે સામુદાયિક રીતે વિશ્વનું અકલ્યાણ ન કરી બેસે !

એટલા માટે સાધુસાધ્વી શિખિરનાં પ્રવચન પુસ્તકોનું નામ ‘ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન’ રાખવામાં આવ્યું છે; જેથી ગૃહસ્થ કે સાધુ દરેક સાધક વિશ્વના અંતરંગ અને બાહ્ય રીતે ધર્મસંરપ્ત દર્શન કરી શકે. આમ વિશ્વવ્યાપક દર્શન થયા પછી કોઈ પણ સમસ્યાને ઉકેલવામાં તેવા વિશ્વદ્રષ્ટા સાધકને વાંધો નહિ આવે, તેને સહેલાઈથી તેના સાચો રસ્તો જડી જાય. મૂળમાં તો આખા વિશ્વના આત્માઓ સાથે પોતાનો આત્મિક સંબંધ રહેલો છે, એને જે વધારેમાં વધારે વિકસાવી શકે તે જ પરમાત્મદેશને મેળવી શકે છે; એટલે વિશ્વદર્શન કરવામાં આ મોટામાં મોટો લાભ રહેલો છે.

વિશ્વના સમાજ-વિદ્યાન, ધર્મ, દર્શન અને સંસ્કૃતિ માટે તો

શિબિર પ્રવચનના અત્યાર સુધી છપાયેલા ભાગોમાં સારી પેઠે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દા. ત. સમાજવિજ્ઞાન માટે ‘અનુબંધ વિચારધારા’ (બીજો ભાગ), સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા (ત્રીજો ભાગ) અને ‘ક્રાન્તિકારો’ (સાતમો ભાગ). આ ત્રણ ભાગોમાં વિવેચન છે. ધર્મ માટે ‘સર્વધર્મ ઉપાસના’ (ચોથો ભાગ). અને ‘સામુદાયિક અહિંસા-પ્રયોગો’ (છટ્ટો ભાગ) એમ બે ભાગોમાં વિવેચન છે. દર્શન માટે “દર્શન વિશુદ્ધિ (આઠમો ભાગ), વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કલ્યાણ રાજ્ય (૧૯મો ભાગ) અને સ્મૃતિ વિકાસના માર્ગો (૧૦ મો ભાગ)માં વિવેચન છે, તેમજ સંસ્કૃતિ માટે ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’માં વિવેચન છે. તે ઉપરાંત વિશ્વના ભૂગોળ, ઇતિહાસ, રાજકારણ, વિજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્ર માટે આ નવમા ભાગમાં સારભૂત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; એ ભાગનું નામ ‘વિશ્વદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓ’ રાખવામાં આવેલ છે.

વિશ્વનાં સ્થૂળ દર્શન કરવા માટે વિશ્વ ઇતિહાસ દ્વારા આ જગતના જુદા જુદા ભૂભાગોમાં માનવ પૂર્વજોએ કરેલ બગીરથ કાર્યો દ્વારા પ્રેરણા અને ભૂતકાળદ્વારા વર્તમાનને ધડવાનું જ્ઞાન મેળવવું તેમજ ઇતિહાસ દ્વારા સમાજશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનસમ્મત સત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, ભૂતકાળની ભૂલોને છોડવાની પ્રેરણા મેળવવી જરૂરી છે, તેમજ વિશ્વ-ઇતિહાસ દ્વારા વિશ્વની તે-તે યુગની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થાઓના જ્ઞાન દ્વારા, આજે તેમાં હેયોપોદયનો વિવેક કરી સમાજને પ્રેરણા આપવાનું કામ થઈ શકે. અમુક દેશે, અમુક સમયે જે પરિસ્થિતિઓ હતી, વિભિન્ન સમુદાયો વચ્ચે જે પારસ્પરિક સંબંધો હતા, જુદા જુદા વર્ગોમાં ચેતનાની જુદી જુદી જે માત્રા હતી, તથા એ બધામાં જે વિરોધી અવસ્થાઓ હતી, એ સૌની પૃષ્ઠભૂમિમાં માનવકલ્યાણ માટે ક્રાંતિનું ક્યું રૂપ કે દૃશ્ય સંભવિત હતું, વિભિન્ન વર્ગો કે સમુદાયો વચ્ચે શા માટે સંઘર્ષ થયો ? એનો અંત શી રીતે થયો ? એનું પરિણામ શું આવ્યું ? આ બધી

બાબતો ઇતિહાસ વડે જાણ્યા-વિચાર્યા પછી જ વિશ્વને નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા આપવાનું દર્શન સાધકને થઈ શકે. અને તો જ તે કોઈ ક્રાંતિ, સંઘર્ષ, ઝગતીય ચેતના વગેરેનો બરાબર પરિચય કરીને ક્રાંતિકારો, નેતાઓ અને જનનાયકોને સાચો ન્યાય આપી શકે. વિશ્વ ઇતિહાસ જાણનાર સાધક આજના યુગની પરિસ્થિતિઓ અને જરૂરયાતોની કસોટીએ હજારો વરસ પહેલાંની અવસ્થાને કસવાની મૂઢતા કરે નહીં, તેમજ પ્રાચીન કાળની સમાજની અહિતકર મર્યાદાઓને આજના સમાજ ઉપર લાદે પણ નહીં. એટલા માટે પ્રવચનના આ ભાગમાં સર્વપ્રથમ વિશ્વ ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે.

ત્યાર પછી વિશ્વ ભૂગોળની ઝાંખી આપવામાં આવે છે, કારણ કે વિશ્વદ્રષ્ટાસાધકને આજના યુગવિશ્વની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન નહિ હોય, તે ત્યાંની રહેણીકરણી, ભાષા, આબોહવા, રીતરિવાજો, આચાર-વ્યવહારોથી પરિચિત નહિ હોય તો નીતિ ધર્મની પ્રેરણા આપવા માટે સૂક્ષ્મદર્શન પણ શી રીતે કરી શકશે? ત્યાંની સમૃદ્ધિ, ધરતીની કુળદ્રુપ શક્તિ, નદી-પહાડ વગેરે કુદરતી સાધનોની માહિતી નહિ હોવાથી તે ત્યાંની લોકશક્તિને જાગૃત શી રીતે કરી શકશે? એટલા માટે વિશ્વ ભૂગોળનું જ્ઞાન જરૂરી છે.

આ પછી વિશ્વના વિજ્ઞાનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જેથી ઉચ્ચ સાધક તે-તે દેશની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિની માહિતી મેળવીને, વિજ્ઞાનને ધર્મ-નીતિના અંકુશમાં લાવવા માટેની પ્રેરણા આપી શકે. વિશ્વવિજ્ઞાનનું રચૂળ દર્શન તેને હશે તો તે સૂક્ષ્મદર્શન પણ મેળવી શકશે.

ત્યાર પછી વિશ્વની રાજનીતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવામાં આવેલ છે. આજે દુનિયામાં રાજકારણની બોલ બાલા છે. રાજકારણના કાવાદાવામાં પડીને માનવજાતિ પોતાનું અહિત કરી રહી છે. જો રાજકારણની સાચી માહિતી હોય તો ધર્મ-કારણ દ્વારા તેને નાથવાનો પુરુષાર્થ થઈ શકે. એટલા માટે વિશ્વના રાજકારણનું રચૂળ દર્શન જરૂરી અણવામાં આવેલ છે.

છેદલે વિશ્વની અર્થનીતિનો પરિચય આપીને વિશ્વની આર્થિક વ્યવસ્થા ક્યાં કેવી અને કેટલી વિષમ છે? ક્યાં કઈ અર્થનીતિને અનુસરવાથી પ્રજા શાંતિથી રહી શકે? એ રીતની પ્રેરણા વિશ્વની અર્થનીતિની માહિતી હોય તે જ સારી પેઠે આપી શકે. અર્થ અને કામ ઉપર ધર્મ-નીતિનો અંકુશ આ માહિતી હોય તે જ લાવી શકાય.

આમ વિશ્વદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓમાં વિશ્વના ઈતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, રાજનીતિ અને અર્થનીતિની ચર્ચા કરીને વિશ્વની માનવજાતિનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. તે સાથે જ સાધક તે વિષયમાં સૂક્ષ્મદર્શન શી રીતે કરી શકે, તેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે.

આ પ્રવચન પુસ્તકના બધા વિષયોમાં પ્રવચન આપવાનું મારે અને શ્રી માટલિયાજીને ફાળે આવ્યું હતું. જો કે અમે બનતા સુધી દરેક વિષયને ન્યાય આપવાની બહુ કાળજી રાખી છે; અને સાધક-સાધિકા તેમજ સાધુ-સાધ્વી આને પચાવીને દષ્ટિ મેળવી શકે, તે રીતનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. છતાં ક્યાંક વિગતમાં કોઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો તે સુધારવાની અમારી પૂરી તૈયારી છે.

દષ્ટિસંપન્ન વાચક વર્ગ અમારા આ પ્રયાસને આવકારશે અને અમારા-ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ કરશે એવી આશા રાખું છું.

શરદ્પૂર્ણિમા
તા. ૨૧-૧૦-૬૪
કમાણી જૈનભવન
૩-રાયસ્ટ્રીટ
કલકત્તા-૨૦.

—મુનિ નેમિચંદ્ર

અનુક્રમણિકા

૧	વિશ્વ ઇતિહાસની ભૂમિકા	૧
૨	આર્યજ્ઞતિનો ઇતિહાસ	૧૧
૩	ઇતિહાસનો પ્રારંભકાળ	૨૨
૪	મૌર્ય સામ્રાજ્ય અને ત્યારબાદ	૩૫
૫	ગેમનો ઇતિહાસ	૫૦
૬	યુરોપનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ	૬૪
૭	હિંદ અને અરબસ્તાન	૮૧
૮-૯	યુરોપનો ઇતિહાસ-ઉત્તરાર્ધ	૧૦૦
	ક્ષેત્રો અને સંસ્કૃતિ	૧૧૯
૧૦	ભૂગોળ અને જીવન	૧૩૫
૧૧	વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન	૧૫૪
૧૨	વિજ્ઞાનની અન્ય શાખાઓ	૧૭૦
૧૩	વિશ્વમાં રાજનીતિના પ્રવાહો	૧૯૩
૧૪	ભારતના રાજકીય પક્ષો	૨૧૩
૧૫	અર્થનીતિના પ્રવાહો	૨૩૫

વિશ્વનું અભેદ દર્શન

પરમપિતા પરમેશ્વર એક
તેના છેયે બાળ અનેક
હજી મજી કરીએ આનંદ
આનંદ આનંદ પરમાનંદ

આકાશી ધુમ્મટનું ઘર
રહીએ એક જ પૃથ્વી પર
જળ, વાયુ, ફળ, ફૂલ અનાજ
સરખાં સૌને જીવન કાજ

હું ને તુંમાં કાંઈ ન ભેદ
ભેદ તજી રહીએ અભેદ
સૌ જીવને સરખાં સંવેદ
ભેદ તણે પૂરાવો છેદ

—પૂંજભાઈ કવિ

વિશ્વદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓ

ઈતિહાસ

૧ : વિશ્વઈતિહાસની ભૂમિકા]

[મુનિ નેમિચંદ્રજી

વિકાસ ઇચ્છનાર માણસ માટે ઈતિહાસનું જ્ઞાન જરૂરી છે. આપણે પ્રાણીમાત્ર સાથેનો આપણો સંબંધ સ્વીકારીએ છીએ તો આ દુનિયા કે વિશ્વનો ઈતિહાસ આપણે ન જાણીએ તો તેના વગર વિકાસ સાધવાની પ્રેરણા આપણને નહીં મળી શકે. ઈતિહાસ ભવિષ્યની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન બન્ને આપે છે.

કોઈને થશે કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન માટે ઈતિહાસની શી જરૂર છે? પણ કયા રાષ્ટ્રની પ્રજા, કેટલા વર્ષ અગાઉ આધ્યાત્મિક માર્ગે ગઈ, તેણે ક્યાં ક્યાં સાધનો વાપર્યાં; એ જાણવું જરૂરી છે. કેવળ ઈતિહાસ જ નહીં, વિશ્વદર્શનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે બુદ્ધિ છે, વિજ્ઞાન છે, રાજનીતિ છે, અર્થકારણ છે, એ બધાનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક બને છે. જડ શું છે? ચેતન શું છે? વગેરે બાબતોનો તેમજ અલગ-અલગ દેશનો અને તેની પ્રજાનો તેના ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે.

તે ઉપરાંત ઈતિહાસનું જ્ઞાન સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે પણ જરૂરી છે. સંસ્કૃતિમાં સાતત્ય-રક્ષાની વાત આવે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જૂનાં સાચાં મૂલ્યો છે તેનું રક્ષણ કરવું. જો તેમ ન થાય તો વિકાસ અટકી જશે. પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પણ ધ્યેયનું જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. ધ્યેય ન હોય તો ખોટાં મૂલ્યો સ્થપાઈ જાય. એટલે ધ્યેય માટે પણ ઈતિહાસ જાણવો જરૂરી છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં ચાર અનુયોગ બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં ધર્મ-કથાનુયોગ પણ એક છે. આ ચારે યોગોનો ધર્મ સાથે સંબંધ છે અને ધર્મ જીવન વિકાસ માટે ઉપયોગી તત્ત્વ છે. ધર્મકથા માત્ર સાબળવા માટે

નથી; પણ તેમાંથી જીવનના અનુભવો મેળવવા માટે અને સાચું જીવન જીવવાની પ્રેરણા લેવા માટે છે. ગીતામાં પણ ધર્મ સાથે ઇતિહાસ છે.

હવે ઇતિહાસ એટલે શું તે જોઈએ ! સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે ઇતિહાસની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે :—ઇતિ + ઇહ + આસ. એટલે કે આ પ્રમાણે અહીંઆ થયું તેની વિગત. માનવસમાજની પ્રગતિ—અવગતિના જે આંકડા બતાવે તે ઇતિહાસ. જગતની બધી વસ્તુ પરિવર્તનશીલ છે. પરિવર્તન એ કુદરતનો ક્રમ છે. માણસ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે પણ પરિવર્તન આવ્યા જ કરવાતું એવું આલેખન તે ઇતિહાસ છે. તેમાં માણસ અગાઉ શું હતો; તેનું વર્ણન અને વિવરણ મળે છે.

આજે જે ઇતિહાસ મળે છે તે કેવળ ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો જ મળે છે. તે અગાઉનો ભારતનો ઇતિહાસ કેમ મળતો નથી; એ પ્રશ્ન સામાન્યતઃ પૂછાય છે ! એનો ઉત્તર એ જ છે કે ભારતના લોકો સંવત, તારીખ, વાર લખવામાં માનતા ન હતા. પણ સાતત્યરક્ષા થાય એ જ મુખ્યત્વે જોતા હતા. રામાયણમાં ઐતિહાસિક બાબતો આવે છે; મહાભારતમાં પણ આવે છે. પણ તે ઇતિહાસ—રૂપે નહીં, પણ સંસ્કૃતિ—રૂપે જોવા મળે છે. આથી જ પંડિત જવાહરલાલ કહે છે :—‘સંસ્કૃતિનું ઇતિવૃત્ત’ એ જ છે ભારતનો ઇતિહાસ. જૂના વખતથી ભારતના લોકો એમ માનતા આવ્યા છે કે સમાજ સાથે મળીને જ વ્યક્તિ ઇતિહાસ સર્જી શકે છે. એટલે સમાજનો, રાજ્યનો અને પવિત્ર વ્યક્તિઓનો સહયોગ લઈને તેઓ ચાલતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે વિગતવાળો ઇતિહાસ લખાશે તો તેમાં વ્યક્તિઓ મુખ્ય બની જશે. એટલે ત્યાં ઇતિહાસને બદલે સંસ્કૃતિનો ગ્રંથ લખાયો.

રામે જે કામ ઉપાજ્યું હતું તેમાં સીતા, લક્ષ્મણ, હનુમાન સુગ્રીવ વગેરેનો સહકાર ન હોત તો તે જેટલું સુંદર બન્યું તેના બદલે કેવળ મારામારી કે કાપાકાપીનું વર્ણન બની જાત. તેના બદલે ત્યાં લગાઇનું વર્ણન આવ્યું ત્યાં પણ મુખ્ય લક્ષ્ય ન્યાય અને સંસ્કૃતિનું

રહ્યું છે. એટલે અહીં ઇતિહાસ કરતાં સંસ્કૃતિ મુખ્ય રહી. પરિણામે વિદેશી મુસાફરો, હ્યુએનત્સાંગ, ફાહિયાન વગેરે ભારતમાં આવ્યા અને અહીંની સંસ્કૃતિનું દર્શન કરીને ગયા છે. મોહન-જો-ડેરો અને હમણાં અમદાવાદ જિલ્લામાં લોથલના ટેકરામાં જે અવશેષો સાપડ્યાં છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે અહીંની સંસ્કૃતિ કેવી હતી ? એ ઉપરથી નકકી થાય છે કે ભારતના ઇતિહાસકારોએ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. લોકો શું માનતા હતા ? આર્ય-અનાર્ય કેવી રીતે મળ્યા ? બંનેનો સંગમ કેવી રીતે થયો ? તે બધું ત્યાં મળે છે. પણ તેઓ કેવી રીતે લડ્યા ? વગેરે ત્યાં ગૌણ-વસ્તુ રૂપે છે. ઇતિહાસ દ્વારા તે તે યુગની અને તે તે રાષ્ટ્રની રાજ્ય વ્યવસ્થા, લોક વ્યવસ્થા અને ધર્મ વ્યવસ્થાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે છે, અને એ રીતે ભારતનો ઇતિહાસ જે રામયાણુ-મહાભારતમાં મળે છે, તેને ખરો ઇતિહાસ માની શકાય.

આવા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ અંગે ધણાંને ધણાં તર્કો થશે ! કોઈ એમ પણ પૂછશે કે ઇતિહાસમાં રામના જુના અવતારો - જન્મે કે ભવેનું શું કામ ? કે ભગવાન મહાવીરના પૂર્વ-ભવો જણાવવાની શી જરૂર છે ? તે એટલા માટે જરૂરી છે કે માનવ ભવે-ભવે કઈ રીતે પ્રગતિ કરતો છેવટે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ કે મહાવીર બની શક્યો ? તે જાણીને, આપણે પણ કેવી રીતે પ્રગતિ કરી શકીએ તેનો રસ્તો મળી જાય છે !

આપણે ત્યાં ધણી કથાઓ લખાયેલી છે; તેમાં પ્રાણિમાત્ર સાથે આપણો સંબંધ બતાવ્યો છે. મહાવીર રાજના ભવમાં રહ્યા, દેવના ભવમાં રહ્યા, સિંહના ભવમાં રહ્યા, નરકમાં પણ ગયા; એમ જુદી જુદી થોનિઓમાંથી પસાર થઈ વિકાસ કરતા આગળ વધ્યા. રામને વનમાં અનેક પશુ-પ્રાણીઓ તેમજ આરણ્યક વાનર જાતિના, બીજા જાતિના માનવોનો અનુભવ થયો. ભગવાન કૃષ્ણને પણ ગોપાલકોનો એવોજ અનુભવ થયો. આપણે પાણીને દેવ માનીએ છીએ. પવનને પણ દેવ માનીએ

છીએ. અગ્નિને પણ દેવ માનીએ છીએ. અનેક પશુ-પ્રાણીઓને પણ દેવ માની પૂજીએ છીએ. દુકમાં આપણો સંબંધ ચેતન સાથે રહ્યો છે. આ સંબંધમાંથી પરસ્પર કેવી રીતે વિકાસ સધાય, એ બતાવે એજ ખરો ઇતિહાસ છે.

ધણા લોકો કહે છે કે બધી પ્રજા એક નથી. ધણી જાતની ભિન્નતા છે; પરંતુ જરા ઝીણવટથી જોઈશું તો લાગશે કે ધારીએ છીએ તેટલી ભિન્નતા નથી. હવે તો પરદેશના સંબંધો પણ ખૂબ જ વધી ગયા છે. વિષમતા ઓછી થઈ રહી છે અને સામ્યતા વધતી જાય છે. વાતાવરણની દૃષ્ટિએ કદાચ શરદી-ગરમીમાં ફેરફાર હશે; પણ, માનવ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ બધા એકજ છીએ. આ બધું ઇતિહાસથી જાણવા મળે છે.

દુનિયામાં જુદી જુદી જાતના લોકો છે તેઓ રંગે અને સ્વભાવે કદાચ થોડાક અલગ હશે પણ પશુ-પ્રાણીઓમાં બહુ ભિન્નતા નથી. આદમ્ ડાર્વિને કહ્યું છે :—“માનવના પૂર્વજો વાનર હતા તેમાંથી તેણે પોતાનો વિકાસ સાધ્યો છે; તે આગળ વધ્યો છે !”

આપણે ભૌતિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની નથી પણ પ્રાણી માત્ર સાથે એક વાક્યતા કેવી રીતે કેળવીએ તે જોવાનું છે. આદિકાળનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તે વખતે માણસો ખૂબ પરિશ્રમ વેદતા; તેમને જીવ-જંતુઓનો ત્રાસ ધણો હતો. એટલે પોતાના જીવનને ટકાવવા માટે તેમને પ્રાણીઓ સાથે યુદ્ધ કરવું પડતું હશે; પણ પછી તો તેમણે પ્રાણીઓને ઉપયોગી બનાવી દીધાં.

માનવે સભ્યતા કેળવી. સભ્યતા એટલે માનવસમાજના સભ્યની રીતે જીવવું. એક જ પ્રકારનો આચાર, વિચાર કે ખાનપાનનો વહેવાર તે સભ્યતા કહેવાઈ. સાથે જ તેનો અર્થ એ પણ થયો કે તેનો અન્ય પ્રાણી સાથેનો વહેવાર પણ સારો રહેવો જોઈએ. તે પ્રમાણે તેણે ગાય, ભેંસ, બકરી, ઊંટ, ઘોડા, હાથી બધાનો ઉપયોગ કર્યો. આ સામાન્ય બાબતોમાંથી જેવું મંથન થતું ગયું અને જીવનવિકાસ માટેની

જે વિચાર-સરણી આવી તે સંસ્કૃતિ કહેવાઈ. સંસ્કૃતિને તો એક અલગ વિષય રૂપે ચર્ચાએ જ છીએ! આપણને પૂર્વજોએ જે મૂડી આપી છે તે આ સંસ્કૃતિની છે. હવે એ મૂડીમાં જે કંઈ વિકૃતિ આવી છે તેને દૂર કરવાની છે અને તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય તે જોવાનું છે. માણસો બીજી જાતિઓને તાબે રાખીને જીવ્યા. તેમાંથી વિગ્રહો ઉત્પન્ન થયા એનો પણ ઇતિહાસ છે અને આપણે ત્યાં રામાયણમાં છે કે રામ લંકાવિજય કે કિષ્કિંધાવિજય પછી ત્યાંનું રાજ્ય ત્યાંના જ માણસોને સોંપે છે તે પણ છે. આમાંથી માણસના સદઅસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત મળે છે. જેને દરેક ધર્મે જુદી જુદી રીતે રજૂ કર્યો છે.

મૂળ ધર્મપ્રવર્તકો એશિયામાં થયા તે અલગ અલગ ફેલાયા, એવી જ રીતે પ્રજાઓ પણ એશિયામાંથી દુનિયાના અલગ-અલગ ભાગોમાં ગઈ. સમુદ્રનાં મોગનાં ફરી વળે છે તેમ દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં તે ફરી વળી છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક એ ત્રણે ધર્મો તો હિંદમાં પેદા થયા છે; ઈસાઈ, પારસી અને ઈસ્લામ એ ધર્મો પણ એશિયામાં પેદા થયા છે; અને તે ચીન-જાપાન, યુરોપ સુધી ફેલાયા છે. ચીનમાં કન્ફયુશીયસ પેદા થયા. આમ એશિયા સંસ્કૃતિનું મુખ્ય ઉદ્ગમ સ્થાન બની ગયું છે. યુરોપના લોકો કહે છે કે અમે બધાને સંજ્ઞતા-સંસ્કૃતિ શીખવાણાં છે; પણ હડપ્પા વગેરેને જોતાં સંસ્કૃતિનું ઉદ્ગમ સ્થાન ભારત હતું તે માનવું પડે છે. મિશ્ર અને ઓસની સંસ્કૃતિઓનાં અવશેષો ગણતા નથી તેમ જ એ સંસ્કૃતિ આ જ સુધી ટકી શકી નથી. એ જ બતાવે છે કે જેમાં ટકી રહેવાની શક્તિ ન હોય તે સંસ્કૃતિ ન બની શકે.

ઓક સંસ્કૃતિનું જે વર્ણન મળે છે તે પ્રમાણે ત્યાં નાનાં-નાનાં રાજ્યો હતાં અને તેમાં અમીર-કમરાવો કે જમીનદારોનું વર્ચસ્વ રહેતું. સામાન્ય પ્રજાને કશું દ કરવી હોય તો તે કોઈ અમીરને રાખીને જ કરી શકતી સ્ત્રીઓને પણ ગુલામ કરાતી અને વેચવામાં આવતી.

એટલું જ નહીં તેની પાસે પશુની જેમ ફૂર રીતે કામ પણ લેવાતું. ગુલામો સાથે ખૂબ જ ફૂરતા વર્તવામાં આવતી; તેમને સાંકળોથી બાંધવામાં આવતા, ક્યાંક કોઈ નાસી છૂટે તો તેને ફૂર રીતે મારી નાંખવાની બધી રીતો વાપરવાની માલિકને છૂટ હતી. તેઓ સુંદરતાની પૂજા કરતા, બાષા અને વેશ-પહેરવેશમાં નવીનતા અપનાવતા પણ, ગરીબ લોકોનો જરા જેટલો પણ અવાજ ન હતો. તેમને જ્ઞાનનો અધિકાર ન હતો કે મુક્તિનો પણ ન હતો. માણસો અને પશુઓની સાદમારી રાખવામાં આવતી. ટુંકમાં ધર્મની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. એટલે તેમને દોરનાર કોઈ ન હતું. પરિણામે ત્યાંની સંસ્કૃતિનો સદંતર અને એકદમ નાશ થયો. તેમનું ઝડપી પતન થયું કારણ કે રાજા અને પ્રજાનો ધર્મ સાથે અનુબંધ ન હતો. ભારતની સંસ્કૃતિ ટકી રહી છે તેનું કારણ કે તેના દરેક પાસાંમાં, જીવન સાથે ધર્મને તાણા-વાણા જેમ વણી લેવામાં આવ્યો છે.

એટલે વિશ્વઇતિહાસની ભૂમિકામાં મહત્વની વસ્તુ એ જોવાની છે કે તે ઇતિહાસ સંસ્કૃતિને આગળ વધારવામાં કેટલો આધારભૂત રહ્યો છે.

ચર્ચા વિચારણા

શ્રી. પૂજાભાઈ એ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ઇતિહાસમાં આર્ય-અનાર્ય શબ્દો, દયાનંદ સરસ્વતીના શબ્દો પ્રમાણે ગુણબોધક છે. જેમાં અત્યારથીપણ હોય તે આર્ય અને તે ન હોય તો તે અનાર્યના ધણા લોકો કહે છે કે અમે હિમાલયથી આવ્યા એટલે જ આર્ય એ ખોટું છે.”

પૂ. નેમિષુનિ : “ જૈન આગમ પન્નવણામાં આઠ પ્રકારના આર્યો બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં અમુક જાતિ, કર્મ, કુળ વગેરે પરથી આર્ય થાય છે એમ બતાવ્યું છે. પણ, તેમાંયે સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન,

ચારિત્ર્યને જે વધુ ખિલવે તેને વિશિષ્ટ આર્ય કહ્યો છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સીતાજી શ્રી રામચંદ્રને આર્ય પુત્ર કહે છે !”

પૂ. ગોપાલ સ્વામી : “ સાધ્વીને આર્ય કહી છે તે ગુણ ઉપરથી જ ને ?” આર્ય જ્ઞાતિ બંધે ગણાતી હોય પણ એ નામ ખરેખર તેા ગુણ-સૂચક જ છે. અને એ રીતે ભારતનો ઇતિહાસ ગુણ-નિર્માર છે.”

શ્રી પૂજાભાઈ : આર્ય-અનાર્ય વચ્ચેના સંબંધો થયાં તે બૂમિ માટે હતાં અને અંતે તેને યોગ્ય ન ગણવામાં આવ્યા.”

પૂ. ગોપાલ સ્વામી : શ્રી મણિલાલ નલુભાઈના સિદ્ધાંતસારમાં મેં એવાં યજ્ઞોનાં નામો વાંચ્યા છે તેમાં તત્ત્વ અને વિદ્યા જ મુખ્ય છે; તે ઋષ્યમનાથ ભગવાનના પુત્રોએ રચ્યાં છે. પણ પછી ચંદ્રપ્રભુ તીર્થંકરના જમાનામાં મેં અશ્વમેધ, ગોમેધ અને નરમેધ અંગે વાંચ્યું. તેથી મને લાગે છે કે તેની અસર બ્રાહ્મણો ચીન તિબેટ તરફ ગયા તેની થઈ લાગે છે.”

આ અંગે ચર્ચા ચાલતાં નહીં થયું કે આપણા ઇતિહાસની દૃષ્ટિ ગુણગ્રાહી છે. તેથી અગાઉ શું હતું તેના કરતાં આજે શું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પછી મૂર્તિપૂજાની ચર્ચા ચાલી.

પૂ. ગોપાલ સ્વામી : “ ધર્માનંદ કોશાંખીએ લખ્યું છે પાશુપત ધર્મના આચાર્ય થયા પછી આ જ્ઞાતનું લિંગ શંકરનું થયું.”

પૂ. નેમિભુનિ : “ મોહન-જે-ડેરામાં એવા અવશેષો નથી મળતા જેથી મૂર્તિ-પૂજનું પ્રચલન જણાઈ આવે.”

આ અંગે ચર્ચા થતાં નહીં થયું કે અજમેર-મેરવાડા પ્રાંતમાં ભગવાન મહાવીર પછીની ચોર્યાસીમા વપની મૂર્તિનો આકાર જૈનોને મળે છે. એટલે સંભવ છે કે બૌદ્ધ સ્તુપોમાંથી જૈનોએ એ સંસ્કાર લીધા હોય. તેમાંથી વૈદિકોએ અને પાછો વૈદિકોમાંથી જૈનોએ લીધો હોય તે બનવા જોમ છે. આજે મૂર્તિપૂજન જે સ્થિતિ છે તેમાં ધણા

મૂર્તિપૂજક આચાર્યો પણ સંશોધન ઇચ્છે છે. એક જ જૈનોની મુંઢપત્તી અને ખીજાં દરેક અંગે વિષે કહી શકાય. ખરેખર તો માનવે પોતાના વર્તુળમાં રહીને દેશ-કાળને અનુરૂપ યોગ્ય સંશોધન કરતાં રહેવું જોઈએ. એક વર્તુળવાળા ખીજાને નીચા કે ખોટા કહે તે શોભે નહીં; તેમાં પણ વિરોધભાવ તો તદ્દન બ્યાબાળી ન ગણાય.

તે પછી રૂપકો અંગે ચર્ચા ચાલી.

શ્રી પૂંજભાઈ : “ ભારતના ધર્મ-પુરાણોમાં ધણાં રૂપકો આવે છે તેના યોગ્ય અર્થો વિદ્વાનોએ તારવવા જોઈએ. દા. ત. અહલ્યા એટલે અતિ અંધકાર, તેના ઉપર સૂર્યદેવે કે ઇંદ્રદેવે પ્રકાશ ફેંક્યો.”

શ્રી ચંચળખડેન : “ એના કરતાં તો આ અર્થ વધારે અંતરેસતો લાગે છે કે અહલ્યા ગૌતમમુનિનો સ્વાંગ જોઈ ઠગાઈ ગઈ તેથી તેને આઘાત લાગેલો, એટલે તે સુનસુન જડ બની ગઈ. ભગવાન રામે તેને ચેતના આપી.”

પૂ. ગોપાલ સ્વામી : “ અહલ્યા એટલે સૂકી ભૂમિ તેવો અર્થ ઘટાવ્યો છે એવું મારા ખ્યાલમાં છે !”

ત્યારબાદ સૃષ્ટિનો આરંભ તેમજ કર્તા ઇશ્વર છે કે નહીં ? તે અંગે ચર્ચા ચાલી.

શ્રી. પૂંજભાઈ : શ્રી નરસિંહભાઈએ ‘ઇશ્વરનો ઇન્કાર’ નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે ઇશ્વરે સૃષ્ટિને પેદા કરી નથી; તે તો ક્રમથી પેદા થઈ છે. એ માનવામાં શી હરકત છે ?”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ જૈન-સૂત્રો તો સૃષ્ટિને અનાદિ - અનંત માને જ છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે સ્વભાવ પ્રમાણે પૃથ્વી ચાલે છે. ડાર્વિનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિ થતી જ રહે છે.”

આ અંગે ચર્ચા ચાલી કે ઉત્ક્રાંતિ પણ થઈ શકે અને અપક્રાંતિ પણ થઈ શકે. માણસમાંથી તિર્યંચે થવાય અને તિર્યંચમાંથી માણસે

થવાય. સ્ત્રી પુરુષ બની શકે અને પુરુષ સ્ત્રી પણ બની શકે. માનવ-
જીવન એટલી બધી વિવિધતાથી ભરેલું છે. અને જે વિકાસ તેનો થયો
છે તે અનંત યુગોથી થતો રહ્યો છે.

જે સૃષ્ટિ ક્રોધએ પેદા કરી છે એમ કહીએ તો તેમાં અનવસ્થા
દોષ લાગે છે; કારણ કે પેદા કરનારને પણ પેદા કરનાર ક્રોધ હશે
એ પ્રશ્ન ઊભો થશે ! જો એમ કહીએ કે પેદા કરનારને ક્રોધ પેદા
કરનાર ન હતું તો તે યુક્તિસંગત નહીં લાગે તેના કરતાં તો
સૃષ્ટિ અનાદિ અનંત છે, તેમ માનવું વધુ યુક્તિસંગત છે. ઈશ્વરને
આદર્શ માનીને અને પોતે કરેલાં સારાં માડાં કર્મોનાં ફળ પોતાને જ
ભોગવવાં પડે છે એમ માનવામાં આવે તો વાંધો નથી. એવી જ રીતે
મોદનજોડેરામાં ૩ ફૂટના માણસનું કંઠેવર મળે તો ઋષભનાથના કદને
થોડાંક રૂપક સાથે ૫૦૦ ધનુષ્યનું માનવામાં વાંધો ન આવે. તે છતાં
તટસ્થ વિચારકે એ ન મૂલ્યનું જોઈ એ કે શાસ્ત્રોમાં રૂપકો છે તેમાંથી
વિવેક કરીને અર્થ તારવવો રહ્યો. ચંદ્રમાં જેવી રોટલી એટલે ઘોળી
મફદે મોટી રોટલી, એમ માનવું રહ્યું. એવી જ રીતે માનવદેહ અલ્લાહમાં
અંશ છે અને અલ્લાહ તેમાં સમાય છે તેનો અર્થ અલ્લાહનું જ્ઞાન તેમાં
સમાય છે એ જ અર્થ ધટાવવો પડે. એ દૃષ્ટિએ મહાપુરુષો પોતાના
સમયને અનુલક્ષીને કહી ગયા છે અને સમય જોઈને સંશોધન કે
સુધારો થવો જોઈએ. જૈનસૂત્રોમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ક્રાણ-ભાવ પ્રમાણે સુધારાની
જે વાત છે, તે અહીં ધટાવવી જોઈએ.

પૂ. નેમિભુનિએ “અભિધાન રાત્રેદ્ર કોપ”માંથી વ્યવહાર
સૂત્રનું પ્રમાણ અને તેનું બાળ્ય ટાંકીને કહ્યું : “સાધુને પોતા અર્થે નહીં,
પણ બીજા અર્થે સાધવાને દીક્ષા આપવાનો કે ભણાવવાનો, અથવા
સાધવીને બીજા અર્થે સાધુ બનાવવાનો, ભણાવવાનો, તેમની સાથે
રહેવાનો, વંદન વગેરે વહેવાર કરવાનો કે ભોજન વગેરેનો વહેવાર
કરવાનું વગેરે કદપે છે.” આમાં બીજાનો અર્થ સમાજ અર્થે જ

અથવા સધના હિતને અર્થે લેવો જોઈએ. પરંતુ આ વસ્તુ રૂઢપ્રણાલિકાથી જુદી પડે છે. પણ શાસ્ત્રકારોએ સમાજ વિજ્ઞાનનો બધી દૃષ્ટિએ ભાંડો વિચાર કરીને વ્યવહારસૂત્રમાં સમાજના યોગ્ય ધડતર માટે લખ્યું છે. સાધુ-સાધ્વીઓ એક સાથે પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે (ભણે જુદા-જુદા કક્ષામાં) રહી શકે છે, અને તે :પણ અમુક હેતુથી, એ વાત આ સૂત્રમાં કહેવાઈ છે; એટલે જે લોકો એમ કહે છે કે સાધુસાધ્વીઓ એક ઠેકાણે રહી જ ન શકે તે વસ્તુ એકાંત છે, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે.

આમ શાસ્ત્રની કે પુરાણની દરેક વાતને યોગ્ય રીતે અર્થ ધરાવીને ગોઠવવી જોઈએ.

[૨૦-૭-૬૧]

વિશ્વ ઇતિહાસની રૂપરેખા

૨ : આર્ય જાતિનો ઇતિહાસ] [મુનિ શ્રી નેમિચંદ્રજી

ગ્રીસ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આપણે આ અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. ઇતિહાસને લખાણથી ચર્ચવા માટે આપણે એક નથી પણ તેમાંથી સત્ય તારવવાનું છે. ઇતિહાસમાં એ ખાસ જોવાનું છે કે તે વખતે રાજ્ય વ્યવસ્થા, લોકવ્યવસ્થા અને ધર્મ વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે કેવી હતી અને ત્રણેનો અનુબંધ હતો કે નહીં ?

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસને લેતાં ભારતમાં આવેલા આર્યલોકોનો ઇતિહાસ સર્વ-પ્રથમ લખ્યું. તેઓ અહીંના મૂળ નિવાસી ન હતા. તેઓ હિંદના વાયવ્ય ખૂણામાંથી મધ્ય એશિયામાંથી અહીં આવેલા એમ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ માને છે. મોહેન્-જો-ડેરોના અવશેષો એના સાક્ષી છે કે ભારતમાં તે વખતે એક ખીણ મહાન સંસ્કૃતિ દ્રવિડ સંસ્કૃતિ ચાલુ હતી. એ અવશેષો ઉપરથી તેમની રહેણી-કરણી, મકાનની બાંધણી, નગર-રચના વગેરેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આર્યોની મૂળ સંસ્કૃતિ શું હતી અને આ દેશમાં તેઓ ક્યારે આવ્યા હતા તે અંગે ચોક્કસ માહિતિ મળતી નથી. પણ, વેદ, ઉપનિષદ રામાયણ-મહાભારત જેવા ગ્રંથોથી આર્યોના આચાર-વિચાર-વહેવાર વગેરે જીવન પ્રણાલિકા તેમજ રીતિ રિવાજોનો ખ્યાલ બાંધી શકાય છે. તે ગ્રંથોને આજના વિગતવાર ઇતિહાસની જેમ ઇતિહાસ ન માની શકાય; કારણકે આ ગ્રંથોની રચના તવારીખ પ્રમાણે નથી થઈ પણ તેમાં મુખ્યત્વે સંસ્કૃતિ રક્ષાની દૃષ્ટિએજ લખાયું છે.

આર્ય લોકો હિંદમાં આવ્યા અને તેમણે અહીંની દ્રવિડ સંસ્કૃતિ સાથે સમન્વય કર્યો. આજે અફઘાનિસ્તાન છે ત્યાંના રસ્તે 'ખેઝર' અને 'બોલન'ની ખીણોમાંથી થઈને આર્યો ભારતમાં આવ્યા હોય એમ વંદુ યુક્તિ સંગત લાગે છે. અફઘાનિસ્તાન અગાઉ ગાંધાર-કંદહાર કહેવાનો. કોરવોની માતા ત્યાંની હોઈને ગાંધારી કહેવાતી. ત્યાંથી સિંધુ

અને ગંગા નદીના મેદાનોમાં તેઓ આગળ વધતા ગયા અને નવાંનવાં નગરો વસાવતા આગળ વધતા ગયા એમ લાગે છે.”

આર્ય લોકો સ્થાપત્ય-કળામાં વિશેષજ્ઞ હોવા જોઈએ. તે વખતના જે આર્યો આવ્યા હતા તેઓ ઈરાન કે મેસોપોટેમિયાથી આવ્યા હોય એવો પણ એક અંદાજ છે. તેમની મૂળ ભાષા વેદોની સંસ્કૃત ભાષા હતી. આજે જે સંસ્કૃત પ્રચલિત છે તેનાથી વેદની સંસ્કૃત ભાષા જુદી જ હતી. ધીમે ધીમે તે ભાષાતું સુસંસ્કૃત રૂપ યયું અને તેને સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યું. એ જ સંસ્કૃત ભાષા, આજના ભારતની હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, આસામી, ઉડિયા, પંજાબી વગેરે ભાષાઓની માતૃભાષા છે.

આ ઉપરાંત બોલચાલની પણ ભાષા હતી કારણકે સંસ્કૃત રાજભાષા બની ચૂકી હતી. એટલે તે વખતે લોકભાષા રૂપે પ્રાકૃત, પાલી કે અર્ધભાગધીનો પણ પ્રચાર હતો અને એક સમય એવો પણ આવ્યો કે જ્યારે સંસ્કૃત કેવળ બ્રાહ્મણોની ભાષા બની ગઈ. તો બુદ્ધ અને મહાવીર જેવા સમર્થ ધર્મમય સમાજ-સંસ્થાપકોને પોતાનો ઉપદેશ પાલી કે અર્ધભાગધીમાં આપવો પડ્યો અને બૌદ્ધ પિટકો તેમ જ જૈન આગમો આજે એ ભાષામાં જોવા મળે છે. આજે હિંદમાં દક્ષિણની ચાર ભાષા તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કન્નડ મળીને એમ કુલે ચૌદ ભાષાઓનો ધોરણુસર સ્વીકાર થયો છે.

દ્રવિડ સંસ્કૃતિ ઉત્તરમાં હતી, પણ આજે ઉત્તરમાં તેનો લગભગ લોપ થયો છે અને તે દક્ષિણ પૂરતી રહી છે. ઉત્તરમાંથી દ્રવિડ સંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ક્યારે ગઈ કે દક્ષિણમાં અગાઉ એ સંસ્કૃતિ હતી? હતી તો કેવા રૂપે હતી? તે અંગે કોઈ વર્ણન મળતું નથી. એટલું ચોક્કસ છે કે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત વચ્ચે વિધ્યાચળના પહાડો અને બચંકર જંગલો તેમજ પહોળી નદીઓ હતી.

સર્વ-પ્રથમ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં જનાર આર્ય તરીકે અગસ્ત્ય ઋષિ હતા. તેઓ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો સંદેશ લઈને ગયા હતા.

અગસ્ય ઋષિ માટે એવું રૂપક મળે છે કે “ તેઓ સમુદ્રને પી ગયા હતા ” એનો અર્થ એમ થઈ શકાય કે તેમણે સર્વ પ્રથમ વહાણોમાં સાગર પાર કર્યો હતો અને સુદૂર પૂર્વના પ્રદેશો પણ જોયા હતા. આ અગસ્ય ઋષિએ કોઈ વિજય નહોતો કર્યો કારણ કે આર્યો દક્ષિણમાં વિજય માટે નહોતા ગયા પણ વેપાર, શોધખોળ કે આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે ગયા હતા.

જૈનશાસ્ત્રોમાં, ઉત્તરાખ્યન સૂત્રમાં ચંપાનગરીના નિવાસી પાક્ષિત શ્રાવકની વાત આવે છે કે તે ચંપાનગરીથી પિહૂંડ નગરમાં વેપાર માટે ગયો હતો. તેણે વેપાર સાથે આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેથી આકર્ષાઈને ત્યાંના એક વેપારીએ તેની સાથે પોતાની કન્યા પરણાવી હતી. આ ઉપરથી આર્યોમાં સંસ્કૃતિ-પ્રચારની જાવના કેટલી તીવ્ર હતી તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

આર્યોએ ધીમે-ધીમે પોતાની ગ્રામવ્યવસ્થા ખિલતી, દ્રવિડ લોકોની જૂની ગ્રામવ્યવસ્થા સાથે તેમણે સમન્વય કર્યો. ગામો લગભગ સ્વતંત્ર હતાં અને લોકો વડે મનોનીત પંચાયત પંચ કે પટેલ તેનો વહીવટ ચલાવતા. ધણીવાર ધણાં ગામ કે નગરો (કસબા) ઉપર એક રાજા કે જમીનદાર શાસન કરતો. તે કાં તો પ્રજા વડે ચૂંટાતો અથવા વંશ-પરંપરાગત ચાલ્યો આવતો. તેમની દૃષ્ટિએ નગરનું વહીવટી કામકાજ ચાલતું.

રાજા તે વખતે મુખ્ય પુરુષ તો હતો પણ, પોતાની મરજીમાં આવે તેમ કરી શકતો ન હતો. તેને આર્યોના જનાવેલ કાયદા અને નીતિ-રીતિ પ્રમાણે ચાલવું પડતું. મનુભગવાને જે સ્મૃતિ રચી છે તેમાં ચારેય વર્ણો અને રાજા માટે અલગ અલગ નિયમો અને કાયદાઓ બતાવ્યા છે; હંડવ્યવસ્થા પણ બતાવી છે રાજા નિયમ-ચિરુદ્ધ કાયદો કરતો તો તેને પણ પ્રજા હંડ આપી શકતી હતી કે પદબ્રષ્ટ કરી શકતી હતી. ગામ આર્ય પ્રજાના એક પ્રકારનું લોકશાસન હતું એટલે કે આર્યોનો રાજ્ય ઉપર અમુક અંશે કાબુ હતો.

પણ, આર્યોનું લોકશાસન તેમના સુધી જ મર્યાદિત હતું. એમના ગુલામો કે એમણે હલકી જાતિમાં ગણેલા લોકો માટે સ્વતંત્રતા ન હતી. તેમનો કોઈ અવાજ ન હતો. તેમને શાસ્ત્રજ્ઞાન કે મુક્તિનો આધાર ન હતો. શાસક મોટા ભાગે ક્ષત્રિય જ રહેતો. તે વખતે આજની જેમ જ્ઞાતિઓ કે પેટાજ્ઞાતિઓ ન હતી. કેવળ ચાર વિભાગો ધંધાની દૃષ્ટિએ પ્રજના કરવામાં આવતા. બ્રાહ્મણો એટલે ભણેલાગણેલા વિદ્વાનો, પુરોહિતો અને શિક્ષકો, ક્ષત્રિય એટલે શાસન કરનાર કે ન્યાયની રક્ષા કરનાર; વૈશ્ય એટલે વ્યાપાર કરનાર અને શુદ્ર એટલે સમાજમાં મહેનત મજૂરીનું કામ કરનાર. આમ આ ચારેય વર્ણ સમાજની ઉન્નતિ માટે રચાયેલા હતા. આર્ય લોકો અભિમાની તો હતા જ એટલે ઇતર જાતિઓને તુચ્છ જોવાની કે ગુલામ અથવા પરાજિત લોકોને દબાવેલા રાખવાની બાબતો બની હોવાનો સંભવ છે.

આર્યોમાં ઠેક ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના કાળ સુધી દાસ-દાસીના ખરીદ-વેચાણની પ્રથા હતી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે પશુ અને દાસ વેચાતા મળતા. સતી ચંદનબાળા જે રાજકુમારી હતી તે પણ જીભી બજારે દાસી તરીકે વેચાઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ તે લોકો સાથે કૂરતાનો વહેવાર કરવામાં આવતો ન હતો અને તેમને કુટુંબના એક સભ્ય તરીકે ગણવામાં આવતા તે ચોક્કસ છે. તે છતાં આર્યલોકોની સમાજ વ્યવસ્થાની એક મોટી ખામી એ હતી કે તેમણે શ્રમ કરનાર વર્ગને દબાવી રાખ્યો અને લોકશાસનમાં તેમને કશો હિસ્સો આપ્યો નહીં.

ધીમે-ધીમે વર્ણવ્યવસ્થા વિખેરાતી ચાલી. બ્રાહ્મણો લોભી થઈ ગયા. ક્ષત્રિયો જાતે જ અત્યાચારી અને અન્યાયી થઈ ગયા. વૈશ્યો સ્વાર્થમાં જિતરી પડ્યા અને શૂદ્રોને બધી રીતે ઉતારી પાડવામાં આવ્યા. પરિણામે વર્ણવ્યવસ્થા પડી ભાંગી. આર્યોનું ખમીર જિતરી ગયું. વર્ણવ્યવસ્થા જડ બનતી ગઈ અનેક વર્ણો અને તેની અનેક પેટા જાતિઓ થઈ ગઈ. એક અમેરિકન યાત્રીએ લખ્યું છે કે “ભારતમાં ૪ હજાર

ગતિ અને ઉપગતિઓ છે।” આમ પ્રગ્નનું વિભાજન થતાં-થતાં દેશ નખળો થયો. જે આર્યોમાં કોઇનો ગુલામ આર્ય ન થતો તે જ આર્યોને કાટકૂટના કારણે ગુલામ થવું પડ્યું.

આર્ય લોકોની નગર-રચના પણ ભૂમિતિના આધારે થતી હતી એમ લાગે છે. આજે પણ પૂજની વેદી બનાવતી વખતે ભૂમિતિની જુદી જુદી આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે વખતે આર્યો નગરને ફરતો એમેર કોટ બનાવતા; કિલ્લો બાંધતા તેમજ યોગ્ય સ્થાને નાના-મોટા દરવાજા રાખતા અને બહારના હુમલાના બચાવથી રક્ષણ થાય એ રીતે આયોજન કરતા. ગામની વચમાં ગામની પંચ-વાડી રહેતી જ્યાં બધા ભેગા થતા કે ઓટલો રહેતો જ્યાં મળતા.

ત્રણ વિદ્વાન, તત્ત્વચિંતક કે એકાંત શાંત જીવન જીવનારા લોકો ગામ કે શહેરથી બહાર જંગલમાં જઈને વસતા. તેમની આસપાસ દૂર દૂરથી બહુવા માટે વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈને મળતા. આમ ગુરુ-શિષ્ય મળીને એક વન-વસતિ જેવું કરતાં; તેને ‘ગુરુકુળ’ કહેવામાં આવતું. ત્યાં નાનાં-નાનાં ઝૂંપડાંઓ બિલાં કરીને એક આશ્રમ જેવું જોડવી લેતા. ત્યાં શિષ્યો રહીને ભારતીય સંસ્કૃતિ, કળા અને વિદ્યા શીખતા. તેઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પસાર કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશતા. ત્યારે ખૂબજ તેજસ્વી કર્મઠ અને સંસ્કારી જીવન ગાળતા. સ્વાવલંબન તેમને શિક્ષણ-કાળથી શીખવવામાં આવતું.

એ પ્રાચીનકાળ હિંદના આર્યોનો ઉત્પત્તિકાળ હતો. કમનશીમે આપણી પાસે તેમનો સંવત્તવાર કમબદ્ધ ઇતિહાસ નથી; પણ જે અવશેષો મળે છે, તે જોવાથી અને જે ગ્રંથો મળે છે તે ઉપરથી તે વખતનાં નગરો, રાજાઓ, શાસન વગેરેનો ખ્યાલ આવે છે. તે વખતે મગધ, વિદેહ, વારાણસી, કોસલ, અયોધ્યા, પંચાલ, કાન્યકુબ્જ, મથૂરા, પાટલિપુત્ર, ઉત્તરૈની, વૈશાલિ વગેરે નગરો, નગરીઓ તેમજ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. મહુત્તર રાજ્યો પણ હતાં. જૈન સૂત્રોમાં એવું વાંચવા મળે છે

કે નવમદલી અને નવલિચ્છતી એમ અઢાર દેશોનું ગણતંત્ર રાજ્ય હતું. તેમાં એક ચૂંટાયેલ મહાનાયક રહેતા. આ ગણતંત્ર રાજ્યના નાયકો પર ભગવાન મહાવીરનો અપૂર્વ પ્રભાવ હતો. તેવી જ રીતે વજ્રજી લોકોનું પણ ગણતંત્ર રાજ્ય હતું. જેમને બુદ્ધ ભગવાનની પ્રેરણા હતી. એટલે જ ત્યારબાદ નાલંદા અને તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠો આરંભાઈ જેમાં દૂર દેશાવરના વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા.

આ રીતે ભારતના આર્યો પોતાની રાજ્ય વ્યવસ્થા લોકન્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થા લાંબા કાળ સુધી ટકાવી શક્યા, કારણ કે એ બધાંની પાછળ ધર્મની પ્રેરણા રહ્યા કરતી હતી.

[૨૩] પ્રાચીન ચીનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય :

આપણે પૃથ્વીના ઇતિહાસની રૂપરેખાના સંદર્ભમાં ઐતિહાસિક કાળપૂર્વેની રૂપરેખા જોઈએ છીએ. એમાં પ્રાચીન કાળના ગ્રીક લોકો, આર્યલોકો અંગે વિચારી ગયા છીએ. હવે એના અન્વયે આપણી નજર ચીન ઉપર પડ્યા વગર રહી શકતી નથી.

લગભગ પાંચેક હજાર વર્ષ ઉપર ચીન દેશ ઉપર પશ્ચિમ તરફથી હુમલો થયો હતો. આ ચઢાઈ કરનારી જાતિઓ મધ્ય એશિયામાંથી આવી હતી. તેમણે ત્યાંની સંસ્કૃતિમાં સારો એવો વિકાસ કરાવ્યો હતો. સૌથી પહેલાં તેઓ હોઆંગહો જે પીળી નદીના નામે ઓળખાય છે તેના કાંઠે આવીને વસ્યા હતા. તેઓ ખેતી જાણતા હતા. ઢોરોનાં ઘણા રાખતા હતાં. તેમણે પોતાનું મોટું રાજ્ય પણ સ્થાપ્યું હતું. તેમનો આવાગમનનો પ્રવાહ સદીઓ સુધી ચાલતો રહ્યો; અને તેઓ ફેલાતા ગયા. તેઓ કળા-કૌશલ અને કારીગરી વધારતા રહ્યા.

તેમના રાજ્યનું સંચાલન કરનાર નાયક ખેડૂતોમાંથી ચૂંટાતો. તે નાયકો “ચાઓ” કહેવાતા. ચાઓ જાતિના નાયકો આગળ ઉપર પોતાને સત્રાટ કહેવડાવવા લાગ્યા હતા આમ લાંબા સમય સુધી ચીની લોકો ખેડૂતો જ રહ્યા. જો કે મધ્યસ્થ સરકાર જેવું ન હતું છતાં

નાયકોએ ગણતંત્ર રીતિ પ્રમાણે ગામના બાહોશ માણસને જ ઉત્તરાધિકારી બનાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. પણ, આગળ ઉપર પછી એ વારસાગત બની ગયું.

‘ચાઓ’ બાદ ચારસો વર્ષ સુધી “હસિયા” વંશે રાજ્ય કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમનો છેલ્લો રાજા થલો કુર હતો. પરિણામે પ્રજાએ બળવો કરી તેને પદત્રષ્ટ કર્યો. હવે “શાંગ” વંશ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેમનું રાજ્ય ૬૫૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું. ધીમે ધીમે નાયક, કુલપતિની પ્રથા બંધ થતી ગઈ અને મધ્યસ્થ સરકારની પ્રથા ચાલુ થઈ તેથી રાજ્ય સંગઠિત થવા લાગ્યું. ચિત્રમય ચીની લિપિની શોધ પણ તે કાળે થઈ. ૬૪૦ વર્ષ સુધી શાંગ વંશનું રાજ્ય રહ્યું અને અંતે ક્રાંતિ થતાં તેનો અંત આવ્યો. ત્યારબાદ “ચાઉ” વંશ આવ્યો.

ચાઉ વંશ સહુથી વધારે સત્તા ઉપર ટકી શક્યો. એનું કારણ એ હતું કે તે કાળમાં ચીને જગતના એ મહાન તત્ત્વચિંતકો આપ્યા; કોન્ફ્યુશિયસ અને લાઓત્ઝે. તેમણે રાજ્ય અને પ્રજા બન્ને ને દોરવણી આપી. તેમને ધર્મસંસ્થાપકો ન કહી શકાય પણ “માણસનાં કર્તવ્યો” અંગે તેમણે નૈતિક અને સામાજિક ધોરણો ઘડી કાઢ્યાં. તેના લીધે રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકવ્યવસ્થા સારી રહી. તેના કારણે જગતની પ્રજામાં સહુથી પ્રથમ વધારે શિષ્ટ, વિનયી અને સંસ્કારી પ્રજા ચીનની બની. ચાઉ-વંશ દરમ્યાનજ ચીનનું રાજ્ય સુસંગઠિત બન્યું. કહેવાય છે કે પાછળથી સોક્રોએ કોન્ફ્યુશિયસની પ્રેરણાની અવગણના કરી તેથી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં ગરબડ રહી હતી.

કોન્ફ્યુશિયસ પહેલાં ચીનમાં ‘તાઓ’ ધર્મ હતો છતાં ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થા કે લોકવ્યવસ્થા કેમ ન રહી એ પણ પ્રશ્ન છે? ‘તાઓ’ ધર્મ તો હતો પણ તેની પ્રેરણા વ્યક્તિગત સાધના કે ઉપાસનાનીજ રહી. એટલે સમાજ કે રાજ્યની વ્યવસ્થામાં તે કંઈ કરી

શક્યો નહીં. વ્યક્તિનો સમૂહ મળીને નિયમબદ્ધ આવે તેને સમાજ કહેવાય છે પણ વ્યક્તિનો સરવાળો સમાજ ન કહી શકાય. તાઓ ધર્મ સમાજહિત કે રાજ્યકર્તાવ્યની પ્રેરણા આપી શક્યો નહતો તેથી કોન્ફ્યુશિયસનું નામ સમાજ ધડનારમાં પહેલું આવે છે.

ચીનના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ ઉડતી નજર નાખતાં એવું જણવા મળે છે કે શાંગવંશને ગાદીએથી ઉતારી મૂકવામાં આવ્યો તે વખતે કી-ત્સે નામના એક વડા અધિકારીએ ચાઉ વંશના રાજ્યની નોકરી કરવાને બદલે પોતાનું નવું રાજ્ય “ ચોસન ” પૂર્વ તરફ જઈને વસાવ્યું તેનો અર્થ છે “ પ્રભાતની શાંતિનો દેશ ! ” આજે એ પ્રાંત કોરિયા ગણાય છે. ત્યાં જઈને તેમણે ધર બાંધવાનો, રેશમ બનાવવાનો અને ખેતીની કળાનો સારો વિકાસ કર્યો; જેથી આ નવા દેશમાં ચીનથી ઘણા લોકો જઈને વસી ગયા. ત્યાં તે રાજ્ય ૬૦૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

‘ કી-ત્સે ’ એ ધાર્યું હશે કે મારો વસાવેલ દેશ જ સૌથી પૂર્વમાં છે પણ એમ ન હતું. તેથીયે પૂર્વમાં ‘ જાપાન ’ દેશ હતો. તે વખતે જાપાનમાં શું થઈ રહ્યું હતું તેની ખાસ માહિતી મળતી નથી. જાપાનનો ઇતિહાસ ચીન જેટલો પ્રાચીન નથી. જાપાનના લોકોમાં એ વાત પ્રચલિત છે કે અગાઉ ત્યાં સમ્રાટ “ જિમ્મુટેનુ ” હતો અને તે ઇશુ અગાઉ ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. જાપાની લોકો સૂર્યને દેવ નહીં, દેવી માને છે અને જાપાનનો દરક સમ્રાટ આનો વંશજ ગણાય છે; તે સૂર્યવંશી હોય છે.

જાપાનમાં અગાઉ પરાપૂર્વથી શિંટો ધર્મ ચાલ્યો આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ ત્યાં પાછળથી ગયો. શિંટો ધર્મમાં રાજાને મુખ્ય ધર્મ રક્ષક કે ધર્મપ્રેરક માનવામાં આવે છે. એટલે સામાન્ય પ્રજાનું રાજસત્તા આગળ ખાસ કંઈ ચાલતું નથી. જો કે બૌદ્ધ ધર્મ ત્યાં ગયો તે છતાં ચીન-જાપાન, ચીન-કોરિયા વગેરેની લડાઈઓ ચાલતી જ રહી છે. તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં ધર્મની પ્રેરણા રાજ્ય ઉપર ન હતી પણ રાજ્યે

ધર્મનું સંચાલન પોતાની રીતે કર્યું. પરિણામે કાંતો રાજ્યનું પતન થયું અથવા લગાઈ ચાલતી રહી. જેથી કરીને પ્રજામાં પણ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં તરવે ખોવાયાં.

અત્યારસુધી પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળ સંબંધી વિચારણા કરી છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેમણે કેવી રીતે વિકાસ સાધ્યો હતો ? સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કેવી રીતે કર્યું હતું ? તે ઉપરથી સાર કાઢીને આપણે નવું પરિવર્તન કરી નવો ઇતિહાસ સર્જવાનો છે.

ચર્યા-વિચારણા

ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના મુદ્દા ઉપર ચર્યા ચાલતાં સાર એ નીકળ્યો કે “ માનવોનો સહચારો યોગ્ય પુરુષાર્થ થાય તેજ સંસ્કૃતિ છે ! ” તે સંસ્કૃતિ ચીન, મિશ્ર, ભારતમાં પ્રારંભમાં ખિલી. તેમાં ભારતનું આગવું અને વિશિષ્ટ સ્થાન ગણાય છે ?

પૂ. ગોપાલસ્વામી : “ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તિલકજી કહે છે કે આર્યો ધ્રુવમાંથી આવ્યા. કાકાસાહેબ કાસેલકર કહે છે કે હિમાલયથી આવ્યા છે. કાર્મ વળી કહે છે કે સાઇબેરીયાથી આવ્યા છે. ઘણા મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા માને છે. હજુ પણ ત્યાં સમુદ્ર પાસે પૂજા થાય છે.

આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે સિંધુના કાંઠે કાંઠે આવ્યા હશે એમ માનવું પડે છે. તે ખૂબ જ વિજ્ઞાન હોવી જોઈએ કારણકે અગાઉના વર્ષનું પ્રમાણે નાઈલ નદી તેનો ભાગ ગણાય છે. એમિસીનીયા વગેરે અનેક સ્થળો તેના ભાગો ગણાય છે. ઉત્તરમાં શ્રીનગર, શ્રીમાલ, શ્રીકંદ, શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) અને શ્રીસ્તંભ એટલે સરસ્વતીને પણ સિંધુના ભાગ ગણાવામાં આવ્યા છે. આ સિંધુ કાંઠે વસેલા આર્યોને હિંદુ પાછળથી કહેવામાં આવ્યા હોય કે હિંદુ શબ્દની ઉત્પત્તિ સિંધુ ઉપરથી થઈ હોય તે બનવા જોગ છે.

શ્રી પૂજાભાઈ : “ ઋતુઓ સાથે સંસ્કૃતિનો સંબંધ જરૂર છે. ઠંડી - ગરમી - વર્ષા એ બધાથી બચવા માટે માણસે ઓથ શોધી હશે એટલે ગુફા - વૃક્ષ અને પછી મકાન આવ્યાં. તેમાંથી વર્ણો થયાં અને ધીમે ધીમે ધંધાવાર જાતો અને ન્યાતો બનતી ગઈ. કુટુંબનો ધંધો પરંપરાથી ફાવે - જો કે હવે તેવું રહ્યું નથી.

શ્રી વાસુદેવ બ્રહ્મચારીજી : મહાભારતમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે :—

ધર્માર્થ કામ - મોક્ષાણાં ઉપદેશ - સમન્વિતં,
પૂર્વવૃત્ત કથાયુક્તં ઇતિહાસં પ્રત્યક્ષતે ॥

—જેમાં ધર્માદિ પુરુષાર્થનો ઉપદેશ અને પરંપરાના વૃત્તાંતો હોય તેને જ ઇતિહાસ કહે છે. અહીં ધર્મનો અર્થ જ્ઞાનથી છે, તેમ અર્થનો અર્થ પરોપકાર છે. કામ એટલે કલ્પના થાય છે. જગત કલ્પનામય છે એટલે સંસારમાં રહેવા છતાં વિભૂતિઓ અલિપ્ત રહે છે તે મોક્ષનું રહસ્ય છે.”

શ્રી સંન્યાસી ગોપાલ સ્વામીજી : “ હિંદુ ધર્મની આ પ્રમાણે પણ વ્યાખ્યા કરી શકાય છે. હિમાલયનો ‘હિમ’ અને ખિંદુ સરોવર સુધીનો “ દુ ” મળીને હિન્દુ કરવામાં આવે છે. સિંધુનો હિંદુ અપભ્રંશ થયો એ તો પ્રત્યક્ષ જ છે. “ હિંસયા દ્વયતે ચિત્તં, સ હિન્દુરિતીરિતઃ ” એટલે કે જેનું ચિત્ત હિંસા જોઈને દુભાય છે તે હિન્દુ છે. ઇંદુ ઉપરથી પણ હિન્દુ થયું એવું કોઈ - કોઈ માને છે.”

શ્રી. માર્કલિયા : “ આ દેશમાં નાગ, રાક્ષસ, દસ્યુ, પાતાલી, અને દ્રાવિડ જાતિઓ હતી એમ અનેક જાતિઓનો બનેલો આ દેશ ગણી શકાય ! ”

પૂ. નેમિમુનિ : “ આર્યો ન્યાં આવીને વસ્યા તે દેશ આર્યાવર્ત ગણાયો તેથી જ પૂર્વ- પશ્ચિમના સમુદ્ર વચ્ચેની જે ભૂમિ તે આર્યાવર્ત ગણાતી હતી.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે માણસ જાતિના વિકાસથી પતનનો અને પતનથી વિકાસનો એમ બે આરાતું મળીને એક કાળચક્ર બાર કોડાકોડી પ્રમાણે ચાય છે. માનવ બંને સુસંસ્કૃત થતો ચાલ્યો પણ આજે તે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતો જાય છે અને અંતે તે ભોગોના અતિરેકના કારણે વધુ ક્ષીણ થશે. જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે ફક્ત આરામાં લોકો વેંતિયા જેવા થશે તેનું કારણ અતિભોગ જ છે.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ મને તો લાગે છે કે માણસ વધુ સુસંસ્કૃત બન્યો છે. જે યુદ્ધિ તાણું બનાવે છે. તે જ યુદ્ધિ તાણું ખોલવા પ્રેરે છે તે તેનો વિકાસ સૂચવે છે. એને જ ઇતિહાસનો પ્રારંભ કહી શકાય.

વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

૩ : ઇતિહાસનો પ્રારંભકાળ]

[મુનીશ્રી નેમિચંદ્રજી

સળંગબદ્ધ ઇતિહાસ જેમનો મળે છે તે દેશોમાં ગ્રીસ, ઇરન અને ભારત મુખ્યપણે આવે છે. આની અગાઉનો ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં, કાવ્યોમાં કે શાસ્ત્રોમાં વાર્તારૂપે કે દૃષ્ટાંતરૂપે છૂટો છવાયો મળે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ઇતિહાસ કડીબદ્ધ મળે છે. એમાં વિશેષતા એ છે કે ગ્રીસ, ઇરન અને ભારત ત્રણેય પ્રદેશોમાં આર્યો ગયા અને તેમનો જ એ ઇતિહાસ છે, એમ કહેવું બરાબર થશે. આર્યોમાં વિશ્વવિજય કરવાની એક સ્વાભાવિક વૃત્તિ હતી પરિણામે તે વૃત્તિની આસપાસ જ ઇતિહાસ રચાતો ચાલ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે.

ઇરનમાં તે સમયમાં સમ્રાટ હરાયસ રાજા હતો. ઇરનનું રાજ્ય સંગઠન વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ખૂબ સમૃદ્ધ હતું. મિસર તથા એશિયા-માધનોરનાં કેટલાંક નગરોનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હતો. મતલબ કે એશિયા માધનોરથી સિંધુ નદીના કાંઠા સુધી એનો વિસ્તાર હતો. સરસ રસ્તાઓ હતા, જેથી શાહી ટપાલની આવબ આવતી હતી. માનવમાં સ્વતઃ એ વૃત્તિઓ રહેલી છે. જિજ્ઞાસા-જીવવાની ઇચ્છા અને વિજિગીસા-જિતવાની ઇચ્છા. તેને જો ધર્મ પ્રેરકો દ્વારા સારો વળાંક ન મળે તો એ બીજા દેશોને તાબે કરવામાં પરિણમે.

ઇરનના સમ્રાટને પણ ગ્રીસને જીતવાની ઇચ્છા થઇ. જમીન માર્ગેથી તેની સેનાએ કુચ કરી, પણ રસ્તામાં ખોરાકની તંગી અને રોગચાળાને કીધે ગ્રીસને હરાવવામાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. આ પછી તેણે બીજા હુમલો ઇ. સ. પૂ. ૪૯૦માં સમુદ્ર માર્ગે કરવાનો વિચાર કર્યો. એથેન્સની પાસે 'મેરેથોન' નામના સ્થળે એનું સૈન્ય ત્યાં ઊતર્યું. એથેન્સના લોકો એકવાર તો ગભરાઈ ગયા પણ તેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા ખાતર બહાદુરીથી લડ્યા અને ઇરનનીઓને હરાવવામાં સફળ થયા. એ વિજયનું બીજું કારણ એ હતું

કે એથેન્સવાસીની પ્રજા તે મુશ્કેલી હતી, ત્યારે ઈરાનની સેનામાં ઈરાનીઓ ઉપરાંત ખીજા રાજ્યની સેના પણ હતી. પાછા ફરતાં સમ્રાટ દરાયસનું મરણ થયું. તેની ગાદીએ ઝર્સીસ આવ્યો હતો. તેને પણ ગ્રીસ જિતવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. તેના કાકા આસ્તાખૂનસે ગ્રીસ ઉપર ચડાઈ કરવાની ના પાડવા છતાં તેણે ચડાઈ કરી. આ વખતે ગ્રીસ-વાસીઓના કહેવાથી સ્પાર્ટાનો ક્વિયોડોનિસ ૩૦૦ સૈનિકો લઈને મદદે આવ્યો. તેણે ઈરાનના સૈન્યને ‘થર્મેપિલી’ પાસે અટકાવ્યું. તેમણે ઈરાનના સૈન્યને ખાળી રાખ્યું પણ અંતે ઈરાનની સેના આગળ વધી ગઈ. ગ્રીસનાં કેટલાક નગરો ઉપર તેમણે કબ્જો કર્યો. એથેન્સવાસીઓ નગર છોડીને ભાગ્યા અને ઈરાનીઓએ શહેરને લૂંટ્યું. ઈરાનીઓ જ્યારે ‘મેલેસિડ’ પાસે આવ્યા ત્યારે નૌકાયુદ્ધમાં એથેન્સવાસીઓ સાથે લડવામાં ન દાવ્યા અને દાર્યા. આમ પહેલાં વિજય, પછી પરાજય અને અંતે વિનાશ સાથે ઈરાનીઓ પાછા ફર્યા.

ધણાં એમ કહેશે કે ઈરાનમાં ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં અશોભરથુસ્ત જેવા વર્મ સંસ્થાપક હોવા છતાં ત્યાંના લોકોને આની વિજ્યાકાંક્ષા કેવી રીતે થઈ? તે વખતે કોઈ ધર્મપ્રેરક બળ નહીં હોય અને હોય તો પણ ધર્મબળ રાજ્યબળને આશ્રિત થઈને રહેતું હોય-એવું હોવું જોઈએ.

ત્યારબાદ ગ્રીસ ઉપર કોઈ જાતનો દુમતો ન થયો અને ૧૫૦ વર્ષની અંદર ગ્રીસે નવી સંસ્કૃતિ વિશ્વ આગળ રજૂ કરી, તે ગ્રીસનો કીર્તિયુગ કહેવાય છે. એ કીર્તિયુગમાં પેરિક્લિસ નામનો મહાદુર રાજનેતા હતો, તે વખતે થોડાંક ગ્રંથો લખાયા. મૂર્તિકળાનો વિકાસ થયો. નાટ્યકળા અને અન્ય લલિતકળાનો પણ વિકાસ થયો. ગ્રીસનો ઇતિહાસકાર હીરોડોટસ પણ આ યુગમાં જ થયો. ૧૫૦ વર્ષના કાળમાં ત્રણ તત્ત્વચિંતકો થયા. સુક્રાત (સોક્રેટીસ), પરસ્તુ (પ્લેટો) અને અરસ્તુ (એરિસ્ટોટલ). સુક્રાને લોકોને એક જ બળવાન-પરમાત્માને માનવા તેમજ ઉપાસના કરવા માટે કહ્યું. તેણે સત્ય-વિચાર કરવા માટે પણ કહ્યું. ધણા લોકો તેના વિચારોમાં બળ્યા. સાચું વિચારનારાઓને તે વખતની સરકાર

સાથે ન બન્યું. તેઓ જાડા ઊતરીને દરેક વાત વિચારતા હતા જે ત્યાંની સરકારને ગમતું ન હતું. અંતે તેમણે સુકરાતને ગિરફતાર કર્યો અને એવા વિચારોનો પ્રચાર બંધ કરવાનું કહ્યું, કાં મૃત્યુ-દંડ ભોગવવા તૈયાર થવા માટે કહ્યું.

સુકરાતે નીડરતાથી કહ્યું : “ હું ઇશ્વરની આજ્ઞાનું જ પાલન કરીશ અને દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી લોકોને સત્ય કહેતાં જ શીખવીશ ! ”

તેની આગળ ઝેરનો પ્યાલો ધરવામાં આવ્યો; જેને તે ગટગટાવીને પી ગયો. આમ સ્વાર્થ અને ભોગ વિલાસમાં રમ્યાપરમ્યા રહેતા લોકોએ સોફ્ટીસ જેવા મહાન તત્ત્વચિંતકનો અંત આણ્યો કારણ કે તેણે કહેલું કે “ જ્ઞાન અને સત્યની પરવા કર્યા વગર ધનદોલત અને માનમરતબો મેળવવામાં જ રમ્યા-પરમ્યા રહેવું એ એક પાપ છે.”

તેનો શિષ્ય પરસ્તુ (પ્લેટો) થયો. તેને પણ શાસનકર્તા લોકોએ હેરાન કરવામાં બાકી ન રાખ્યો. તેના શિષ્ય અરસ્તુ (એરિસ્ટોટલ)ને પણ એ લોકોએ હેરાન કર્યો. રાજ્યશાસન અને વિલાસની મદાંધતામાં ત્યાંના શાસકોએ ધાર્મિક વિચારો તરફ બેદરકારી દાખવી, પરિણામે ગ્રીસની ઉન્નતિ ધીમે ધીમે મંદ પડતી ગઈ અને પરસ્પરના ઝઘડાઓમાં ગ્રીસનું પતન થયું.

જ્યારે ગ્રીસનાં નગરરાજ્યો પરસ્પર લડાઈ કરીને નબળાં થતાં ગયાં તે વખતે ગ્રીસની ઉત્તરે આવેલા “ મેસેડોન ”માં ફિલિપ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તે સમર્થ રાજ્યકર્તા હતો અને તેણે પોતાના રાજ્યને બળવાન તેમજ શિસ્તબદ્ધ સૈન્યવાળું બનાવ્યું. મેસેડોનના લોકો ધણી રીતે ગ્રીક લોકો જેવા હતા. આ ફિલિપનો પુત્ર હતો સિકંદર. સિકંદરે જે મહાન વિજય મેળવ્યો તેની તાલિમ તેને અહીંથી મળી હતી. સિકંદર રાજ્ય થયો ત્યારે તેની ઉમ્મર કેવળ વીશ વર્ષની હતી. નવા-નવા દેશો જિતવાની તેની ખૂબ મહત્વાકાંક્ષા હતી. એટલે તે મોટી સેનાને લઈને

ધ્રિન ઉપર ચડાઈ કરવા તૈયાર થયો. સર્વ પ્રથમ તે ગ્રીસ આવ્યો. તેના દબદબાથી ગ્રીક લોકો દબાઈ ગયા અને તેને પોતાનો સેનપતિ બનાવ્યો. એનું બીજું કારણ એ હતું કે થેબ્સ નામનાં એક ગ્રીક રાજ્યે વિરોધ કર્યો તેથી તેનો સમૂળગો નાશ કરી દેવામાં આવ્યો. શહેરનો નાશ કરવામાં આવ્યો, અનેક માણસોને કતલ કરવામાં આવ્યા અને અનેકને ગુલામ કર્યા. ગ્રીસવાસીઓ ઉપર તેની અજબ લયની છાપ પડી અને તેઓ આ નવી ઉદય પામતી સત્તાને વશ થયા.

સિકંદર સહુથી પહેલાં મિસરમાં ગયો. ત્યાં કાઈએ સામનો ન કર્યો. તે જિતીને તે ધ્રિન ગયો. ત્યાંના સમ્રાટને તેણે હરાવ્યો. ત્યાંથી વિજયનો ડંકો વગાડતો હેરાત, કાબુલ, સમરકંદ થતો તે સિંધુ નદીના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો. જ્યાંનો રાજા પોરસ તેની સાથે ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યો. તેની બહાદુરીની એટલી છાપ સિકંદર ઉપર પડી કે તેણે તેનું રાજ્ય પાછું આપી દીધું.

હવે સિકંદર તક્ષશિલાથી આગળ વધવા લાગ્યો અને તે ગંગા નદી તરફ આગળ વધવાનો વિચાર કરતો હતો. પણ તેને એ નિર્ણય બદલવો પડ્યો તેની પાછળ એ ત્રણ કારણો હતાં. (૧) એક તો એ કે સિકંદર ભારતના રાજાઓની બહાદુરીથી પ્રભાવિત થયો હતો. (૨) ધણું વર્ષોની રખડપાટ અને લડાઈથી તેના સૈનિકો કંટાળ્યા હતા; તેઓ પાછા વળવા માગતા હતા. (૩) આગળ વધીને હાર ખાવાનું જોખમ તે વહોરવા માગતો નહતો.

સિકંદર પાછો ફર્યો પણ તેની એ વળતી મુસાફરી ધણી આકર્ષવાળી નીકળી. માર્ગમાં સૈન્યને ખાવા-પીવાના સાસાં પડ્યાં. થોડા વખત બાદ રસ્તામાં બેબિલોનિયા ખાતે તેનું મરણ થયું - ત્યારે તેની ઉંમર કેવળ ૩૩ વરસની હતી. મૃત્યુ વખતે પોતાની વિજેતા બનવાની ધૂનમાં તેણે જે કંઈ કયું હતું તેનું તેને જાંડું દુઃખ હતું અને “સિકંદરનો ખાલી હાથનો જનાજો” આજે પણ દાખલા તરીકે

ટાંકવામાં આવે છે. જો કે તે વિશ્વવિજેતા કહેવાયો પણ હજુ તેને ચીનનો આખો પ્રદેશ અને હિંદનો બાકીનો વિશાળ પ્રદેશ જિતવાનો બાકી હતો.

તેના મરણ બાદ તેના કુટુંબીઓ અંદરોઅંદર લડ્યા અને તેમણે એક-બીજાની કતલ કરી. તેના વિશાળ સામ્રાજ્યના ટુકડે-ટુકડા થઈ ગયા. તેના સેનાપતિઓએ તે રાજ્ય વહેંચી લીધું. મિસર ટોલેમીનને હસ્તક ગયું. ઇરાન, મેસોપોટેમિયા અને એશિયા માઈનોરનો થોડો ભાગ સેલ્યુકસના હસ્તક આવ્યો. સિકંદરના આક્રમણથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેના અગાઉ પૂર્વ-પશ્ચિમનો સંબંધ પણ જમીન માર્ગે હતો જ.

સિકંદરની ચડાઈ અને મૃત્યુના પ્રત્યાધાતો રૂપે ભારતમાં એક મહાન સામ્રાજ્ય, મૌર્ય સામ્રાજ્ય સ્થપાયું. તે વખતે ભારતનો મગધમાં નવમે નંદરાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજધાની પાટલિપુત્ર હતી. ચંદ્રગુપ્ત તેનો સંબંધી હતો કે તેનો દાસી-પુત્ર હતો. એવી અટકળ કરવામાં આવે છે. કોઈ કારણસર નંદરાજ્યએ તેને દેશવટો આપ્યો. ચંદ્રગુપ્તને વિષ્ણુગુપ્ત (જેનું બીજું નામ ચાણક્ય હતું) નો ભેટો થયો અને તે એને તક્ષશિલા લઈ ગયો. ત્યાં તેમણે સિકંદરની કીર્તિને આશ્ચર્યચકિત થઈને જોઈ હોય, એમ લાગે છે. જો કે બન્ને જગૃત રહીને ફરતા હતા. એવા મોકાની તેઓ રાહ જોતા હતા કે તેમનું ધાયું થાય. સિકંદરના મરણથી તેમના હાથમાં એ મોકો આવ્યો. તેમણે આસપાસના લોકોને ભેગા કરી સિકંદરે છોડેલ સેનાને હરાવી, તક્ષશિલા કબ્જે કર્યું. ત્યાંથી ચંદ્રગુપ્ત અને તેના સહાયકોએ પાટલીપુત્ર તરફ કૂચ કરી. ત્યાં તેમણે નંદરાજને હરાવ્યો. આમ ઈ.પૂ. ૩૨૧ની સાલમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો.

ચંદ્રગુપ્તની માતાનું નામ મૂરા હતું. તે ઉપરથી તે મૌર્ય કહેવાતો. ચંદ્રગુપ્તના અમલ દરમ્યાન સેલ્યુકસે સિંધુ નદી ઓળંગીને હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેના આ અવિચારી પગલાંના કારણે કેવળ તેને પસ્તાવું પડ્યું પણ ચંદ્રગુપ્તે તેને સખત હાર આપી અને કાબુલ, હેરાત,

ગાંધાર તથા અફઘાનિસ્તાનનો મોટો પ્રદેશ તેને ચંદ્રગુપ્તને સોંપી દેવો પડ્યો. એટલું જ નહીં, તેની પુત્રી સાથે ચંદ્રગુપ્તનાં લગ્ન કરાવી ચાણક્યે (ચંદ્રગુપ્તના મંત્રી) મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કાબુલથી બંગાળ સુધી વધવા દીધો. કેવળ દક્ષિણ-ભારત તેના તાબા નીચે ન હતું.

મગધ-સામ્રાજ્યની રાજધાની પાટલિપુત્ર હતી. તે ગંગા અને ઝોણા નદીના સંગમે ૯ માઇલના વિસ્તારમાં વસી હતી. તેને ફરતો કોટ હતો અને ૬૪ મુખ્ય દ્વાર હતાં. બીજાં નાનાં દ્વારો તો ઘણા હતાં. મકાનો લાકડાનાં હતાં આગ એકલવવા માટે કેરકેર પાણી ભરેલાં વાસણો રાખવામાં આવતાં હતાં. મહોલ્લામાં કચરો કે ગંદું પાણી નાખે તેને સજા થતી.

નગરની સફાઈ અને વ્યવસ્થા માટે નગરવાસીઓની નગર-સભા (આજની સુવરધ જેવી) હતી. તેના ૩૦ ચૂંટાએલા સભ્યો હતા અને ૫-૫ સભ્યોની બેઠી જુદા જુદા વિભાગની વ્યવસ્થા માટે ૬ સમિતિઓ હતી. આ સમિતિઓ શહેરના હુત્તર ઉદ્યોગો ઉપર દેખરેખ રાખતી મુસાફરો અને યાત્રાળુઓની વ્યવસ્થા કરતી, કરવેરો ઉધરાવતી, જન્મ-મરણની નોંધ રાખતી, માનનાં ઉત્પાદન અને વેચાણ તથા બીજી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપતી, શહેરની સફાઈ, જળ વ્યવસ્થા, બાગબગીચા સાર્વજનિક ઈમારતો વ. બાબતો અંગે આ નગરસભા ધ્યાન આપતી. ન્યાય માટે ન્યાયપંચો અને પંચાયતો હતાં તેમજ દુકાળ નિવારણ માટે ખાસ વ્યવસ્થા હતી. રાજ્યના ભડારોનો અર્ધો ભાગ દુકાળ માટે અનામત રાખવામાં આવતો.

તે વખતે ચોરી ન થતી. લોકો તાળાં ખુલ્લાં રાખીને સૂતા. હજારો નાનાં નાનાં ગામડાં અને કસબાઓ ચેતનથી અને અમનચેતનથી ગૂંજતાં હતાં. સામ્રાજ્યના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવા માટે મોટા મોટા માર્ગો હતા. મુખ્ય માર્ગ પાટલિપુત્રથી સામ્રાજ્યનો વાયવ્ય સરહદ સુધી જતો હતો.

સામ્રાજ્યમાં ધણી નહેરો હતી. તેની સંભાળનું એક ખાતુ હતું. વળી બંદરો, પુલો, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સફર કરતી હજારો હોડીઓ તથા વહાણો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક નૌકા ખાતું હતું. તે વખતે વહાણો દરિયો ઓળંગીને બ્રહ્મદેશ અને ચીન સુધી જતાં હતાં.

ચંદ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યનો રસિક અહેવાલ સેત્યુકસના એલચી મેગેસ્થનીને લખ્યો છે. પણ તેનાથીયે વિશેષ રસિક અને વિગતવાર ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યતંત્રનું વર્ણન આપણને ચાણક્યે લખેલ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં મળે છે. તેમાં રાજાનો ધર્મ, પ્રધાનો અને સલાહકારનું કર્તવ્ય, રાજ્યપરિષદ, રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાં, વેપાર રાજગાર, ખેતી, કાંતણુ, વણાટ, કારીગરી, ગ્રામ્ય શાસન, ન્યાય અને કાયદો તેમ જ અદાલતો, સામાજિક રીતિ રિવાજો, લગ્ન, છૂટાછેડા, કર-સુધરાઈ અને નગરવ્યવસ્થા, લશ્કર, નૌસેનિક, યુદ્ધ, સુલેહ, રાજનીતિ, બંદરોની વ્યવસ્થા, તેમ જ પરવાનો (Passport)નું ખૂબ જાંડાણથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આમ ચંદ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યને સુદૃઢ કરવામાં ચાણક્ય જેવા બ્રાહ્મણોની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મુખ્યત્વે ગણાવી શકાય. તો સુશાસન માટેનું માર્ગદર્શન તે વખતના જૈન-બૌદ્ધ અને વૈદિક સાધુ-સંન્યાસીઓ પાસેથી પણ તેને મળતું. ચાણક્ય જગતપ્રેરક હતો તેથી ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં પ્રજા શાંતિથી રહી શકી; બહારનાં આક્રમણો ન થયાં તેની પાછળનું પણ એક કારણ એ હતું કે રાજાઓ ઉપર પ્રજાનો અંકુશ હતો. રાજાને આપખુદ સત્તા ન હતી. રાજાને સત્તા લેતી વખતે પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી કે “જે હું તમને પીકું તો સ્વર્ગરહિત, જીવનરહિત અને સંતાન-રહિત થાઉં!” પ્રજાનું સુખ એ મારું સુખ; પ્રજાની શાંતિ તે મારી શાંતિ” એ મૂત્ર રાજાની સામે હતું. દુરાચારી, દુષ્ટ કે અન્યાયી રાજા ટકી શકતો નહીં. કારણ કે પ્રજા તેને પદબ્રષ્ટ કરી શકતી. આવી પ્રજા રાજા માટે મરી શીટ તેમાં નવાઈ નથી.

બધી બાબતો જોતાં એવું તારણ નીકળે છે કે ચંદ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યમાં રાજ્યવ્યવસ્થા, લોકવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થા ત્રણે સારી હતી. તેમાં મુખ્ય પ્રેરણા ચાણક્ય જેવા બ્રાહ્મણોની હતી અને માર્ગદર્શન સાંકુ-સંતોનું હતું. ભારતમાં સર્વપ્રથમ ઇતિહાસને પાને વિધિસરનું રચવાયેલું મૌર્ય સામ્રાજ્ય આજથી લગભગ ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચંદ્રગુપ્તે રચાવ્યું હતું. ત્યારપછી બીજા રાજ્યોનો હૃદય થયો તે અગે હવે પછી વિચાર કરશું.

ચર્ચા-વિચારણા

[શ્રી માટલિયાની ૨૭-૭-૬૨ની ચર્ચાનો મુદ્દો આજની ચર્ચા સાથે સળંગ એસનો હોઈ ને તેને સળંગરૂપે અહીં રજૂ કરવામાં આવેલ છે. સં.]

શ્રી માટલિયાએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું “ ઇતિહાસનાં અનેક પાસાં પૈકીનાં સંસ્કૃતિના વિકાસની દૃષ્ટિએ ચાર પાસાં ચર્ચાશું તે આપણું કાર્ય સરી રહેશે :—(૧) પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃતિક સંશોધન (૨) સંસ્કૃતિ અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ, (૩) વિભૂતિ અને સમાજ-પરિવર્તન અને (૪) શહીદી અને સ્થિતિ પરિવર્તન.

પ્રકૃતિમાં હું મનુષ્યેતર પ્રાણી સૃષ્ટિ અને ઈતર સંપત્તિ લઈ છું. જૈનાગમેની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કાળના છ આરા ગણ્યા છે. તેમાં કૃતસર્વિણીમાં ક્રમશઃ દુઃખ ઘટે છે અને સુખ વધે છે, એમ માનવામાં આવે છે. અવસર્પિણી કાળમાં પ્રથમ આરાને સુખમ્ સુખમ્ કહ્યો છે. વનફળો, વનરપતિ, સદાવૃષ્ટિ વગેરે સુખના સાધનોની અનુકૂળતા હોય છે અને પતિ પત્ની જન્મે સાથે અને મરે પણ સાથે એટલે કે વિયોગનું દુઃખ નહોં. જ્યાં દુઃખ નહીં ત્યાં સાથે મળીને થતો પુરુષાર્થ ન થાય; એટલે સમાજરચના કે તીર્થરચના ન થાય. માણસની શ્રદ્ધા વધે એટલે લોકો સરળ હૃદયના હોય. બીજા આરામાં સુખનાં સાધનો ઓછાં પણ સમવડ નહીં એટલે કેવળ ‘સુખમ્’ ગણવામાં આવ્યો છે. પછી ત્રીજા આરામાં થોડા દુઃખનો અનુભવ થાય. મૃત્યુમાં

અકસ્માતો થાય. ત્રીજા આરાને એટલે દુષ્કર્મ સુષ્કર્મ કહ્યો કે દુઃખ થોડું પણ સુષ્ક વધારે. તેના અંતમાં વ્યક્તિગત પુરુષાર્થ શરૂ થાય છે. ચોથા આરામાં દુઃખ વધે અને પુરુષાર્થ સામુદાયિક રૂપે વધે. જેથી તેને સુષ્કર્મ દુષ્કર્મ કહ્યો. પાંચમા આરામાં દુઃખ વધે એટલે તેને દુઃખમ ગણ્યો અને ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં ચોથા આરામાં તીર્થરસના થાય છે અને પાંચમાના પ્રારંભમાં પૂરી થાય છે, પણ અન્ય મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ફઠ્ઠા આરામાં પણ તીર્થરચના હોય છે. યુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાની સમતુલના ચોથા આરામાંજ પૂરી થાય છે. પાંચમા આરાનો પ્રારંભ થતાં અહત્વ વધે અને છઠ્ઠો આરો પૂરો થતાં તેની પ્રધાનતા વધતાં લોકો અંદરો-અંદર લડે અને વિશ્વવ્યાપી સંગઠન થાય નહીં. આ થઈ જૈન આગમેની કાળની દૃષ્ટિએ વાત.

ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો વિષુવવૃત્તમાં સંસ્કૃતિ ખીલતી નથી; તેમ ઇતિહાસકારો કહે છે; જેમકે (૧) આફ્રિકામાં કોંગો વગેરે ભાગ, તેમજ આઝિઝનો દક્ષિણ અમેરિકાનો ભાગ વધારે (૨) રણુના પ્રદેશમાં સંસ્કૃતિ ખીલતી નથી. અલખત રણુના કાંઠાના લોકો વેપાર કરે ખરા. ભૂમધ્ય રેખાનો આખો પટ્ટો લગભગ રણુ પ્રદેશનો છે. (૩) ખરફના રણુમાં સંસ્કૃતિ ખીલતી નથી. જેમકે ખન્ને ધ્રુવ પ્રદેશો છે. (૪) પહાડોમાં પણ સંસ્કૃતિનો વિકાસ અલ્પ થાય છે. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસને જોનાર તેના દશ ભાગો પાડે છે. તેમાં ઉપરનાં ચાર સિવાય પાણી અને જંગલો પણ આવે છે. આમ કુલે બાકીના ચારેક ક્ષેત્રો જ સંસ્કૃતિને લાયક ગણાયાં છે.

તે છતાં પ્રાકૃતિક સંશોધનોએ આ કથનમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. દા. ત. જાવા, સુમાત્રા, વિષુવવૃત્તની પટ્ટી ઉપર હોવા છતાં પ્રાકૃતિક સંશોધનના કારણે લોકો ત્યાં જર્મને વસ્યા અને તેમણે સુખ સમૃદ્ધિ વધારવા સાથે સંસ્કૃતિ ખીલવી છે. કોષ કાળે જાવા ન જમ શકાય એવો ખ્યાલ હતો, હવે “જાવા-સિંગાપુર જાઓ અને માલોમાલ થઈ આવો.” એ વાત પ્રચલિત છે. હવે તો ત્યાં કાયમી વસવાટ અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

વેદાંતમાં પ્રકૃતિ અથવા માયા શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે અને તેને મિથ્યા પણ ગણાય છે. મિથ્યાનો અર્થ પલટાતી; જેનો ઘાટ વારંવાર બદલાય તેજ પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિનું સંશોધન માનવી કરી શકે છે. ચૈતન્યતા-ધારીઓમાં માનવ જ પ્રધાન વ્યક્તિ છે. સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિ-વિકાસ સાથે એનો પણ સંબંધ છે. વિભૂતિઓમાં પણ માનવ મુખ્ય છે. એટલે સર્વપ્રથમ ટુંકમાં આપણે માનવ સ્વભાવનો વિચાર કરી લઈએ. (૧) જે દષ્ટા છે તેને દર્શન થાય છે અને તે દર્શન આપે પણ છે (૨) જે જ્ઞાતા છે, તે જાણે છે અને તે જણાવે છે. (૩) જે સૃષ્ટા છે, તે કર્તા છે પ્રકૃતિએ ચંદ્ર બનાવ્યો તો તેણે કૃત્રિમ ચંદ્ર બનાવ્યો (૪) તે બોક્તા છે. કારણ કે તે દરેક ચીજોનો બોગ કરી શકે છે. અને હેલ્સે (૫) તે મુક્ત પણ છે, તે બધું છોડી શકે છે અને મુક્ત થઈ શકે છે, બીજાને મુક્ત કરી શકે છે.

આ બધા ગુણોના કારણે તે સંસ્કૃતિ બનાવનારો થાય છે. વેદાંત તેને લીલા કહે છે-અવનવી વિવિધતાઓ તેનામાં રહેલી છે તે છતાં તેનામાં એકતા રહેલી છે. મુનિશ્રી સંતબાલજી કહે છે તેમ:-

‘હે ભિન્નતા કેવળ વૃત્તિ કરી,
સર્વત્ર જ્યોતિ પ્રસરે ‘અનેરી’....

સંસ્કૃતિ માટે જ્ઞાન જોઈએ. વિદ્યા જોઈએ. અભેદભાવ વિશ્વમાં જોઈ શકે તે વિદ્યા અને ‘ગદારનાં ખોખાંને પકડી રાખે, છોડી ન શકે તે અવિદ્યા તેનો ઉપયોગ ધર્મ-અર્થ-કાળ અને મોક્ષરૂપ ચારે પ્રકારના પુરૂષાર્થમાં અને જનસંગઠનોમાં સમ્યક્ અનુબંધ સાથે થવો જોઈએ. ટુંકમાં સાંઘ્યારો કલ્યાણકરક પુરૂષાર્થ એ સંસ્કૃતિ છે અને તેનું આલેખન એ ખરો ઇતિહાસ છે.

કડી બદ્ધ ઇતિહાસ મળે છે તે પહેલાં સંસ્કૃતિ ઉપરથી જ ઇતિહાસનું તારણ કરી શકાય. વિશ્વમાં તે વખતે ચાર પ્રદેશોમાં સંસ્કૃતિઓ વિશ્વસિત થઈ હતી. ચીન, મિસર, ખેબ્દીસોનિયા (મેસોપોટેમિયા) અને તેમાં ભારતનું પોતાનું આગવું સ્થાન છે. સંસ્કૃતિ

અને અંગ્રેજી સિવિલાઇઝેશન (Civilisation) વચ્ચે ઘણું અંતર છે. તે સિવિલાઇઝેશન શબ્દ નગર રચના કે સભ્યતાનો સૂચક છે. ત્યારે સંસ્કૃતિ એ માનનીય પુરૂષાર્થનો કલ્યાણકારી સૂચક શબ્દ છે. કહેવાય છે કે જગત પ્રકૃતિથી ન્યાબ્યું નાચે છે. એ રીતે જોતાં પ્રકૃતિએ પણ માનવીના પુરૂષાર્થને પ્રેરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેથી સંસ્કૃતિના શ્રીચરણ મંડાયાં છે.

(૧) સર્વપ્રથમ સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ થયો નાઇલ નદીના કિનારે. એટલે કે મિસરમાં મિસરના એક કાંઠે સમુદ્ર અને બાકીના ત્રણ કાંઠે રણ છે. નાઇલનો કાંપ ઠરે તેટલી જમીન ફળદ્રુપ બને. વરસાદ ત્યાં ૧૧-૨ ઈંચનો થાય. તેથી નહેરો ખોદવામાં આવી; કાંઠા બંધાયા, પૂર કપે રસ્તે વાળવું વગેરે વિચારોથી સહિયારો પુરૂષાર્થ ખેડાયો કારણકે આવું ભગીરથ કાચું એકલ-દોકલથી ન થઈ શકે. ત્યાં ખેતીની સંસ્કૃતિ વધી; પણ રણ હોઈને ત્યાં કાંઈના આક્રમણનો ભય ન હોવાથી, લડાયક શસ્ત્ર કે લડાઈનું શાસ્ત્ર ન ખેડાયું. પરિણામે પરદેશી પ્રજાના હુમલાનો ભોગ મિસરની પ્રજા થતી ગઈ. બાબુના આરબ લોકોએ એ પ્રદેશોને જીતી લીધા. તે પ્રદેશમાં ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિ જ્યોતિષ, ઇત્યાદિ વિદ્યાઓ ખીલી ઊઠી. દરિયો ફર્યો એટલે ઢોડી વિદ્યા—વહાણવટું ખીલ્યું. સાથે વેપારવાણિજ્ય ખીલ્યું. વરસાદ ક્યારે આવે એ જોતાં નક્ષત્ર, ગ્રહ વગેરેનું નિરીક્ષણ ઉંચા ઉંચા મીનારા ઉપરથી કરવાનું વધ્યું અને જ્યોતિષનું જ્ઞાન વધ્યું. પણ બહારના લોકોને ત્યાં ગયા બાદ ખેતી ઉપર જ નભવું પડ્યું. એટલે ખેડૂતો વધારે ઢોઈને પ્રજામાં સ્થિતિ ચૂસ્તતા ધણી રહી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમની સંસ્કૃતિ પાડોશના આરબ દેશોની ખિલતી સંસ્કૃતિ સાથે તાલ ન મેળવી શકી, રક્ષણના અભાવે વિદેશીઓને આધીન થઈ ગઈ.

(૨) ખીજી સંસ્કૃતિ જે મેસોપોટેમિયા કે બેબીલોનિયાની સંસ્કૃતિ છે. તે પ્રાચીન માંહેની એક છે. તે પ્રદેશને ઉર કહેવાય છે. એ રીતે ત્યાંના માનવી ઉર્ અને નારી ઉર્-શી ગણાતી. ક્ષત્રિયો એક ગણાતા. તેઓ ઇર્માં શાસ્ત્ર લખતા; રાજા હથિયારો રાખતા. ત્યાં ખંડિયરોમાં લોકોનાં

હથિયારો મળી આવે છે. યજ્ઞમાં પશુનાં હાડકાં મળે છે. આર્યો ઉત્તર દ્રુવથી આવ્યા હશે પણ અહીં સ્થિર થયેલા જણાય છે. ત્યાં યજ્ઞ પાસે કોકારો હતા અને ધર્મશુરઓ દાન આપતા જણાય છે. ત્યાં આજુબાજુમાં છીંડાંવાળી ભૂમિકા છે. ટુંકમાં ત્યાં પણ રક્ષણ ન હતું. તેઓ આજુબાજુના ધાસમાંથી શુભરો કરતા, બાકી હુમલો કરતા. તેથી તીર-મરછી વગેરે શસ્ત્રો ખીલ્યાં; યુદ્ધ અને શસ્ત્ર-કળા ખીલી. તે પ્રગ્ન લડાયક અને આક્રમણખોર બની. પડખે અરબસ્તાન રણ પ્રદેશ હતો. સીરિયા પડખે હતું તેથી વેપાર ખીલ્યો. એટલે ત્યાંના લોકો વેપાર, યુદ્ધ અને વિજય એ ત્રણે વાતો શીખ્યા. પડખેના પ્રદેશોને એ પ્રગ્નએ ઇતી લીધા; એટલું જ નહીં ત્યાંની સ્થાનિક પ્રગ્નને સાફ કરતા ગયા. ત્યાંથી તેઓ ઉત્તર પશ્ચિમમાં વધતા ગયા અને તેમણે આજની યુરોપીય સંસ્કૃતિનો પાયો નાખ્યો. તેમનામાં સ્થાનિક પ્રગ્નના નાશની વાત વારસાગત આવી. અમેરિકા પર આક્રમણ કરી ત્યાંની પ્રગ્નના કેવળ બાર ટકા જ રહેવા દીધા. દક્ષિણ અમેરિકામાં સોળ ટકા જેટલી જ અસલ પ્રગ્ન છે. એવું જ ઓસ્ટ્રેલિયામાં તેમણે કર્યું. આ રીતે મૂળ પ્રગ્નને ખતમ કરી અને ત્યાં યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં પાયા મજબૂત કરતા ગયા. મારો કહેવાનો ખાવ એ છે કે આમ પ્રગ્નનું મન ઘડવામાં પ્રકૃતિની મોટી અસર હોય છે.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “માણસ સામે એ બય છે :—(૧) આપણાનું શું થશે? યુદ્ધમાં મારું શું થશે? “આજે તો જો કે પરિસ્થિતિ બદલાઈને સમગ્ર દેશ કે ખંડના વિનાશનો ડર છે પણ અગાઉ યુદ્ધમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળશે અને નામ થશે એ આકર્ષણ મોટું હતું. તે માટે શૂરા વધારે પાકતા. જેમના મનમાં મોટે ભાગે ધર્મ, માનવી કે સંસ્કૃતિની કદ મૂલ્ય પણ પડી ન હતી.

સવારના સિકંદરની વાત થઈ તેની કૂરતાના એક-એ દાખલા આપુ. એકવાર તે મારને થોડે બગરમાં નીકળ્યો. એકબાઈ ગબરાટમાં આવી અને તેનું બાળક પડી ગયું. સિકંદરે બાળકને બાલાથી વીધી

નાખ્યું, બાઈને તલવારથી ખતમ કરી અને એના પતિને આવી બેઠકારી માટે મારી નાખ્યો. એક ગાલીચા બનાવનારને ગાંઠ રહી જતાં અને પગમાં વાગતાં, તેણે મરાવી નાખ્યો, તે છતાં તેને અંતે તો થયું કે તેનો રસ્તો ખોટો છે અને ખાલી હાથે જનાજો કાઢવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું.

એટલે આપણે તો સંસ્કૃતિ તેને કહીએ છીએ જેમાંથી સુખેથી જીવવાનું અને મરવાનું મળી શકે, તેનો ઈતિહાસ એ જ ખરો ઇતિહાસ છે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “ મારા વાંચનનો સાર તો એ છે કે જૂના ગ્રીસ ઉપર પણ આપણી સંસ્કૃતિની અસર છે. સિકંદરે પોરસને જીત્યો ખરો પણ તેને થયું કે અહીં જુદી જ સંસ્કૃતિ છે અને વિરલ વિચારધારા છે. તેથી પોરસ રાગને તે તલવાર તેમજ સિંહાસન પાછું સોંપી દે છે.

ધરણ પુરાણોની દૃષ્ટિએ આર્યાયન આર્યોનું અયન (સ્થાન) છે. તેને શાક્યદ્રોણ પણ કહેવામાં આવે છે. તેનું નામ પારસ પણ છે. જે અપભ્રંશ થઈને ફારસ બન્યો છે. પ્રોફેસર દાવર કહેતા કે પારસીઓના ધર્મનો વૈદિક ધર્મ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. ધરણમાં ચંદ્રકુળ (સોમપરા) અગ્નિકુળ (બોજક) અને સૂર્યકુળ એમ અઢાર પ્રકારના બ્રાહ્મણો હતા એમ મનાય છે.

આણકચને કેટલાક ઇતિહાસકારો ધરણના બાર્ગવી બ્રાહ્મણ ગણે છે. આમ ધરણ અને ભારતનો સંબંધ હતો.

સિકંદર અહીંની સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થયો હતો અને એ સાધુઓને સાથે લઈ જવા માગતો હતો. એકે રસ્તામાં પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો. બીજાએ જવા માટે ના પાડી; તો પણ સિકંદર તેમના ઉપર તલવાર ન ઉપાડી શક્યો. અંતે તો સંસ્કૃતિની અસર થાય જ છે. પચ્ચીસેક સાધુઓને હસતે મુખે “ ઐ પરમાત્માને નમઃ કરીને મરણને ભેટતા જેઈને તેને થયું કે “ આ દેશ કદી પરત્ર થઈ શકશે નહીં ! “ અને તે પાછો ફર્યો.

૪-વિશ્વ ઇતિહાસની રૂપરેખા

મૌર્ય સામ્રાજ્ય અને ત્યારબાદ]

[મુનિ શ્રી નેમિચંદ્રજી

આપણે વિશ્વઇતિહાસને કેવળ અનુબંધની દૃષ્ટિએ તપાસીએ છીએ જેથી તે વખતની રાજ્ય, ધર્મ, લોક અને લોકસંવક વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આવી શકે. એ રીતે અગાઉના ઇતિહાસના ખડકે આપણને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો રજુ કરતાં ધર્મગ્રંથો મળે છે. ઇતિહાસનો પ્રારંભ ઇશુની પૂર્વે લગભગ ૫૦૦ વર્ષથી સળંગ રીતે મળે છે. તે તપાસનાં મૌર્ય સામ્રાજ્ય સુધી વિચારી જવાયું છે.

મૌર્યવંશની સ્થાપના ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે કરી. તેણે ભારતની એકતા સાંકળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ભવિષ્યના રાગન માટે એક આદર્શ રજૂ કર્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના અવસાન બાદ તેનો પુત્ર ગિંદુસાર ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે લગભગ ૨૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેના સમયમાં લગભગ પશ્ચિમના ખંડા દેશો સાથે તેનો સંપર્ક રહ્યો હતો. તેના દરબારમાં મિસરથી ટોલેમિન તેમ જ ગ્રીક સરદાર સેલ્યુકસના પુત્ર એન્ટીઓકસના એલચીઓ આવતા. બહારના દેશો સાથે તેમનો વેપાર પણ સારી રીતે ચાલતો હતો. તે વખતે દિલ્હીમાંથી ગણી, કાચ, વસ્ત્ર, આભૂષણો, ઓગ્નરો વગેરેની નિયતિ થતી હતી.

ગિંદુસાર પછી ઈ. પૂ. ૨૬૮ ની સાલમાં સમ્રાટ અશોક ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના સામ્રાજ્યના વિસ્તાર માટે ધણાં યુદ્ધો કર્યાં. ગાદીએ ખેડા બાદ નવમે વર્ષે તેની કલિંગ સાથે મોટી લડાઈ થઈ. તેમાં લાખો માણસો મર્યા, કેદ થયા અને કલિંગ નગરીનું દૃશ્ય એક બયાનક કલેઆમની નગરી જેવું થઈ ગયું. અશોકના શૂન્યમાં આ વાત પસંદો લાવનારી હતી. તેને યુદ્ધ તેમ જ યુદ્ધની સંહારલીલા પ્રત્યે અણમો થઈ ગયો. તેમાંથી અશોકનું જે ધર્મ-પરિવર્તન થયું તેણે

તેને એક મહાન સમ્રાટ્ બનાવી મૂક્યો. તેણે પોતાના શિલાલેખોમાં સાફ જાહેર કરાવ્યું : “ ધર્મ વડે, પ્રેમ વડે લોકો ઉપર વિજય મેળવવો એ જ ખરો વિજય છે ! ”

અશોકે તે વખતે પોતાનું સામ્રાજ્ય કલિંગથી કાશ્મીર સુધી અને દક્ષિણના એક નાના ભાગ સિવાય આખા હિંદ સુધી વધાર્યું હતું. તે દક્ષિણને જીતી શકતો હતો પણ તેણે એ યુદ્ધ બંધ કર્યું પણ તેના બદલે ધર્મ-પ્રચાર વડે તેણે કેવળ હિંદ જ નહીં, લંકા અને ચીન સુધી પણ પોતાની સુંદર છાપ પાડી.

અશોકને યુદ્ધ તરફથી ધર્મ તરફ વાળવામાં કહેવાય છે કે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો મોટો હાથ હતો. તે છતાં તેનામાં ધર્મ-સંસ્કારો જાડે જાડે તો હતા જ. તેના પિતામહ ચંદ્રગુપ્ત તેમ જ ત્યારબાદ તેનો પણ ધર્મ-સંસ્થા સાથે સળંગ સંબંધ અને સંપર્ક તો હતો જ. તેથી ધર્મ-સંસ્કારોને ખિલવવામાં તેનો પણ હાથ હતો.

અશોકને ધર્મપ્રતાપે સુંદર પ્રેરણા મળી; જેથી તેના મનને શાંતિ વળી. કલિંગ-વિજય બાદ તેણે ધર્મપ્રચાર અને ધર્મ-રક્ષા માટે ઉત્સાહથી કાર્ય શરૂ કર્યું. તે બૌદ્ધધર્મ હોવા છતાં તેણે કદિયે અન્ય ધર્મો ઉપર બળજબરી ન કરી પણ બધા ધર્મો પ્રત્યે આદર દાખવ્યો. આ રીતે પોતાના સમભાવી વર્તનથી તેણે લોક-હિતના એવાં કાર્યો કર્યા કે લોકો તેને “ દેવેનાં પ્રિય ” એ વિશેષણથી બોલાવવા લાગ્યા. તેણે લંકામાં પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંધમિત્રાને ધર્મપ્રચાર માટે મોકલ્યા. તેમની સાથે બોધિવૃક્ષની એક ડાળ પણ મોકલી. તેણે કેટલાક ભિક્ષુઓને ચીન પણ મોકલ્યા. આમ ધર્મપ્રચાર કર્યો.

અશોક કેવળ બહારના ક્રિયાકાંડોમાં માનતો ન હતો; પણ તેના માટે ધર્મ એટલે સારાં કામો કરવાં અને સદાચારનું પાલન કરવું, એ સિદ્ધાંત હતો. તેથી તેણે ઠેર ઠેર જાહેરખાજો, ધર્મશાળાઓ, કુવાઓ તેમજ દવાખાનાઓ પણ બોલાવ્યાં. સ્ત્રીકેળવણી અંગે પણ તેણે બ્યવસ્થા

કરાવી હતી. તે વખતે ભારતમાં ચાર વિદ્યાપીઠો હતી. તક્ષાશિલા, નાલંદા, કિન્નૈર અને મથુરા. તેમાં દેશ-વિદેશના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. તેઓ અહીંથી ધર્મનો સંદેશ પોતાની સાથે લઈ જતા. આખા દેશમાં અને ખાસ કરીને પાટલિપુત્રની આસપાસ ઘણા વિદ્યારે થઈ ગયા. તેથી તે પ્રાંત “વિદ્યાર” કહેવાયો. ધર્મપ્રચારના કારણે ગોહત્યા તદ્દન અંધ થઈ ગઈ હતી; યજ્ઞમાં પશુઓની બલિ પણ અંધ થઈ હતી. લોકોમાં શાકાહાર વધારે પ્રિય થતો જતો હતો. મધપાન અને અન્ય વ્યસનો પણ ઓછાં થતાં જતાં હતાં. તેણે જાહેર કુર્ચુ હતું કે તે હવે શેષજીવનની દરેક પળો ધર્મ પાછળ ખર્ચશે. મૃત્યુ પહેલાં થોડા દિવસે તે રાજપાટ છોડીને ખૌદ્ધભિક્ષુ થયો હતો.

હવે અશોકના રાજ્યકાળમાં અનુબંધ જોઈએ. તેના સાધુસંસ્થા સાથે અનુબંધ રહ્યો ખરો. પણ લોકસેવકો (બ્રાહ્મણો) જગૃત થયા ન હતા. તેઓ યજ્ઞાદિ કર્મકાંડોમાં પજ્જા રહેતા હતા. પશુબલિ તો અંધ થયેલી પણ તેના બદલે ઘી-વગેરેનો ભોગ અપાતો હતો. યજ્ઞોનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય તેમને ન સમજાયો. તેથી મૂળ ઉપર ધ્યાન ન પડ્યો. એક રીતે બ્રાહ્મણોમાં નિર્જીવતા આવી ગઈ હતી. લોકોનું રાજ્ય સંસ્થા ઉપર કોઈપણ પ્રકારનું વર્ચસ્વ ન હતું. લોકો રાજ્ય સામે ઓલી શકતા ન હતા. નહીંતર આવી લડાઈએ શા માટે થાય? તે છતાં ધર્મ-સંસ્થા અને સાધુઓનો અનુબંધ હોઈને તેનું સામ્રાજ્ય ઘણું સુંદર કહેવાયું એ નિઃશંક છે. અશોક પછી તેના વંશજોમાં કૃષ્ણાલ અને સંપ્રતિનું રાજ્ય પચાસ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. કહેવાય છે કે સંપ્રતિ રાગ્નએ જીન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેણે પણ ધર્મ-પ્રચાર માટે એટલું બહુ કાર્ય કર્યું હતું કે તેને “પ્રિયદર્શી સમ્રાટ” તરીકે ઇતિહાસમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

સંપ્રતિ પછી મૌર્ય સામ્રાજ્યના વંશજો નબળા પડ્યા અને તેમના જ એક બ્રાહ્મણ સેનાપતિ પુષ્પમિત્રે ગાદી ઉપર બેઠાને બેઠા.

બ્રાહ્મણધર્મનો પુનરુદ્ધાર થયો. તે વખતે ઔદ્ધ-સાધુઓ ઉપર થોડો જુલમ થયો પણ તે બહુ જ નજીવો હતો; કારણ કે હજુ ઔદ્ધોનું વયસ્વ ચાલતું જ હતું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મે બુદ્ધને અવતાર તરીકે માની લીધો. ઔદ્ધધર્મને બ્રાહ્મણધર્મથી મઠારવાનો પ્રયાસ ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલતો રહ્યો. કેટલીક સુંદર વાતોને બ્રાહ્મણધર્મે પોતાનામાં અપનાવી લીધી.

વિદેશી હુમલાઓ :

સિકંદર પછી લગભગ વિદેશી હુમલાઓ બંધ થયા હતા પણ ઇશુ પૂર્વેની પહેલી સદીની આસપાસ ફરી વિદેશી હુમલાઓ શરૂ થયા. મધ્ય એશિયામાંથી બેક્ટ્રિયન, શક, સીથીયન, હૂણુ, કુશાન વગેરે જાતિઓએ હિંદની વાયવ્ય સરહદે હુમલાઓ શરૂ કર્યા.

બેક્ટ્રિયાના મીનાંડર રાજ્યએ વાયવ્ય સરહદ ઉપર હુમલો કર્યો. તે પ્રદેશ તેણે જીતી લીધો. તે બાવિક ઔદ્ધ બન્યો. ત્યારબાદ શક લોકો આવ્યા. કેટલાક અહીં વસ્યા કેટલાક પાછા ગયા. પછી કુશાન નામની જાતિના ટોળાંઓ આવ્યાં. તેમણે પંજાબ, રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રમાં કાયમી વસવાટ કર્યો. હિંદે તેમને અપનાવીને સંસ્કારી બનાવ્યા. તે વખતે ઔદ્ધ ધર્મ હોવાના કારણે સહુ ઔદ્ધ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થાને અનુસરતા હતા તેથી આ બધી જાતિઓ હિંદના એક અંગરૂપ બની ગઈ હતી. કુશાનોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય બનારસથી વિંધ્યાચળ સુધી ફેલાવ્યું હતું. તેનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં કાશગર, ચારકંદ અને ખોતાન સુધી તેમ જ પશ્ચિમમાં ધરાન અને પાર્થિયા સુધીનો હતો. આમ યુક્તપ્રાંત, પંજાબ અને કાશ્મીર સાથે આખા હિંદ ઉપર તેમ જ એશિયાના એક મોટા એવા ભાગ ઉપર તેમનું રાજ્ય હતું.

કુશાન સામ્રાજ્ય

કુશાન સામ્રાજ્યની પ્રારંભમાં રાજધાની કાબુલ અને પછી પુરુષપુર (પેશાવર) રહી હતી. કુશાન સામ્રાજ્યનો સુપ્રસિદ્ધ રાજા કનિષ્ક હતો.

તે બૌદ્ધ હતો. તે વખતે તક્ષશિલા બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું. ત્યાંથી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ચીન, મંગોલિયા અને કોકેશિયસ પર્વતો સુધી પહોંચી હતી. કુશાન સમ્રાટે ઓગસ્ટસના દરબારમાં મોકલેલ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું હતું. આ કાળ બૌદ્ધ સંપ્રદાયો માટે નવા તબક્કાનો હતો. અને તે વખતે આજના બે સંપ્રદાયો પેદા થયા. બૌદ્ધ મઠોમાં ભિક્ષુ-ઓના વાદવિવાદો શરૂ થયા. નવા બૌદ્ધો દાખલ થઈ શકે તે માટે નિયમોમાં પરિવર્તન, વગેરે વિષયો ચર્ચાયા. વિદેશીઓની સાથે મૂર્તિ-મૂર્તિપૂજા વગેરે ગ્રીક તત્વો પણ આવીને બળ્યા. તેથી જે બુદ્ધ જાતે મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજામાં માનતા ન હતા તેના અનુયાયીઓ તેમાં માનવા લાગ્યા. સ્પષ્ટતઃ બૌદ્ધ સંપ્રદાયોમાં બે ભેદ પડ્યા :—મહાયાન અને હીનયાન. મહાયાન સંપ્રદાયે બધા પરિવર્તનો સ્વીકાર્યા. તે સંપ્રદાય નવા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયની વધુ નજીક હતો કારણ કે તેમાં બ્રાહ્મણો મોટા ભાગે હતા. કુશાન લોકોએ આ નવા બૌદ્ધ સંપ્રદાયના વિચારોને કેલાવવામાં ખૂબ મદદ કરી હતી. શક, હણુ કે તુર્ક લોકો જેમ કુશાન લોકો કેવળ લૂંટકાટ કે વિજય મેળવવા નહોતા આવ્યા પણ તેઓ દિંદિમાં ધર્મખંડનથી બચાવેને રહેવા આવ્યા હતા. તેમણે આર્યોની રાજ્ય પદ્ધતિ અપનાવી લીધી હતી. પરિણામે તેઓ ૩૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરવા સફળ નીવડ્યા હતા. કુશાન સામ્રાજ્ય વખતે ગ્રીક, રોમ અને ચીનની સંસ્કૃતિઓ ઉપર દિંદિની સંસ્કૃતિની સવિશેષ અસર પડી.

કુશાન સામ્રાજ્યની જે પકડ કનિષ્ઠે જમાવી હતી તે ધીમે ધીમે ઓછી થતી હતી. કારણ કે, શક, હણુ, યવન વગેરે લોકો પણ ત્યાં આક્રમણ લઈને આવ્યા હતા અને તેઓ છુટાછવાયાં રાજ્યો ઉપર શાસન કરતા હતા. તેઓ પણ બૌદ્ધ મતને માનતા હોયને આવી વસી શક્યા. પણ વિદેશીઓનો આ વસવાટ કે રાજ્યશાસન ક્ષત્રિય લોકોને ડચ્છતાં ન હતાં.

ગુપ્ત સામ્રાજ્ય :

આ વખતે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો. તેના આદિશાસક ચંદ્ર-

ગુપ્ત (ખીખ)ના ઝંડા નીચે બધાએ ભેગા મળીને યુદ્ધ આરંભ્યું. આ વાત અશોક પછી ૫૩૪ વર્ષે થઈ. ચંદ્રગુપ્ત મહત્વાકાંક્ષી હતો, કુશળ હતો. તેણે ઉત્તરના આર્ય રાજાઓને ભેગા કર્યા. એટલું જ નહીં તેણે લિચ્છવી વંશના ગણતંત્ર રાજ્યની રાજકુમારી કુમારદેવી સાથે લગ્ન કર્યાં. એ રીતે તેણે એ જાતિનો ટેકો મેળવ્યો અને કાળજીપૂર્વક બધી તૈયારી કરી, બધા વિદેશી શાસકો સામે તેણે મોર્ચો શરૂ કર્યો. બારેક વર્ષની લડાઈ બાદ તે ઉત્તર હિંદનો યુક્ત પ્રાંત કબ્જે કરી શક્યો. પછી તેનો સમ્રાટ તરીકે રાજ્યાભિષેક થયો.

ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત તેના કરતાં પણ વધારે ઉગ્ર લડવૈયો હતો. તે મહાન સેનાપતિ હતો અને સેનાપતિ થયા બાદ તેણે ડેર-ડેર પોતાનો વિશ્વ ડાંકો વગાડ્યો હતો. દક્ષિણમાં પણ તેણે વિજય મેળવ્યો હતો. પણ તેનું આધિપત્ય કેવળ નામ માત્રનું રહ્યું હતું. તેણે કુશાન લોકોને સિંધુપાર હાંકી કાઢ્યા હતા.

અહીં આપણને જાતિ-જાતિ વચ્ચે વર્તાતો દ્રેષ નજરે ચઢશે. હિંદના આર્ય પોતાની જાતિ માટે અતિશય મગરૂખ હતા અને વિદેશી લોકો તરફ તુચ્છભાવે જોતા હતા. તેથી જ તેમણે કેવળ કુશાન લોકોને જ નહીં પણ તુર્ક, પાર્થિયન અને ખીજ જાતિના લોકોને પણ જડમૂળથી કાઢી નાખ્યા. શ્વેતહુણ નામની જાતિને ગુપ્તવંશના રાજાઓએ સતત લડાઈ આપી હતી. તેના મૂળમાં તો જાતિ ભેદ જ હતો.

સમુદ્રગુપ્તના પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે (ત્રીજા) ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ તેમજ માલવાને જીત્યાં. અહીં લાંબા સમયથી શક, તુર્ક અને વિદેશી રાજાઓનું શાસન હતું. તેણે ‘વિક્રમાદિત્ય’ ઉપનામ ધારણ કર્યું. તેણે પોતાની પ્રજા માટે ખુબજ કાળજી રાખી હતી અને છુપાવેશે તે નગરચર્યા જોવા નીકળી પડતો. તે ઉપરથી તેનું નામ પર પરદુઃખ-ભાંજન વિક્રમ પડ્યું.

તેના દરબારમાં કાલિદાસ વગેરે નવ પંડિતો હતા. તેજ વખતે

ફલિયાન નામનો ચીની પ્રવાસી ભારતમાં આવ્યો અને તેણે તે વખતના શાસનનો અહુ જ સુંદર રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિક્રમાદિત્યે ૨૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. ૪૫૩ના વર્ષમાં સ્કંદગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. સ્કંદગુપ્તને હુણ લોકોનો સામનો કરવો પડ્યો. એકવાર તેણે તેમને હાંકી કાઢ્યા પછી બાર વર્ષે તેઓ પાછા આવ્યા. ધીમે-ધીમે તેઓ ગંધાર અને ઉત્તર હિંદના ધણાખરા ભાગમાં ફેલાઈ ગયા. તેમણે બૌદ્ધ લોકો ઉપર કેર વર્તાવ્યો. હુણ લોકોના હુમલાઓ વધતા ગયા. તેમનો સરદાર તોરમાન રાજા બની ગયો. તે કુર હતો પણ તેનાથી વધારે કુર તો તેનો પુત્ર મિહિરગુપ્ત હતો. તેના કારણે ગુપ્તવંશ ઉપર મોટો ફટકો પડ્યો હતો. અને ગુપ્તવંશના રાજા ખાલાદિત્ય તેમજ મધ્ય હિંદના રાજા યશોવર્માની સરદારી હેઠળ આખું લોકોએ હુણોને હરાવ્યા. મિહિરગુપ્ત કેદ પકડાયો અને તેને દેશવટો આપવામાં આવ્યો. હુણ લોકોના વંશજો હિંદમાં વસી ગયા, અને આર્યો સાથે ભળી ગયા. મધ્યદિંદ તેમજ રાજસ્થાનના કેટલાક રાજપૂત કુળોમાં આ હુણોના લોકોનો અંશ હોય એ સંભવિત છે. પછી ગુપ્તવંશ ધસાનો ચાલ્યો અને અને તેનો નાશ થયો.

ગુપ્તયુગને આપણે હિંદુ સામ્રાજ્યવાદના યુગ તરીકે ગણાવી શકીએ. એ યુગમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત ભાષાનું પુનરુત્થાન થયું. તેના કારણે ગ્રીક, કુશાન કે અન્ય વિદેશી પ્રજાઓએ જે વિદેશી તત્ત્વો અહીંના ઝવનમાં દાખલ કર્યા હતા તેને જરા પણ ઉત્તેજન ન મળ્યું. હિંદુ ધર્મની આ નવજન્યુત્થિ સ્વાભાવિક રીતે બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર ન હતી. તેનું કારણ એ કે એ શ્રીમત તેમજ ઉપસા વર્ગની ચળવળ હતી. ક્ષત્રિયો કે રાજાઓનું એને પીઠબળ હતું. લોકોને વરવારના હુમલાના કારણે એમાં વધારે રસ ન હતો. લોકસેવકો હિંદસીન તેમજ સ્વાર્થમાં ગસ્ત હતા. બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રધાનપણે લોક-તંત્રની ભાવના હતી જેનો હિંદુ સામ્રાજ્યશાહી સાથે મેળ ખેસતો

ન હતો. પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મ ક્ષીણ થતો ચાલ્યો. બૌદ્ધ-ધર્મની ક્ષીણતાના અન્ય કારણો આ પ્રકારે પણ હતા. (૧) બૌદ્ધ ભિક્ષુઓમાં તપ-ત્યાગ-અભિદાનની ભાવના મંદ પડતી ગઈ હતી. (૨) નવા વિહારો બંધાતા તેઓ તેમાં જ અટવાઈ જતા, તેઓ નૈતિક ચોક્કી રાખી શક્યા નહીં. (૩) વિદેશોમાં ફેલાવો થવાના કારણે સંખ્યાવૃદ્ધિ થઈ પણ ગુણવત્તા ઓછી થતી ગઈ. (૪) રાજ્યાશ્રિત થવાના કારણે સાચું કહી શકવાની હિંમત અને તેજસ્વિતા ન રહી. (૫) બ્રાહ્મણો અથવા તે તે સમયની હિંદુધર્મી સરકારનું દબાણ; તથા ધીમે-ધીમે પોતાની અંદર સમાવી દેવાની હિંદુ ધર્મની શક્તિ.

ગુપ્તકાળ પોતાના સાહિત્ય, કળા તેમ જ સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. સારા સંસ્કૃતના નાટકો-કાવ્યો તે વખતે રચાયાં. સુપ્રસિદ્ધ મંદિરો પણ તે વખતે બંધાયાં. અજંતાની ગુફાઓનું નિર્માણ તે ચિત્રકળાનો નમૂનો છે.

આપણે ગુપ્તવંશ પછી કોઈ ઉલ્લેખનીય યુગ ગણીએ તો હર્ષવર્ધનનો છે. હજુ લોકો ઉત્તર ભારતમાં આગળ વંધ્યા હતા અને તેમણે કનોજ (કાન્યકુબ્જ)ના રાજાને મારી તેની રાણી રાજ્યશ્રીને કેદ કરી. તેથી તેનો ભાઈ રાજવર્ધન બહેનને છોડાવવા ગયો. તે જીત્યો ખરો પણ તેનું કોઈએ દગાથી ખૂન કર્યું. પછી તેનો નાનો ભાઈ હર્ષવર્ધન તેની શોધમાં નીકળ્યો. રાજ્યશ્રી કેદમાંથી છૂટી ગઈ હતી અને જંગલમાં રખડતી હતી. અંતે તે કંટાળીને આત્મહત્યા કરવા જતી હતી કે હર્ષવર્ધન ત્યાં પહોંચી ગયો અને તેણે બહેનને મરતા બચાવી લીધી હતી. ત્યારબાદ હર્ષવર્ધને ભાઈને દગાથી મારનારનો બદલો લીધો અને તે જાતે ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે અરબીસાગરથી બંગાળના ઉપસાગર સુધી પોતાનું રાજ્ય પણ વધાર્યું. હર્ષે કનોજને પોતાની રાજધાની બનાવી. તેનો પુત્ર ઇતિહાસના ગૌરવનું એક પાત્ર છે. તે પોતે બજેલો અને લેખક હતો. તેણે પોતાની આસપાસ ઘણા કવિ-નાટકકારો ભેગા કર્યા હતા. તે કાળમાં લખાયેલ નાટકો આજે પણ

સાહિત્યની મહાન નિધિ ગણાય છે. હર્ષ' બૌદ્ધ હતો. એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થશે કે તે હેલ્લો બૌદ્ધ સમ્રાટ હતો. હર્ષના અમલ દરમ્યાન હિંદમાં હ્યુ-એન-ત્સાંગ નામનો બીજો ચીની પ્રવાસી ભારતમાં આવ્યો. તેણે તેના કાળનું સુંદર પ્રવાસ-વર્ણન કર્યું છે. હર્ષ ૬૪૮ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. હર્ષના સમયમાં જ મુસલમાનો-અરબો અબુચિસ્તાન ચંદ્ર સિંધ આવી પહોંચ્યા હતા અને તેનો કબ્જો તેમણે મેળવ્યો હતો.

દક્ષિણના રાજ્યો :

મુસલમાન રાજ્યોના હુમલાઓ ઉપર આવીએ તે અગાઉ દક્ષિણ હિંદના રાજ્યો અંગે વિચાર કરી લઈએ. દક્ષિણના મધ્ય અને પશ્ચિમ ભાગમાં ચાલુક્ય રાજ્ય હતું. જેમાં આજના મરાઠાવાડાનો સમાવેશ થઈ જતો. આ લોકો લડાયક જુરસાવાળા તેમજ સ્વાભિમાની હતા. તેવી જ રીતે કેક દક્ષિણમાં પાંડ્ય રાજ્યોનો અમલ હતો. તેમના કાળમાં મદુરા સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બન્યું. તામિલ ભાષાએ આકાર-પ્રકાર ધારણ કર્યું અને સાહિત્યનું સર્જન થયું તેની ઉપરના ભાગમાં પદ્મવેનું રાજ્ય હતું. તેમણે મલાયા, જવા વગેરેમાં ધણું માણસો મોકલ્યા હતા. તેમનું પાટનગર કાંજીવરમ્ (કાંચીપુરમ્) હતું. ત્યારબાદ ત્યાં ચોલ રાજ્યોનું પ્રભુત્વ વધ્યું. તેમની પાસે મોટું નૌકાસૈન્ય હતું. કાવેરી નદીના મુખ ઉપર આવેલું કાવેરી-પદ્મનમ્ એમનું મુખ્ય બંદર હતું. વિજ્ઞાલય એ સામ્રાજ્યનો પ્રથમ સમ્રાટ હતો. તે રાજ્ય હિતર તરફ ફેલાયું હતું પણ રાષ્ટ્રકૂટાએ તેનો ઓચિંતો પરાજય કર્યો. રાજકાળના અમલ દરમ્યાન એ સામ્રાજ્યને મહત્ત્વ મળ્યું. દશમી સદીના પ્રારંભમાં હિતર ભારતમાં જ્યારે મુસલમાનોના હુમલાઓ થતા હતા ત્યારે તેની કંઈ પણ અસર દક્ષિણ ઉપર નહોતી થઈ.

ચોલ રાજ્યોમાં રાજરાજ ચોલ પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારવામાં જ રહ્યો. તેણે લંકા પણ જીતી લીધી હતી. તેનો પુત્ર રાજેન્દ્ર પણ બાપના નેટવો સાહસિક હતો. તેણે દક્ષિણ અઘ્નદેશ જીતી લીધું હતું. તે ઉત્તર હિંદ

ખાતે વહાણમાં હાથીઓ લઈ ગયો અને તેણે બંગાળના રાજાને હરાવ્યો. એ રીતે ચોલ સામ્રાજ્યનો ખૂબ જ વિસ્તાર થયો. પણ તે રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી ટકી શક્યું નહીં. તેણે ૧૦૧૩ થી ૪૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના મરણ બાદ બધા ખંડણી રાજાઓએ બળવો કર્યો પરિણામે ચોલ સામ્રાજ્યનું વિઘટન થઈ ગયું.

દક્ષિણમાં ઉત્તર કરતાં વધારે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય મળે છે. એનું કારણ એ છે કે મધ્ય એશિયાથી આવેલા મુસલમાનોએ મોટા ભાગે ઉત્તરમાં જ હુમલા કર્યા હતા. તેમ જ ત્યાંના સ્થાપત્યોનો વિનાશ કર્યો હતો. તે ઉપરાંત દક્ષિણમાં મંદિરો અનેક કાર્યમાં વપરાતા હતા. તે મંદિર ઉપરાંત, પાઠશાળા, ચોરો, પંચની કચેરી અને દુશ્મનોથી બચવા માટેનું ગઢ પણ હતું. ગામનું આખું જીવન તેની આગળ ધબકતું હતું. પરિણામે મંદિરના પૂજારીઓ અને બ્રાહ્મણો ગામ પાસે ધાયું કરાવી શકતા. દક્ષિણમાં સુંદર વિશાળ મંદિરો જેવા જેવાં છે. તાંજોર, ચિદંબરમ, કાંજીવરમ તેમ જ મદુરાના મંદિરો પ્રખ્યાત હતાં અને આજે પણ તે જેવાલાયક છે. ધલોરાનું કૈલાસ મંદિર સૌથી વધારે અદ્ભૂત છે. ચોલ રાજા નરેન્દ્ર નહેરો પણ બંધાવી હતી. તે વખતનો એક પ્રવાસી, અલબર્ની ૧૦૦ વર્ષ પછી ગયો. તે એ નહેર જેમને ખૂબ જ પ્રભાવિત થયે હતા.

ભારતની સંસ્કૃતિને દક્ષિણે જે મહાન પુરુષ આપ્યો તે હતા આઘ શંકરાચાર્ય. આઠમી સદીમાં તેમણે હિંદુધર્મનો પુનરુદ્ધાર શૈવમત તરીકે કર્યો. તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ સામે તાકિંક મોરચા માંડ્યા. તેમણે હિંદુ ધર્મમાં સંધ જેવી સંન્યાસી સંસ્થા સ્થાપી. હિંદના ચાર ખૂણે સંન્યાસીઓના સંઘના ચાર કેન્દ્રો તેમણે સ્થાપ્યાં. તેઓ આખા હિંદમાં ફર્યા અને શાસ્ત્રર્થ કરીને તેમણે બધાને જીતી લીધા. શંકરાચાર્યના વાદવિવાદો, તર્કો અને બાળ્યોથી આખા હિંદમાં નવીન જગૃતિ આવી ગઈ. તેથી કરીને રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમની રાજ ઉપર છાપ જરૂર પડી પણ લોકજગૃતિ કે લોકસેવકો સાથે કામ કરવું જેમણે હતું, તે

બહુ ઓછું થયું. આલણુ લોકો તેમનાથી લડકતા તેમને ‘પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ’ તરીકે માનતા અને ઘણા તેમની સાથે બળ્યા પણ ખરા. પણ એક જ કારણે કે વાદવિવાદમાં તેમને જીત મળે. પરિણામે સંન્યાસી-ઓની સ્થિતિ પાછી રાજ્યાશ્રિત બની ગઈ અને લોકગ્યવસ્થા તેમ જ ધર્મ અવસ્થાનો કોઈ અનુબંધ ન રહ્યો. પરિણામે તે સંસ્કૃતિનો પૂર્ણ વિનશ ન થયો.

આપણે મુસલમાનોના આક્રમણના અગાઉના તમકામાં આવી પહોંચ્યા છીએ. આપણે જોવાનું એ છે કે પલટાતાં રાજ્યોમાં અનુબંધની કઈ એવી કડી ખુટતી હતી અને તેને આપણે પૂર્વજોએ જોડી છે કે નહીં? તે વિચારવાનું છે.:

ચર્ચા—વિચારણા

શ્રી માર્કસિયાજીએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “આપણે જોયું કે મિસરની સંસ્કૃતિ નિષ્ક્રિય શાંતિ-પ્રિય હોઈને કરમાઈ ગઈ. બીજાને આવીત થઈ. ત્યાં પ્રાકૃતિક દેવોની પૂજા, જોશી, પ્રજા અને રાજા ત્રણેય કરતાં, પણ સાધુસંસ્થા કે તર્ર ચિતકો ન હોવાથી—તેનો યોજનાપૂર્વક વિકાસ ન થઈ શક્યો, એ સંસ્કૃતિ નષ્ટ થઈ ગઈ.

એવી જ રીતે મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ પણ અરત થવા પામી કાળથી કે ત્યાં લોકસંગઠનો કે લોકસેવક સંગઠનો ન હતાં, પરિણામે ધર્મગુરુઓ રાજ્યાશ્રિત થઈ ગયા. તેમના પ્રદેશની વચ્ચે ઘાટો હતા. ઘાટ પછીનો પ્રદેશ દુકા ઘાસનો હતો. બાજુમાં મિસર, સારિયા વગેરે હતાં બાજુમાં દરિયાકાંઠો પણ હતો એટલે તેઓ વેપારી બન્યા. તેમાંથી એક આર્યોની જાખા ભારતમાં ગઈ અને બીજી યુરોપમાં ગઈ. એક ફાંટો ઈરાન તરફ પણ ગયો. ભારતની સંસ્કૃતિ-વિકાસ આપણે જોઈ ગયા છીએ. ભારતની સંસ્કૃતિમાં ઉદારતાનું મૂળ કારણ અહીંની ફળદ્રુપતા

છે. અહીં ત્રણ બાજુ સમુદ્ર અને ઉત્તરમાં હિમાલય બંધો પર્વત... તેથી સંરક્ષણ નૈસર્ગિક રીતે થતું હતું. નદીઓ પુષ્કળ એટલે કૃષ્ણ-પ્રતા આવી અને લોકો ઉદાર થયા. અલખત વિદેશી આક્રમણો સામે પડકાર કર્યો ખરો પણ સામે ચડીને કદિ બહાર આક્રમણ અહીંની પ્રજાએ કર્યું નથી.

ત્યારે યુરોપ તરફ જે આર્યોની શાખા ગઈ તેણે ત્યાંના લોકોને ખનમ કર્યા. ફ્રાંસ, રોમ, ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં એ વાત સ્પષ્ટ દેખાશે અને આજે પણ તેમનો એ વારસો ચાલ્યો આવે છે. હું બે હજાર વર્ષની વાત કરી રહ્યો છું જેથી ત્યાં કેવળ એક બાઈબલ, એક કુરાન કે એક જૂના કરાર સિવાય કોઈ બીજો ધર્મ ગ્રંથ મળતો નથી.

ભારતના આર્યો અનેકતઃ-વિવિધતામાં એકતા સાધવાનું શીખ્યા, સમન્વય શીખ્યા તેમજ અનૈતિકતાનો વિરોધ કરતા શીખ્યા. અહીં સંતને પ્રભુ માનવામાં અડચણ નથી. તે અહીંની સંસ્કૃતિની ઉદારતા સાથે વિશેષતા છે. ઉદ્યમ સાથે શ્રમ પણ અહીંની વિશેષતા છે. રાજ્ય જનકથી માંડીને સાંદીપતી જેવા આશ્રમોના ઋષિ-મુનિઓ પણ શ્રમિક હતા. વસ્તુ-ત્યાગ અને ગુણો ઉપર ભાર એ અહીંની સંસ્કૃતિની ત્રીજી વિશેષતા છે. તેથી જીવંત માણસોના આચાર ઉપર અહીં ખુબ ભાર મૂકાય છે. અશોક જેવા રાજાના અહીં ધણા ઉદારતમ શિલાલેખો મળે છે તેમ ત્યાં સુકરાત, અરસ્તુ (એરિસ્ટોટલ) અને પરસ્તુ (પ્લેટો) સિવાય, સીઝર, નેપોલિયન, સીકંદર થી દિલ્લર સુધી તાનાશાહો મળે છે. અહીં અશોકનું ગૌરવ નેના ત્યાગ અને ધર્મના કારણે થાય છે, લડાઈઓ કે ક્રૂરતાના કારણે નહીં. ભારતમાં વિશ્વને ચાહનાર અને એવું આચરણ કરનાર વખણાય છે. જ્યારે પશ્ચિમમાં પ્રથમ સેનાપતિ અને બીજો નંબરે ઉદ્યોગપતિ જ વખણાયો છે.

યુરોપમાં બે મુખ્ય બળરો છે:- (૧) રૂપબળર...જ્યાં રમણીઓનાં અંગોપાંગનુ પ્રદર્શન થાય છે (૨) તત્ત્વચારના ધણીઓની આસપાસ

મેળા બરાબ છે. અહીં ત્યાગીઓની આસપાસ મેળા બરાબ છે, જેમાં શીત, સદાચાર. અને ભક્તિ મુખ્ય હોય છે,

આજની કેળવણી પામેલા બાઈ-મહેનો શીલના બદલે ક્રિકેટ રમવામાં, આનંદ-પ્રમોદના સંધનો પાછળ જવામાં ખાસ માને છે. નારી જગતમાં પણ સૌન્દર્યના પ્રસાધનોનો ખૂબ જ વધારો થતો જાય છે. તેથી જ આજની કેળવણી પામેલા બાઈ-મહેનો ધનિકો કે સત્તાધારીઓ થવા માટે દોટ મૂકે છે. ગાંધીજીએ તેથી જ નવી કેળવણી તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો આ પાયાનો ભેદ ટુંકમાં સમજી લેવા જેવો છે.

શ્રી પૂંજભાઈ : “ મને તો વિશ્વઐતિહાસની ઉપરખામાંથી અનુભવની વાત જ યથાર્થ લાગે છે. રાજ્ય આજે જે પહેલે નંબરે આવ્યું છે તેના બદલે ધર્મને પ્રથમ સ્થાન અપાવવું પડશે; તેમજ લોકસેવક મંગલનો અને લોક-સંગઠનો દ્વારા નૈતિક પાયો દઢ કરવો પડશે.”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ હમણાં અમેરિકા જઈને આવેલા એક ભારતીય વિદ્યાર્થી સાથે મારે વાતો થઈ હતી, ત્યાંના લોકોને એ જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે એ બાઈની ગેરહાજરી દરમિયાન તેમની જમીનની ખેતી વગેરેનું કામ તેમના પિતાજી કરે છે. ત્યાં આપણા જેવી કુટુંબ-વ્યવસ્થા નથી. છોકરો મોટો થાય કે પંખીના બચ્ચાં જેમ છુટો થઈ જાય ! પરિણામે બન્નેની હાલત કફેડી થાય છે. ત્યાં એક સ્થળે લાયબ્રેરીના કપાટમાં એક લાઈનમાં એક જ પુસ્તક “ ગીતા ” હતું. ખીન્ન પુસ્તકો શા માટે નથી તે પૂછતાં તેને કહેવામાં આવ્યું કે ગીતા જેવું ખીજું અજોડ પુસ્તક નથી એટલે તેને એકલું રાખવામાં આવ્યું છે. આ જોઈને તે બાઈને અમાઉ કરતાં વધારે ભારતીય-સંસ્કૃતિ પ્રત્યે પ્રેમ થઈ ગયો.

ઈતિહાસ પ્રમાણે દરેક ધર્મને તેના સ્થાને મૂકી દઈએ તો ધણું સારું થાય !”

પૂ. નેમિસુનિ : “ ભારતમાં બધી ગતિના લોકો આવ્યા અને ગોઠવાયા...પણ લોકસેવક સંગઠનો અને લોકસંગઠનો બરાબર ન હોવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા ન જામી અને રાજ્યો પરસ્પર લડવા લાગ્યા; અને ખુવાર થયા.”

શ્રી બળવંતભાઈ : “ મારા નત્ર મતે તો લોકસંગઠન ન હોવાથી પ્રજા દબાતી રહી—ખુવાર થતી રહી. તે તરફ સાધુઓ—સંતોએ પણ ખૂબ ઉપેક્ષા દેખાડી હતી. આજે ભારતના સાધુઓ એક થઈ રહ્યા છે તો તેમની દોરવણી પ્રજાને એવી મળવી જોઈએ કે જેથી રાજ્ય ઉપર પ્રજાનો સીધો અંકુશ રહે...!”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ—સાધ્વીઓએ લોકસંગઠનો પાછળ લાગી જવું જોઈએ. નહીંતર રાજ્યનો પ્રભાવ વધતો જશે અને રાજ્ય ક્ષેત્રો મોટાં થતાં જશે તેમ સૈનિક અને દંડશક્તિ વધશે તેમાં સહુને તુકશાન જ થવાનું છે. પછી અહિંસા, નીતિ અને સત્યની વાતો કાં તો મોંમાં કે મંદિર—ઉપાશ્રયોમાં જ રહી જશે અને એ સામુદાયિક આચાર નહીં બની શકે !”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ એટલે જ સારાં રાજ્યો પણ ભારતમાં ટકી ન શક્યા. મારા નત્ર મતે તો સાધુઓનું પણ સંકલન ન થઈ શક્યું. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ વિક્ષાન સાધુ પાકવા છતાં ગુજરાતવ્યાપી અહિંસા, દેશ—વ્યાપી ન બની શકી. જૂના કાળે પણ સાધુઓનું સંકલન ન હતું એ વાત ઇતિહાસ કહી જાય છે !”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ સંકલન જોઈએ પણ તે ઘડતર પામેલું હોવું જોઈએ. સંત વિનોબાજી પાસે શાંતિસૈનિકોમાં ધણું નામો છે પણ તેમાં અણીનાં ટાંકણે પ્રાણના ભોગે ઊભા રહેનારા કેટલા હશે તે

તો સમય આવે ત્યારે જ પરખાય ! એવા અનધડ અને પ્રાણુમોહી સૈનિકોથી શાંતિ ન આવી શકે.”

પૂ. હંડીસ્વામી : “ સિકંદર હિંદમાંથી પાછો ગયો તેનું કારણ તેણે અહીંની ભવ્ય સાધુશક્તિ અને જનશક્તિ જોઈ... ! પણ એકલો ધર્મદંડ કે રાજદંડ એ કામ ન કરી શક્યો. નેમિમુનિએ કહ્યું તેમ સાધુસંસ્થાએ લોકસંગઠનો, લોકસેવક-સંગઠનો અને રાજ્યજળને સાંકળવાનું કાર્ય કિપાડી લેવું જોઈએ.

શ્રી માર્કલિયા : “ મેં આજે પ્રારંભમાં ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાંની ભારતીય અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો પાયાનો ફેર દર્શાવ્યો હતો. હજુ ઇતિહાસ અંગે વધુ વિચાર થશે તેમ ઘણી વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે.”

(૧૦-૮-૬૧)

૫. વિશ્વ ઇતિહાસની રૂપરેખા

રોમનો ઇતિહાસ]

[મુનિ શ્રી નેમિચંદ્રજી

ભારતના ઇતિહાસમાં હર્ષવર્ધન સુધીની રૂપરેખા જોઈ ગયા છીએ. હવે રોમના ઇતિહાસ અંગે વિચારવાનું છે કારણકે જગતની પ્રજા ઉપર અને ખાસ કરીને પશ્ચિમ ઉપર જેની અસર થઈ છે તે રોમન જાતિના ઇતિહાસમાં અને ભારતના ઇતિહાસમાં શું ફરક રહ્યો છે તે તારવી શકાશે.

પ્રારંભમાં તો ગ્રીક અને રોમન સામ્રાજ્ય વચ્ચે બહુ ફકડું ન હતો. ગ્રીક લોકો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેઓ નગર-રાજ્યની કલ્પના પોતાની સાથે લેતા ગયા હતા. પણ થોડા વખત પછી તેમણે ત્યાંની આદિ જાતિઓને હટાવી પોતાનો વિસ્તાર વધારવો શરૂ કર્યો. આમ રોમે ઇટાલીના મોટા ભાગને પોતાનામાં સમાવી લીધો. આટલા મોટા પ્રદેશનો વહીવટ એક જ નગર રાજ્યમાંથી ન થઈ શકે છતાં એ આખા મુલ્કનો વહીવટ રોમમાંથી થતો હતો.

રોમમાં વિશેષ રાજ્ય-પદ્ધતિ હતી. ત્યાં કોઈ રાજા ન હતો કે ન આજની પ્રજાતંત્ર પદ્ધતિ હતી. એક મર્યાદિત પ્રકારનું પ્રજાતંત્ર ત્યાં ચાલતું હતું. થોડા ધનવાન જમીનદારોનું ત્યાં પ્રભુત્વ હતું. રાજ્યવહીટ એક સેનેટ ચલાવતી હતી. સેનેટના સભ્યોની નિમણૂક એ ‘કોંસલો’ કરતા. તેઓ રાજ્યના વડા હોદ્દેદાર ગણાતા અને તે બંને ચૂંટણીથી નિમાતા.

ધણા વખત સુધી આ પદ્ધતિ ચાલી કે જેમાં માત્ર અમીરવર્ગના લોકો જ સેનેટના સભ્યો થઈ શકતા હતા. રોમની પ્રજા એ વર્ગમાં વહેંચાયેલી હતી. (૧) અમીર વર્ગ કે ફૂલીન વર્ગ જે પેટ્રીશિયન ગણાતા (૨) સામાન્ય પ્રજાનો વર્ગ જે પ્લેબિયન ગણાતો. બધી સત્તા પેટ્રીશિયનોના હાથમાં હતી. પ્લેબિયનો પાસે સત્તા ન હતી; તેમ જ પૈસા પણ ન હતા. તેઓ તે છતાં સત્તા માટે લડતા રહ્યા અને ધીમે

ધીમે તેમને નજીવી સત્તાના થોડાક ટુકડા મળ્યા. રોમના મર્યાદિત રાજ્યતંત્રનો ધણું વર્ષો સુધીનો ઇતિહાસ આ બંને વર્ગો વચ્ચેના સંઘર્ષનો પ્રતિહાસ છે.

અહીં એક વસ્તુ જાણવા જેવી છે કે પ્લેલિયનોએ પોતાની આઝાદી મેળવવા માટે પહેલાં તો શસ્ત્રોનો આધાર લીધેલો. પણ અને તેમણે અસહકારનો સફળતાથી ઉપયોગ કર્યો હતો. રોમમાંથી તેઓ એક સાથે ચાલી નીકળ્યા અને તેમણે પોતાનું નવું નગર વસાવ્યું. તેથી પેટ્રીશિયનો ચેતી ગયા; કારણ કે તેમને પ્લેલિયનો વગર ચાલે તેમ ન હતું. એટલે તેમણે એમની સાથે સમાધાન કર્યું. તેમને થોડાક હક્કો આપ્યા અને મોટા હોદ્દાઓ પણ મળ્યા. તેઓ સેનેટના રાજ્ય સભ્યો પણ થયા.

આ ઉપરથી એક રાજ્યસંસ્થા કરતાં લોકસંસ્થા કેટલી બળવાન છે એનો ખ્યાલ આવ્યા વગર નહીં રહે; જે એની સાથે ધર્મસંસ્થા અને લોકસેવકસંસ્થાનો અનુબંધ હોત તો રાજ્યસંસ્થાને લોકસંસ્થા અંકુશમાં રાખી શકત; પણ તેમ ન હતું. ઉપરાંત રોમન રાજ્યમાં એવી વસતિ વધારે હતી જેમને કોઈ પણ જાતનો અધિકાર ન હતો. આમાં સ્ત્રીઓ, ગુલામો તેમજ રોમમાં બહારથી આવેલા માણસોનો સમાવેશ થતો હતો. ગુલામોની સંખ્યા ધણી મોટી હતી. પ્લેલિયન લોકોએ પોતાને અધિકાર મળ્યા બાદ પણ એમની (ગુલામોની) સાથે ગુલામો જેવો વહેવાર કર્યો. પરિણામે મૂડીવાદના કૃષ્ણ રૂપે ગુલામી પ્રથામાંથી પેટ્રીશિયન લોકોને જ વધારે લાભ થયો. તેઓ વધારે માતબર અને ધનવાન થતા ગયા. એ દરમિયાન પ્લેલિયન લોકો તો ધર્મ-સંસ્થા કે સેવક-સંસ્થાની પ્રેરણા કે અનુબંધ વગરના હોઈને મરીબ રહ્યા અને વધુ કમનશીબી એ હતી કે તેઓ પણ ગુલામોનું હમન કરવા લાગ્યા હતા.

પશ્ચિમની જુની દુનિયામાં ગુલામોની બારે માંગ રહેતી હતી. આ માંમ પૂરી પાડવા માટે ગુલામોનાં મોટા મોટા બજારો ઊભા થયાં.

પુરુષ, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ગુલામ બનાવવા માટે હુમલાઓ લઈ જવામાં આવતા. એટલે તે કાળની સંસ્કૃતિના કલંકરૂપ પોતાની સમૃદ્ધિ માટે લડાઈ, લૂંટફાટ અને નિર્દયતાપૂર્વક ગુલામ બનાવવાની અમાનુષિક રીતો અજમાવવામાં આવતી હતી.

રોમના રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો ગયો તેમ તેમ, રોમના ધણા નાગરિકો રોમથી દૂર દૂર રહેવા લાગ્યા. આજના પ્રતિનિધિ શાસનનો તેમને ખ્યાલ ન હતો. નગર-રાજ્ય પ્રજાલિકા હોઈ ને રોમમાં રહેલા માણસો જ મતાધિકારનો ઉપયોગ કરી શકતા. મતદારોમાં વધારે સંખ્યા ખ્રેસ્તિયોનાની હોવા છતાં; તેમને લાંચ આપીને પેટ્રીશિયનો તેમનો પોતાનો મત ખરીદી લેતા.

જેમ રોમની સત્તા ઇટલીમાં વધતી જતી હતી તેમજ ઉત્તર આફ્રિકામાં કાર્થેજની સત્તા જમતી જતી હતી. આ લોકો ફિનીશીયન વંશના હતા. તેઓ વહાણવટીઓ કે ચાંચિયા-વેપારી તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનું તંત્ર પણ પબ્લસત્તાક ગણી શકાય; પણ તે વિશેષ પ્રમાણમાં કુલીનોનું તંત્ર-નગર રાજ્યનું તંત્ર-હતું. તેમાં ગુલામોની મોટી વસતિ હતી. રોમ અને કાર્થેજ વચ્ચે સંધિ થઈ હતી પણ તે લાંબા કાળ સુધી ટકી નહીં. થોડા સમય બાદ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે તીવ્ર હરિકાઈ અને લડાઈ જાગી. બંને મહત્વાકાંક્ષી હતા. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે બંને વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો. બંને જંગલીઓ જેમ લડ્યા. પરિણામે વિજ્ઞાન જનસમુદાય દુઃખમાં આવી પડ્યો. એમની વચ્ચે ત્રણ યુદ્ધો થયાં. જે ‘પ્યુનિક’ યુદ્ધોના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

પહેલો ‘પ્યુનિક’ વિગ્રહ ૨૩ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તેમાં રોમ જીત્યું. બીજા પ્યુનિક વિગ્રહમાં કાર્થેજે હેનિબાલ નામના પોતાના સુપ્રસિદ્ધ સેનાપતિને મોકલ્યો. તેણે પંદર વર્ષ સુધી રોમને હંફાવ્યું હતું. રોમન લોકો હેનિબાલનો ખુલ્લા મેદાનમાં સામનો કરતા ડરતા હતા, ખાસ કરીને ફેલિયન નામનો રોમન સેનાપતિ તેને ટાળવાનું

પસંદ કરતો હતો. તેણે દશ વર્ષ સુધી લડાઇને ધકેલે રાખી. તેના ઉપરથી ઓખવટ ન કરતાં વસ્તુને ટાળતા રહેવી એવી જાતિને અંગ્રેજીમાં ફેલિયન-નીતિ કહેવામાં આવે છે. હેન્રીએ જો કે રોમને ઘણું નુકશાન પહોંચાડ્યું; પણ વિજય રોમન લોકોનો થયો. એટલું જ નહીં; તેમણે કાર્થેજને ત્રીજા વિગ્રહ બણી પણ આવ્યું. આ વિગ્રહમાં રોમનો ખળવાન રહ્યા અને તેમણે શહેરનો નાશ કર્યો અને લોકોની મોટે પાયે કતલ કરી. એનાથી એમને સંતોષ ન થયો; પણ ભૂમધ્ય સાગરની રાણી ગણાતી કાર્થેજ નગરીનો નાશ કરી તેના ઉપર હળ ફેરાવી તેનું નામોનિશાન બૂંસી નાખ્યું. ત્રીજા વિગ્રહ બાદ રપેન રોમના કબજામાં આવ્યું. રોમન સામ્રાજ્યમાં આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો તો અગાઉથી જ આવી ગયા હતા એટલે હવે રોમનું કોઇ હરીફ ન હતું, તે સર્વોપરી રાજ્ય બની ગયું.

મુલકો જીતવાનું અને યુદ્ધમાં મળેલાં વિજયનું પરિણામ એ આવ્યું કે રોમમાં ધન-દોલત અને વૈભવ વિકાસ વધ્યાં. જીતાયેલા દેશોમાંથી ગુલામો અને ગ્લેડિયેટરો (યુદ્ધના કેદીઓ)નો ધોધ વહેવા લાગ્યો. વિજયના નશામાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા માટે ધનવાન લોકો, ગરીબોનાં મનોરંજન માટે કુસ્તીઓ, રમતગમતો તેમજ હરિકાષ્ટ્રો જોઠવતા. ગ્લેડિયેટરોને આ મરણાંત યુદ્ધ લડવાની ફરજ પાડતા અને તેમને મારી નાખવામાં આવતા.

આમાં ગરીબ પ્રગ્ન પછાડતી ચાલી. ગુલામો, કેદીઓ તેમજ કચડાયેલો વર્મ હદખારના જુલમો સહીને કંટાળ્યો અને અંતે સ્પાર્ટેકસ નામના ગ્લેડિયેટરની સરદારી નીચે ગરીબ અને દલિત લોકોએ બંડ કયું; પણ તેમને નિર્દયરીતે રેંસી નાખવામાં આવ્યા. રોમના એપિયન માર્ગ ઉપરના ૬૦૦૦ ગુલામોને કોસ ઉપર વીંધી નાખવામાં આવ્યા હતા. પણ, પરિસ્થિતિ બગડતી જતી હતી, લાંચ-રસ્તવ તેમજ દુરાચારનું જોર વધતું જતું હતું. સાથે જ સત્તા માટે સાઠમારી ચાલવા લાગી, સેનાપતિઓ અને સાહસિકો પોતપોતાનું બળ જમાવા લાગ્યા; પરિણામે

આંતરવિગ્રહ અને પાયમાલી થવા લાગી. સેનાપતિના દળો આસપાસમાં લડવા લાગ્યાં. તેમાંથી જે જીતે તે નેતા ગણાવા લાગ્યો. એટલે ‘પ્રજાતંત્રની સેનેટ-પદ્ધતિના શાસનમાંથી એકલ વ્યક્તિના વર્ચસ્વ જેવું ડિક્ટેટરશિપ રાજ્ય-શાસનનો પ્રારંભ થયો.

રોમના અનેક સેનાપતિઓમાં પોમ્પી અને જુલિયસ સીઝર એ બે નામો આગળ તરી આવે છે. સીઝરે તે વખતે ફ્રાંસને (જે તે વખતે ગોલ કહેવાતું) જીતી લીધું હતું. તેણે ઇંગ્લાંડને પણ જીત્યું હતું. આ બંને વચ્ચે તીવ્ર હરિક્ષાઈ ચાલી. બંને મહત્વાકાંક્ષી હતા. અંતે સીઝરે પોમ્પીને હરાવ્યો અને તે રોમનો આગેવાન રાજ્યપુરુષ બન્યો. તેણે પ્રજાતંત્રીય સેનેટને ઉપલી રીતે તો માન્ય કરી પણ સાથે જ પોતાનો રાજ્યાભિષેક થાય તે માટે તેણે વિરોધ ન દર્શાવ્યો. સીઝરની વધતી જતી સત્તાથી અમૂક તેના સાથીઓ ભડક્યા અને તેના એક વિશ્વાસુ સાથી જુટસે તેની હત્યા સેનેટના ફોરમના પગથિયા ઉપર કરી.

પણ સીઝરના મૃત્યુ પછી (ઈ. પૂ. ૪૪) રોમન લોક-તંત્ર બચી શક્યું નહીં. સીઝરનો દત્તક પુત્ર ઓક્ટોવિયસ રાજ્યનો વડો અથવા “પ્રિન્સેપ” થયો. પ્રિન્સ એટલે રાજકુમાર એ શબ્દ તેમાંથી ઉતરી આવ્યો છે. ઓક્ટોવિયસે રીતસરના સીઝરનું પદ ધારણ કર્યું. સીઝર શબ્દ સમ્રાટ-એકમાત્ર સત્તાધારી ડિક્ટેટર રૂપે પ્રચલિત થયો, જેમાંથી અંગ્રેજી સીઝર શબ્દ ‘કેઝર’ રૂપે જર્મનીમાં ગયું અને ‘ઝાર’ રૂપે રશિયન સમ્રાટો માટે વપરાયું. આ ઓક્ટોવિયસ લોકતંત્રનો બહારનો દેખાવ જળાવી રાખવા માંગતો હતો તેથી તે પોતાને સેનાપતિ (ઇમ્પરેટર) કહેવડાવતો. પણ સીઝર કે ઇમ્પરેટર જેમાંથી એમ્પરર બન્યું—આ શબ્દો આગળ જતાં દબદબાશાહી વૈભવવાળા સમ્રાટના સૂચક બની ગયા.

અગાઉ પ્રારંભમાં એમ મનાયું કે એમ્પરર એટલે આખી દુનિયાનો સ્વામી એટલે રોમ “વિશ્વની રાણી” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. કારણ કે તે વખતે ઇટાલી, સ્પેન, ગોલ, (ફ્રાંસ) ગ્રીસ અને એશિયાઈ

માર્ઝનરનો પ્રદેશ રોમના તાબામાં આવી ગયો હતો. પણ આ માન્યતા ખોટી હતી અને રોમન સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે વિશ્વની ગણતરી અચાનક કાઢી ન હતું.

રોમન સામ્રાજ્યને આજની યુરોપની પ્રજાના પૂર્વજ તરીકે ગણવામાં આવે છે: તેનાં ઘણાં કારણોમાં તેમણે આખા યુરોપને આપેલી ઘણી વસ્તુઓની ભેટ છે.

સર્વ પ્રથમ આપણે જાણીએ તો જણાશે કે નાગરિક, નાગરિકસભા, શાસનતંત્ર આ અંગે સર્વ પ્રથમ યુરોપને જે કોઈએ વ્યવસ્થિત વસ્તુ આપી હોય તો તે રોમનો હતો. તેમણે જે કાયદાઓ ધણા, તે આજે પણ ઘણા પ્રદેશોમાં આધારભૂત મનાય છે. એટલે કે સુશાસનનો પાયો તેણે યુરોપમાં નાખ્યો હતો.

સુશાસન આવતાં સાહિત્ય, કળા અને વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ થવી જરૂરી હતી, જે કે રોમન લોકો ગ્રીક લોકો જેટલા લલિતકળામાં આગળ ન વધ્યા કે ન તેમણે દાર્શનિક નવો વિચાર આપ્યો પણ તેમણે સાહિત્યમાં, કાવ્યો-નાટકો અને ખાસ કરીને દુઃખાંત નાટકો લખવાની કળા આપી.

વિજ્ઞાનમાં તે વખતે 'પ્લીની' નામના વિદ્વાનની લખેલી Natarac History પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ આજે પણ વૈજ્ઞાનિકોને માન્ય છે અને તેનો ઉપયોગ થાય છે.

જો કે રોમનસામ્રાજ્યમાં વધારે પડતા લોકોને કુસ્તી, રમતગમત અને ગેંડિયેટરના મરણ યુદ્ધો કે (Chariot Race) રથ દોડોમાં રસ હતો તે છતાં રોમનોએ પકડેલા યુનાની-ગ્રીક દાસોએ ગ્રીક સંસ્કૃતિની ઘણી વાતો અનાયાસે રોમન સંસ્કૃતિને આપી છે. કારણ કે જ્યાં સુધી લડાઈ, યુદ્ધ અને રમતગમતનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં સુધી રોમનો સર્વશ્રેષ્ઠ રહ્યા પણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-દર્શનના ક્ષેત્રમાં યુનાની દાસોજ રોમન લોકોના ગુરુ મન્યા.

સ્થાપત્ય કાળમાં જે વિકાસ રોમન સામ્રાજ્યે કર્યો તે ઠી ઓગણીસમી સદી સુધી આધારભૂત બનાયો. નદીઓ પાર કરવા માટેના પુલો, સ્ટેડિયમો તેમજ વિશાળ ભવનોના અવશેષો આજે પણ તે અંગેની તેમની વિશેષતા જાહેર કરે છે.

નગરનું શાસન અને કાયદો તેમણે આપ્યાં, તે ઉપરાંત આજે જેને આપણે સુધરાઈ (મ્યુનિસીપાલિટી) કહીએ છીએ તેનો આરંભ એ લોકોએ કર્યો. તે વખતે તેમણે રોજના ત્રણ લાખ ગેલન પાણી આપતા હોજો-ઢાંકલી નાળીઓ બનાવી હતી.

લોકો માટે જાહેર સ્નાનઘર, સુંદર વિશાળ ભવનો તેમજ દવાખાનાઓ એ રોમન સામ્રાજ્યની ભેટ છે. ચિકિત્સા વગેરેનો સુંદર પ્રબંધ તે રાજ્યમાં થતો અને વિકસિત થતો ગયો. સ્નાનઘર સ્ટેડિયમ (સ્પર્ધા જોવાનું સ્થળ) તેમજ નાટકઘર એ પણ તેમણે આપેલી લોક-મનોરંજન માટેની પરંપરાઓ છે.

તેમણે મૂર્તિ કળાનાં એક વિરોધ અંગને વિકસિત કર્યો. પ્લાસ્ટરમાં નકશીકામ તેમજ ચિત્રકારીનો પણ તેમણે વિકાસ કર્યો હતો. પાકા રસ્તાઓની બાંધણી તેમણે બતાવી.

સમ્રાટ ઓગસ્ટસ પ્રથમના સમયે રોમન સામ્રાજ્યનો સુવર્ણ-યુગ હતો. ત્યારબાદ ધણી સમ્રાટો થયા પણ જેને માનવતાપૂર્ણ વિચારો આપનાર સમ્રાટ ગણાવી શકાય તે, માર્કસ ઓરિલિયસ હતો. તેણે ‘Meditations’ વિચાર-વિમર્શ નામના પુસ્તકમાં સુંદર વિચારો રજૂ કર્યા છે.

રોમ સામ્રાજ્યના પતન અને વિનાશનો સુંદર ઉદ્દેશ્ય ગિબ્બને “ ડિક્લાર્બન એન્ડ ફોલ ઓફ ધી રોમન એમ્પાયર ” નામના પુસ્તકમાં કર્યો છે. તેના જણાવવા પ્રમાણે સીઝરે એક પછી એક આવતા ગયા. તેઓમાંથી ધણી ઓછા સારા હતા. ધણી ખરાબ હતા, વધારે પડતા ર અને નકામા હતા. તેમણે ધીમે-ધીમે પ્રજાતંત્રીય સેનેટનો પ્રભાવ

દૂર કર્યો. એટલુંજ નહીં, તેઓ પોતાને દેવ તુલ્ય ગણાવા લાગ્યા. તેથી તેમણે પ્રજા તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન ન આપ્યું. ગરીબ પ્રજા કચડાતી ચાલી તેમજ કરભાર નીચે દબાતી ચાલી, જે કે ગરીબો માટે મદતનું ખાવાનું, સ્નાનધરો તેમજ કીડાસ્થળો બનાવી દેવા છતાં ત્રાસી ગયેલી પ્રજા વધુને વધુ ઉશ્કેરાતી ચાલી.

રોમન સામ્રાજ્યનું ખીજું મોટું દુઃપણ ગુલામો હતા. ગુલામોમાં અગાઉના ગ્રીક તેમજ ખીજી પ્રજાના બુદ્ધિશાળી લોકો પણ હતા. રોમન સમ્રાટો આવા જોડાયેટરોને કુસ્તીમાં મરણાંત સુધી ઉતારતા. સમ્રાટ કેસોઝિયમાંએ એકવખત એક સાથે ૧૨૦૦ જેટલા હતભાગી ગુલામોને પ્રજાના મનોરંજન માટે ઉતાર્યા હતા. આથી ગ્રીક ગુલામોએ સમ્રાટોના દરેક કામમાં આવીને પણ પ્રાણ અચાવવા શરૂ કર્યા પરિણામે રોમન સેનાપતિ અને સીઝરો વધુ ને વધુ આળસુ થતા ગયા. ગુલામો પકડવા, મોજશોખ કરવો અને દુરાચારનું સેવન કરવું એ આગળ ઉપરની રોમન સેનાનું લક્ષ્ય બન્યું. પરિણામે સૈન્યની તરફદારી મેળવવા માટે લાયકશ્વત આપવામાં આવતી. આમ સડો જાડો ને જાડો બિતરતો જતો હતો, વૈભવ-વિલાસના કારણે સ્વાભાવિક રીતે બુદ્ધિ મંદ થતા, વૈદકીય, તત્ત્વચિંતન, વિચાર તેમજ હુન્નર અને ઈજનેરીનું બધું કામ ગુલામોએ ઉપાડી લીધું. રાજના ચીલે પ્રજા ચાલે, એમ પ્રજા પણ આળસુ થતી ગઈ અને રોમન સૈન્યમાં ભર્તો થવા માટે રોમનોનો અભાવ શરૂ થયો. સામાન્ય લોકો તો કચડાયેલા હોઈને ખંડ માટે તૈયાર થતા એટલે તેમને દબાવવા માટે રોમન લોકોએ “બર્બર” (જંગલી) અસભ્ય લોકોને સૈન્યમાં લેવા શરૂ કર્યા.

આ બર્બર જાતિના લોકોએ પોતાની શક્તિ વધારવી શરૂ કરી અને એકવાર એવો સમય આવ્યો કે ઓગસ્ટસ સીઝર પછી ત્રણસો વર્ષ કોન્સ્ટેટાઈન નામના સમ્રાટને રોમન સામ્રાજ્યની રાજધાનીને રોમથી ખસેડીને પૂર્વ તરફ લઈ જવી પડી. ત્યાં તેણે નવું નગર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ વસાવ્યું. તે ‘નવા રોમ’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

આ શહેરની પસંદગી યોગ્ય હતી. તે યુરોપ અને એશિયાને સાંકળતી કડી જેવું હતું. પણ જુનું રોમ તેનાથી દૂર પડી ગયું. તેને જોડવા માટે બે રોમન સામ્રાજ્યો બનાવવામાં આવ્યાં પણ પશ્ચિમના રોમન સામ્રાજ્ય ઉપર બર્બર લોકોએ બહુ જ જલદી કબ્જો કરી લીધો. ત્યારબાદ ગોથ નામની જર્મન જાતિ ત્યાં આવી. તેણે પણ રોમને લૂંટ્યું. પછી વેંડાલ અને હૂણ લોકોએ પણ તેને ધૂળ ભેગું કરી નાખ્યું.

આ જાતિઓની સફળતાનું ખીજું એક કારણ એ હતું કે ત્યાંનો ખેડૂત તેમજ આમ વર્ગ સીઝરોના ત્રાસ અને કરથી કંટાળેલો હતો. તેણે આ ફેરફારને વધાવ્યો હોય તો આશ્ચર્ય નહીં ! આ રીતે પશ્ચિમના સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો. પણ પૂર્વનું રોમન સામ્રાજ્ય ગમે તેમ કરીને પણ ૧૧૦૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું. જો કે તેને આરબ, હૂણ તેમ જ ખીજા જાતિનો ખરો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં ઉસમાની તુર્ક લોકોએ કોન્સ્ટેન્ટીનોપોલને કબ્જો કર્યું અને પૂર્વના રોમન સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો. પછી એ શહેર અંગ્રેજોના કબ્જામાં આવ્યું. તુર્ક સમ્રાટ અંગ્રેજોના પૂતળાં જેવો બની ગયો. કમાલપાશા નામના મહાન નેતાના નેતૃત્વમાં તુર્કસ્તાન આગળ વધ્યું અને અંગ્રેજોની પકડમાંથી છુટ્યું.

કોન્સ્ટેન્ટીનોપોલ લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી તુર્કસ્તાનની રાજધાની રહ્યું. તે વખતના નવા સમ્રાટ કોન્સ્ટેન્ટાઈને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. આગળ જતાં આખા સામ્રાજ્યનો ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મ બની ગયો, પણ તેમાં જુદા જુદા પંથો પડતાં આપસમાં ઝઘડાઓ ઊભા થવા લાગ્યા. એક લેટિન પંથો જેતું મુખ્ય મથક રોમ બન્યું અને તે રોમન-કેથોલિક ધર્મ ચર્ચના નામે આજે છે. ખીજો પંથ ગ્રીક-ચર્ચ એથોડોકસ ચર્ચના નામે રશિયામાં ફેલાયો. જો કે સામ્યવાદ આવી જતાં હવે તેનું પ્રભુત્વ રહ્યું નથી.

રોમ સામ્રાજ્ય તો ગયું પણ રોમન લોકોએ તેની મહત્તા ખીજી

રીતે વધારી; તે હતી ધાર્મિક સામ્રાજ્ય રૂપે. ઇશુનો શિષ્ય પીટર રોમમાં આવ્યો. તે ત્યાંના બિશ્પ-ધર્માચાર્ય થયો. તેના કારણે જગતના ઈસાઈ ઓની નજરે રોમ વધારે પવિત્ર ગણાયું. પીટરની ગાદીના બધા વારસદારો પણ બિશ્પ થતા ગયા જે આગળ જતા પોપ કહેવાયા. આ પોપની ધર્મના વડા તરીકેની અજબ સત્તા લોકો ઉપર હતી. કોઈ એક ઝંઘડામાં એક પોપે ઉત્તર તરફની ફ્રેંક નામની જર્મન જાતિની મદદ માગી અને પછી એ જાતિના રાજા કાર્લ કે ચાર્લ્સનો રોમન સમ્રાટ તરીકે અભિષેક થયો. આ રીતે નવા સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો. અગાઉનું રોમન સામ્રાજ્ય હવે “Holy Roman Empire” (પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્ય) તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. આ રોમન સામ્રાજ્ય લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. નેપોલિયને તેનો અંત કર્યો પણ પોપનું રોમન ધર્મસામ્રાજ્ય આજે પણ એટલું જ પ્રભુત્વ-શાળી માનવામાં આવે છે.

રોમન સામ્રાજ્યમાં પરંપરા પ્રમાણે ધણા સમ્રાટો થયા. તેમાં માર્કસ-ઓરેલિયસ, સેલેમાન, ઓગસ્ટસ વગેરે સમ્રાટો શાંતિવાદી, તત્વચિંતક કે પ્રગ્નનું દિત ચાહનારા હતા. તે ઉપરાંતના લગભગ કૂર અને જંગલી શાસન પ્રણાલિમાં માનનારા હતા. આમાં નીચે અંગે તો કહેવાય છે કે તેના જેવો બચંકર કોઈ ન હતો. તે છતાં રોમન સામ્રાજ્યે એક રીતે જગતને જે વ્યવસ્થિત નાગરિક જીવન અને સુશાસનની જે પ્રણાલિકા સોંપી તે માટે તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવોજ પડ્યો. રોમન કાયદામાંથી લગભગ જગતના બધા કાયદાઓ ખાસ કરીને યુરોપના દેશોના કાયદાઓ ધડાયા છે અને જે સુંદર નાગરિક ભાવનાનો ત્યાં વિકાસ થયો છે તે એને આભારી છે.

ટુંકમાં રોમન સામ્રાજ્યના ઇતિહાસથી આપણે જાણી શક્યા છીએ કે ત્યાં સત્તાધારી અને ધનવાનોનું વર્ચસ્વ, હંમેશા રહ્યું હતું. સામાન્ય પ્રજા દબાવેલી કે કચડાયેલી રહેતી હતી. પ્રજાનું નૈતિક સંગઠન ન હતું. લોકસેવકોની ગરજ સારે એવા કવિઓ, સાહિત્યકારો

થયા ખરા પણ તેઓ કાં તો રાજ્યની પ્રશંસાકર્તા રહ્યા અગર તો વ્યક્તિગત ચિંતનમાં જ લીન રહ્યા. તેમણે લોકોનાં સંગઠનોને દોર્યા નથી. ધર્મગુરુઓ હતા પણ તેઓ રાજ્યાશ્રિત બની ગયા અને ધર્મસંસ્થાને પણ રાજ્યાશ્રિત બનાવી દીધી હતી. એટલે એક વખત આખી દુનિયાને આંજી નાખનાર રોમન સામ્રાજ્ય, અંતે અનુબંધ ન હોવાથી, અંદર પોકળ હોઇને નામશેષ થઇ ગયું. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે ભારતની જ એક માત્ર સંસ્કૃતિ એવી છે જે ટકી શકી છે અને જગતને એકતાની ભૂમિકાએ લાવી શકે છે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માટલિયાએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “સવારે પૂ. નેમિમુનિએ જણાવ્યું કે કેવળ ભારતની સંસ્કૃતિ જગતને એકતાની ભૂમિકાએ લાવી શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે ભારતની સંસ્કૃતિ આટલા વર્ષ ટકી શકી અને શા માટે ધનિષ્ઠ, મેસોપોટેમિયા, ચીન વગેરે દેશોમાં સંસ્કૃતિ ન ખીલી શકી? તેનું મુખ્ય કારણ તો કંઈક અંશે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ તેમજ પ્રકૃતિની કૃપા છે.

ખીજાં રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસમાં જોશું કે તેઓ આક્રમક થયા ત્યારે ભારત આક્રમક ન થયું. તેનું કારણ શું? તેનો ઉત્તર એ છે કે અહીં ધર્મસંસ્થા, લોકસેવકસંસ્થા, લોકસંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થા એ ચારેયનો અનુબંધ તો હતોજ પણ એ અહીં થઇ શક્યો તેનું કારણ પ્રકૃતિની કૃપા તો ખરી જ!

અહીં પુષ્કળ જમીન અને વિશાળ કુદરતી સાધનો હતાં. એટલે વિદેશથી જે આક્રમણ કરવા આવ્યા તેમને કહેવામાં આવ્યું “લડો છો શા માટે? લડીને બન્ને દુજો નાશ પામે તેના કરતાં સહિયારો પુરુષાર્થ કરીએ અને બન્ને સાથે રહી સ્વતંત્ર રક્ષણ પણ ગોઠવીએ!”

આમાંથી ચક્રો ક્ષેત્રો ઊભાં થયાં ચક્રવર્તી પશું વિચારવામાં આવ્યું, અગાઉ અનિયમિત કે બહુ લગ્નો થતાં હશે તેમાંથી સ્વદારા સંતોષ અને એક પત્ની વાળાં લગ્નો થવાં લાગ્યાં. સ્થિર સંસ્કૃતિના પાયામાં ખેતીએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઈએ. તે વખતે પરિવ્રાજકો ભારતમાં વિચરણ કરતા હોવા જોઈએ. તેમણે જીવનને ટકાવવા માટે તેમજ આપદ કાળે રક્ષણ માટે એક થતાં માનવ ટોળાંઓ જોયાં હશે. તેથી તેમણે યજ્ઞની શરૂઆત કરી હોવી જોઈએ. યજ્ઞમાં સહુ અમૂક સમય સાથે રહે, આનંદ પ્રમોદ કરે આમ બિન્નતામાં એકતા અહીં કેળવાતી ચાલી. ભાષાના ભેદો કે ભાવનાના ભેદો તેમને ન નશ્વા. શિવ, હરિ કે વિષ્ણુ ભલે. આવ્યા પશુ, તેમણે મનુષ્યત્વ અને ચૈતન્યત્વના વિકાસ તરફથી પોતાનું ધ્યાન કદિ વાળ્યું નહીં. પરિણામે માનવ સંસ્કૃતિ ખિલી, અને તેનાં ઝાંડા મૂળ અહીં રોપાયાં. વિવિધ જાતિઓ આવતી ગઈ પશુ તે અહીં સમાતી ગઈ; તેમનાં સારાં તર્ત્તો ભળતાં ગયાં અને ખરાબ તર્ત્તો તેમને મૂકવા પડ્યાં.

ત્યારે, ઇન્દ્રિય, મેસો પોટેમિયા તથા ચીનમાં એકજ ઢાંચો રહ્યો. ત્યાં સંસ્કૃતિ ને લાંબો વખત ટકાવવાનો વિચાર કદિ આવ્યો નહીં. વિવિધ જાતિઓના આગમનના સતત અભાવે તેમની આગળ પોતાનાથી સારું કે નહારું શું તેનો ખ્યાલ ન આવ્યો, જ્યારે ભારતમાં તો આવી વિવિધતા અને વિભિન્ન પ્રજાના સંસ્કારો વડે સંસ્કૃતિનું માપદંડ સુધરતું ચાલ્યું. ત્યારે ચીન વગેરે દેશોમાં બંધિયાર પાણી જેવી તેની દશા રહી. તેઓ કેવળ દેવદેવીઓ ઉપર આધાર રાખીને રહ્યા. તેથી તેમનામાં ટકી રહેવાની વાત ન રહી. તેમણે ખીજ દેશોમાંથી કળાકારો, હુન્નરકારો આણ્યા. ધણીવાર સેનાઓ પણ આવી. તે છતાં ત્યાં ચિંતક-વર્ગ ઊભો ન થયો. ગુલામો થયા-પુસ્તકો લખાયાં પણ આપણે ત્યાંનો ઋષિ-સંત-બ્રાહ્મણુવર્મ પેદા ન થયો. મેસોપોટેમિયા કે ગ્રીસમાં પુરોહિત જેવો વર્ગ હતો પણ તેની સાથે ધર્મસંસ્થા ન હોઈને, તેમજ તેનો ભોક્સંસ્થા ઉપર

પ્રભાવ ન હોઈને રાજ્ય સર્વોપરિ રહ્યું. પરિણામે આંધળી રાજાશાહીના કારણે ત્યાંની સંસ્કૃતિનો નાશ થયો.

મુનિશ્રી સંતપ્રાલજી કહે છે તેમ ભારતમાં સહિયારી સંસ્કૃતિમાં તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા સહજ બની. તે માટે વિવિધતાના સમન્વયનો સંસ્કાર, સંસ્કૃતિમાં વણાતો ચાલ્યો. લગ્નની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. તેમાં અનેક પત્નીઓ કરવાની રીતમાંથી એક પત્ની વ્રત સુધી સંસ્કાર વણાયો અને આજે તે જગત આખા માટે સંસ્કાર-નિયમ ગણાય છે. અહીં માનવમિલનથી, સહિયારો શ્રમ, સંસ્કૃતિ-રક્ષણ વગેરે પ્રશ્નોની આગળ સંયમ વડે સંતાન મર્યાદા વગેરે આવ્યાં. સાદાઈ, શ્રમ અને ચિંતનમાં લોકોએ આનંદ જોયો. તેમણે તેને આખા સમાજ માટે લગાડ્યો અને તેમાંથી વર્ણશ્રમ-વ્યવસ્થા આવી. સાથે સાથે ઋણ સુકાવવાની વાત પણ થઈ અને પાંચ ઋણ સુકાવવાની વાત કરી :— (૧) પિતૃઋણ; મા-બાપ, ગુરુ તેમ જ કુટુંબ સંબંધ અંગે જેમણે. કંઈ પણ આપણા માટે કર્યું તેનું ઋણ ફેડવું; (૨) દેવઋણ :— જગતમાં અદૃશ્યશક્તિ અને કુદરતી બળો હવા, પ્રકાશ, પાણી, ખેરાક વગેરેમાં મદદરૂપ થાય છે તેનું ઋણ વાળવું; (૩) ઋષિ સતોતું ઋણ ચૂકવવું; (૪) માનવ (સમાજ) ઋણ અને (૫) આત્મ ઋણ ચૂકવવું.

આમાં અનાયાસ આયાસનો સંસ્કાર વારસો પણ સહેજે મળ્યો. અદૃશ્યબળોને માનવા પણ પુરૂષાર્થ કરતા રહેનો; દુકાળ વખતે સંધરેણું અનાજ આપી દેવું પણ સાચવવું નહીં તે અને સુકાળ વખતે સંધરવું તે ધર્મ મનાયો. આવા બધા સંસ્કારો રોપાયા, ખેડાયા અને ભારતની સંસ્કૃતિનું ખેડાણ ઊંડું થતું ગયું અને તે હજારો વર્ષો પછી પણ ટકી શકી છે એ જ એની વિશેષતા છે.”

પૂ. હંડીસ્વામી : “ભારતીય સંસ્કૃતિના ચરણ સ્થિર થયાં તે વર્ણશ્રમથી ગણીએ તો આધુનિક ગણના પ્રમાણે આજથી લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં વર્ણશ્રમ શરૂ થયો હોવો જોઈએ એમ માનવું રહ્યું.

બળવંતભાઈ : “ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલું ક્ષિત થાય છે કે દુઃખી જનતા શાસકોના શરણે જતી પણ શાસકો તેને કચડી નાખવામાં માનતા. અને તેમને પણ નાશ થયો. લોક-સંગઠન અને ધર્મસંગઠન ન હોય તો કોઈ સંસ્કૃતિ ન ટકી શકે.”

પૂ. નેમિશુનિ : ગ્રીસ અને રોમન ઇતિહાસમાં એક વસ્તુ સમજવાની છે કે પેટ્રીશિયન અને પ્લેલિયન બે વર્ગો ગરીબ અને અમીર બાજમાં; તેમાંથી પ્લેલિયન-ગરીબોએ હિજરત કરી એટલે પેટ્રીશિયન અમીર લોકોને તેમને મનાવીને પાછા લાવવાં પડ્યાં. પણ બન્ને વર્ગે ગુલામોને ઇલાવતા જ હતા. પરિણામે લોકશાહી હોવા છતાં કોઈ પણ અસરકારિતા ન થઈ. દુકમાં ચારેય સંસ્થાનું અનુસંધાન ન થાય ત્યાં લગી, સંબંધો યુદ્ધો અને તારાશ થતી રહેવાની એ ચોક્કસ છે.

(૧૭-૮-૧૧)

૬. વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

યુરોપનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

હવે આપણે યુરોપના ઇતિહાસ ઉપર સવિશેષ વિચાર કરશું. યુરોપ એશિયા મહાખંડને ચોંટી રહેલો ખંડ છે; બીજી રીતે તે એશિયાની મહાકાયાના અવયવ જેવો દેખાય છે. વિશ્વ ઉપર લાંબાકાળ સુધી એશિયાનું પ્રભુત્વ રહ્યું હતું. હિંદમાં પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર મોહન-જો-ડેરોના અવશેષો પ્રમાણે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો. મિસરમાં પણ તેટલી પુરાણી મઝ્મીઓ મળી આવે છે. આર્થ' સંસ્કૃતિનો પણ વારસો લગભગ પાંચેક હજાર વર્ષનો માનવામાં આવે છે. તે વખતે યુરોપ શું હશે ?

તે વખતે યુરોપ કેવળ ગીચ-જંગલ અને પહાડોથી ભરેલ પ્રદેશ હોવો જોઈએ. ત્યાં એશિયામાંથી લોકો જઈને વસવા લાગ્યા. તેમણે ધીમે-ધીમે જંગલો સાફ કર્યા; નગરો વસાવ્યા, અને આજે યુરોપ સહુથી વધારે સત્તા ધરાવતું છે. તે વધારે સંસ્કારી ગણાય છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે ધણી લાંબા કાળ પહેલાં ઉત્તર યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાના પ્રદેશોમાં અતિશય ઠંડી પડતી હતી. તે વખતે મધ્ય-યુરોપમાં મોટી મોટી હિમ-નદીઓ વહેતી હતી. મનુષ્યોની ત્યાં ખાસ વસતિ ન હતી. તે યુગને હિમ-યુગ તરીકે ત્યાંના લોકો ઓળખે છે. આજે પણ ક્યાંક ક્યાંક તેની નિશાની મળી આવે છે. તે વખતે ઉત્તર અને મધ્ય યુરોપમાં સર્વત્ર ઠંડી પડતી હતી. વખત જતાં ગરમીનું મોજું આવ્યું, ગરમ હવા થઈ અને યુરોપમાં ગીચ જંગલો ઊગી નીકળ્યાં.

વયગાળાનો ઇતિહાસ મળતો નથી. પણ, રોમના પતન પછી, પશ્ચિમ યુરોપ થાળે પડવા માંડ્યું હતું. કોન્સ્ટેન્ટીનોપોલના અમલ નીચેના મુલકો સિવાય પૂર્વ યુરોપની દશા તો એથી પણ વધારે ખરાબ હતી.

‘એટ્રીના’ નામના હુણુ લોકોના સરદારે આગ અને ભાંગફોડથી યુરોપનો ધણો મુલક ઉજ્જડ કરી મૂક્યો હતો. પરંતુ પૂર્વનું રોમન-સામ્રાજ્ય પતન પામતું પામતું પણ કદિ-કદિ પોતાની તાકાત બતાવતું હતું. ત્યાં તો નવા યુરોપની રચના આકાર લેવા માંડી હતી પણ તેને બનતા લાંબો સમય લાગ્યો હતો. વખત જતાં પશ્ચિમ યુરોપમાં નવી બ્યવસ્થા ખીલતી જતી હતી. કદિ-કદિ સાંઘુ, સંતોના શાંતિમય પ્રયાસો થતા હતા તો કદિ પરાક્રમી રાજાઓ તલવારના જોરે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરતા નવી-નવી સરહદો સર કરતા હતા. નવાં નવાં રાજ્યો બનતાં જતાં હતાં. ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને જર્મનીના અમુક ભાગમાં ‘કલોવિસ’ નામની નેતાગીરી હેઠળ ફ્રેંચ જાતિના લોકોએ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. કલોવિસે ઈ. સ. ૪૮૧ થી ૫૧૧ સુધી રાજ્ય કર્યું. પણ, થોડા સમયમાં જ ‘મેયર ઓફ ધી પેલેમ’ (રાજમહેલનો મુખી) નામના દરબારીઓએ રાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું. તેઓ સર્વસત્તાધીશ થયા, તેમને હોદ્દો પણ વંશપરંપરાગતનો થઈ ગયો. રાજાઓ પૂતળાં જેવા જ રહ્યા. ખરી સત્તા આ લોકોના હાથમાં રહી.

ઈ. ૭૩૨માં હુનના રણક્ષેત્રમાં ‘ચાલ્મ’ ટવેલે ‘સેરેસલ નામના લોકોને હરાવ્યા. તેથી ખ્રિસ્તી લોકોની નજરે તે યુરોપના તારણહાર જેવો બનાવા લાગ્યો. લોકોએ તેને ખૂબ માન આપ્યું. તેની સત્તા એટલી બધી વધી ગઈ કે તેના પુત્ર ‘પીપીને’ રાજાને ગાદી ઉપરથી હટાડ્યો; તે જાતે રાજા બની ગયો. પોપે તેને મંજૂરી આપી. પરિણામે કોન્સ્ટેન્ટિનોપોલના સમ્રાટ સાથે પોપનો સંબંધ બગડ્યો અને બન્ને યુદ્ધ ઉપર ચઢ્યા. પોપે પીપીનની મદદ માંગી. પીપીનનો પુત્ર શાર્લમેન પોપની મદદે ગયો. તેણે પોપના દુશ્મનોને હાંકી કાઢ્યા, તેથી રાજા થઈ પોપે ઈ. સ. ૮૦૦માં મોટો સમારંભ કરી રોમના દેવળમાં શાર્લમેનને રોમનસમ્રાટ જાહેર કર્યો. તે દિવસથી રોમ, “ પવિત્ર રોમ સામ્રાજ્ય ” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

પણ સત્તાની સાઠમારી તો ચાલુ જ રહે છે. હવે પોપ મોટા કે સમ્રાટ ? તે અંગે ઘણી સદીઓ સુધી ઝઘડો ચાલતો રહ્યો. કારણ કે બંને પૃથ્વીની ઉપર ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ મનાતા હતા. સમ્રાટ રાજકીય બાબતો સંભાળતો તો પોપ ધાર્મિક ? પણ ધાર્મિક સામ્રાજ્યના સમ્રાટ થયા પછી યુરોપમાં દરેક રાજ્યમાં રાજામાં દૈવી ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું. નાનપણથી જ રાજાને દેવ માનીને લોકોને સત્તા આગળ નમવાનું. આ રીતે યુરોપમાં ચાલ્યું. તે પ્રેમના કારણે નહીં પણ બળના કારણે જ. અંગ્રેજોનો રાજા હજુ પણ ધર્મરક્ષક ગણાય છે.

પોપ અને પવિત્ર રાજ્ય સમ્રાટ શોર્લમેનમાં વાંધો પડ્યો. શોર્લમેને બગદાદના ખલીફા હાફ્સ-ઉલ-રસીદની મદદ માંગી. આ તરફ કોન્સ્ટેન્ટીનોપોલના સમ્રાટનો શોર્લમેન સાથે સંબંધ સારો ન હતો, તે રીતે બગદાદના અબ્બાસી ખલીફા સાથે સ્પેનના સેરેસન લોકોનો સંબંધ મીઠો ન હતો. આમ એક ખ્રિસ્તી અને એક આરબ સત્તા મળી, બીજી ખ્રિસ્તી અને આરબ સત્તા સામે લડવા માટે ભેગા થયા. આની પાછળ તો સત્તા સિવાય કોઈ ઉદ્દેશ નથી પણ તેને ધર્મના ધુરણો ઓઢાડી દેવામાં આવે છે.

એક તરફ એવું જોવામાં આવ્યું કે લોકો પવિત્રકારો પવિત્ર સામ્રાજ્ય, ઈશ્વર અને ઈશુના પ્રતિનિધિ તરીકે પોપની વાતો કરતા હતા ત્યારે બીજી તરફ પશ્ચિમ દુર્દંશ તરફ ધસડાઈ રહ્યું હતું. શોર્લમેનના અમલ પછી થોડા જ વખતમાં ઇટલીની હાલત બગડતી ગઈ. ધૂણા ઉપજે તેવા ચારિત્રહીન લોકોનું સ્થાન રોમ બની ગયું, પોપની પસંદગી મનકાવે તેમ થતી અને તેને સ્થાનબ્રષ્ટ પણ લોકો કરતા હતા.

શોર્લમેન ઈ. સ. ૮૧૪માં મરણ પામ્યો. તે વખતના પવિત્ર રોમ સામ્રાજ્યમાં ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ, સ્વીટઝરલેન્ડ, અર્ધું જર્મની, અર્ધું ઇટાલી એટલા દેશો હતા. બધે અરાજકતા હતી. શોર્લમેનના મરણ બાદ તે ભાગલા રૂપે વિકસીને ફ્રાંસ અને જર્મની સ્વતંત્ર થઈ

ગયાં. ઇ. સ. ૮૪૪થી જર્મન સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે થયું. ત્યાંના એક સમ્રાટ મહાનઓટોએ ઇ. સ. ૯૬૨થી ૯૭૩ સુધી લોકોનું અસગ્ર પ્રગ્ન તરીકે ઘડતર કર્યું.

ફ્રાંસ ઓટોની પકડ બહાર હતું; પણ તેના ઘણા નાના દુકડાઓ હતા. તેઓ એક ખીખર કરતાં પણ પોપ તેમ જ રોમ સમ્રાટથી વધુ ડરતા હતા. તે વખતે લુકેંપટે ત્યાંના ચાર્લ્સના વંશજોને હાંકી કાઢી ફ્રાંસનો કબજો લીધો અને ફ્રાંસ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કાયમ થયું. કમનશીએ ફ્રાંસ અને જર્મની બંને પાડોશી રાષ્ટ્ર હોવા છતાં, બંને વચ્ચે તીવ્ર સંઘર્ષ ચાલતો જ રહ્યો.

રશિયા યુરોપના ઇતિહાસમાં તે વખતે જ પ્રગટ થાય છે. ૯૫૦ની સાલમાં રૂશ્કી નામના માણસે રશિયાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તે ઉપરાંત પણ ઘણાં રાજ્યો આકાર લેતાં હતાં. યુરોપના અગ્નિખૂણે બલ્ગેરિયા, પોલ લોકોનું પોલાંડ તેમ જ હંગેરિયન લોકોનું હંગેરી પણ રોમના પવિત્ર સામ્રાજ્ય અને રશિયાની વચ્ચે પ્રારંભ થતું હતું.

હવે યુરોપમાં લોકોએ પશ્ચિમ તેમ જ દક્ષિણ તરફ વધતું શરૂ કર્યું. તેઓ નાવમાં બેસીને તે પ્રદેશોમાં જતા; ત્યાં લુન્ટફાટ તેમ જ કતલેઆમ કરી તે લોકો બૂમધ્વ સાગર સુધી પહોંચ્યા. ત્યાંથી મોટી નદીઓ વાટે તેઓ ઉપર જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં લોકોને રંખડતું, લુન્ટફાટ, કતલ અલાવવી વગેરે કાર્યો કર્યાં. રોમ અને ઇટાલીમાં અરાજક સ્થિતિ પેદા થઈ. રોમ લુન્ટાયું, ફ્રાંસનો વાયવ્ય ખૂણો, ઇટાલીનો દક્ષિણનો ભાગ તેમ જ ‘સીસીલિ’ તેમના કબજામાં ગયાં. તેઓ ત્યાં ઠરીઠામ થઈ, જમીનદાર-કમરાવ બનીને રહ્યા. સ્પેન-પોર્ટુગલ રાજ્યોની ઉત્પત્તિનો એ કાળ મણી શકાય.

ઇ. સ. ૧૦૬૬માં ફ્રાંસના નોર્મંડી પ્રાંતના નોર્મન લોકોએ (જેઓ લુન્ટફાટ કરીને આમળ વધ્યા હતા) વિલિયમ વિજેતાની સરદારી હેઠળ ઇંગ્લાંડને જીત્યું. આમ એક તરફ યુરોપમાં રોમનું પતન

થયું. પવિત્ર સામ્રાજ્યની પકડ ઢીલી થઈ ત્યારે સ્વતંત્ર રાજ્યો ધીરે-ધીરે આકાર લેવા લાગ્યાં.

એ વખતના રાજ્યોમાં આજના જેવી રાષ્ટ્રભક્તિ ન હતી. ધર્મભાવના વધારે હતી. મુસલમાનો પોતાને મુસ્લિમ જગતના અંગ માનતા, ખ્રિસ્તીઓ પોતાને ખ્રિસ્તી-સમાજના અંગ માનતા. તેમના ખ્યાલો સ્પષ્ટ ન હતા; તેમજ રોબિન્ડા જીવન ઉપર તેની ઓછી અસર હતી. જે કે ખાસ પ્રસંગો પડતા ત્યારે બંને ધર્મોના નામે ઝંઝૂન ભરી દેવામાં આવતું.

રોમના ઇતિહાસમાં આપણે એક વાત જોઈ કે ‘સત્તા બળવાનની.’ એ પદ્ધતિના કારણે ત્યાંનું પતન થયું. વ્યવસ્થા પડી ભાંગી અને અરાજકતા તેમજ ભેરજીવો વધી ગયાં. જબરા લોકો હાથમાં આવે તે પચાવી પાડવા લાગ્યા. બળવાન લૂંટારૂઓએ પોતાના ગઢ બનાવ્યા અને ત્યાંથી તેઓ દરોડો પાડવા લાગ્યા. તેઓ સામાન્ય પ્રજાને રંજડતા હતા તેમજ ક્યારેક બીજા કિલ્લાના લોર્ડ (માલિક) સાથે પણ તેમને લડતું પડતું. ગરીબ ખેડૂતો અને મજૂરોને સહુથી વધારે સહેવું પડતું હતું. અતે આ લોકોને સંગઠિત બનીને લૂંટારૂ સરદારો (ખેરજ) સાથે સંધિ કરવી પડી. તેમાંથી એક “ ફ્યુડલ સીસ્ટમ ” નવી સમાજ-પદ્ધતિ અમલમાં આવી. જે ખેરેન લોકો ન રંજડે, લૂંટે કે તેમના જેવા બીજા પાસેથી તે લોકોના વર્ગનું રક્ષણ કરે તો તેમણે પોતાની ખેતીની અમૂક ઉપજ આપવી કે અન્ય સેવા આપવી એમ તેમણે નક્કી કર્યું. એવી જ રીતે નાના કિલ્લાનો લોર્ડ મોટા કિલ્લાના લોર્ડ સાથે સમાધાન ઉપર આવ્યો. નાનો લોર્ડ, ખેડૂત ન હોઈને તેણે જરૂર પડે લશ્કરી મદદનું વચન આપ્યું. આમ પ્રજાથી ઉપર નાનો લોર્ડ, તેની ઉપર મોટો લોર્ડ અને તેનાથી આગળ નોબલ તેમજ સહુથી ઉંચે રાજા આ ફ્યુડલ સીસ્ટમમાં આવતો. આ ફ્યુડલ પ્રથાનો સંબંધ સ્વર્ગમાં પણ બાંધ્યો. જ્યાં કલ્પવામાં આવ્યું કે ઈશ્વર તેમના (દેવોના) વરિષ્ઠ લોર્ડ હતો.

આ ફયુડલ-વ્યવસ્થા યુરોપમાં પ્રવર્તતી હતી ત્યારે મધ્યસ્થ તંત્ર કે રાજ્યતંત્ર જેવું ન હતું. વ્યવસ્થા ગળવવા માટે પોલિસ ન હતી. જમીનદારો લોર્ડ ગણાતા અને ખેડૂતો તેમના આસામી કે દાસ ગણાતા. જમીનદાર રક્ષણનો ખાર ઉપાડતો અને ખેડૂતો તેને ખેતીની ઉપજમાંથી તેનો ભાગ આપતા. આમ આ આખી ફયુડલ વ્યવસ્થા, જેની જેટલી જમીન તે પ્રમાણે હતી. તેમાં ક્યાંયે વ્યવસ્થા કે સમાનતા ન હતી. પરિણામે લોર્ડથી લઇને રાજ સુધીનો, તેમજ ચર્ચનો-મિશ્રપથી લઇને નાના કાડિંનલ (કર્મચારી)નો બોજો ગરીબ પ્રજા ઉપર જ પડતો હતો. અનાજ પેદા કરવાનું કે રોજગાર કરવાનું કોઇ પણ કાર્ય કોઇ પણ લોર્ડ કરતો ન હતો. તેઓ યુદ્ધ, શિકાર, મનોરંજન, ઘોડેસ્વારી વગેરેમાં જ જીવન ગાળતા હતા. કાયદો તેમના ધરતો હતો અને તેઓ જે કાંઈ પણ માંગે તે નીચલા ધરના લોકોને આપવું પડતું. જે કાયદા હતા તે એ લોકોએ બનાવેલા હોઇને તેમની તરફેણના હતા.

એક રીતે આ વ્યવસ્થા અકળાવનારી હતી અને લોકો પૂર્ણ નહીં પણ અંશતઃ સ્વતંત્ર થવા માટે વિચારતા થયા. ખેડૂતો ઉપરાંત કારીગરો અને વેપારીઓ હતા તેઓ લોર્ડોના આસામી ન હતા. ધીમે-ધીમે વેપાર વધવા લાગ્યો અને કારીગરોનું પણ મહત્વ વધવા લાગ્યું. તે લોકો પૈસાદાર થવા લાગ્યા તેથી મોટા મોટા-લોર્ડો તેમની પાસેથી રકમ ઉછીની લેવા લાગ્યા; તેના બદલે તેમણે ફેલાક ફકકો મેળવ્યા. આમ લોર્ડોની સત્તા નબળી પડી. આના પરિણામે લોર્ડોના કિલ્લાની પાસે સર્ક (આસામી) લોકોના માટીના ઝૂપડાં સાથે મિલકેલ (મહાજન ગૃહ) તેમજ નાના નાના કસબાઓ અને દેવજો પણ બિનાં થતાં ગયાં. આગળ જતાં આ મહાજન-ગૃહો નમરગૃહોમાં ફેરવાઇ ગયા.

ધીમે ધીમે કોલેન, ફેક્ટરી, હેબર્ગ નામનાં શહેરો વધવા લાગ્યા. ત્યાં વેપારીઓ અને કારીગરોનું બળ હતું. તેમની સામે ફયુડલ લોર્ડો આર્થિક દૃષ્ટિએ સશક્ત ન હતા. જર્મની અને ઉત્તર ઈટાલીમાં આવાં

નવાં શહેરો વધુને વધુ ઊભા થવા લાગ્યાં. ફ્રાંસમાં પેરિસ પણ વધતું જતું હતું. વેપાર-રોજગાર મોટે શહેરો કેંદ્રરૂપે બનતાં ગયાં. એકતરફ સર્ફ આસામીઓ લોડોંથી કંટાળ્યા હતા; બીજી તરફ લોડોં વેપારીઓના દેવાદાર બનતા જતા હતા. લોડોં અને ધનવાન વર્ગ વચ્ચે હરિદ્વાર્ અને અંતે લડાઇઓ પણ થઈ; તેમાં ધનવાનો જીત્યા અને ફ્યુડલ વ્યવસ્થાનો ધીમે ધીમે અંત આવી ગયો.

તેની અગાઉ યુરોપની પ્રજા એક યા બીજી રીતે ધાર્મિક ભાવનાથી સંકળાયેલી હતી. પણ નગરો ઊભા થતાં અને ફ્યુડલ પ્રથાનો અંત આવતાં ધાર્મિક ભાવના વિખેરાઇ ચાલી. તેમાં એક તો કારણ એ હતું કે પોપ ફ્યુડલ વ્યવસ્થાને માન્યતા આપતો હતો અને તેને ઇશ્વરનો પ્રતિનિધિ માની લોકો એ વ્યવસ્થાને માનતા; પણ જ્યારે તેનો અંત આવ્યો ત્યારે લોકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા ખળભળી ઊઠી. એટલું જ નહીં ધણા વિચારકો એમ પણ માનતા થયા કે પોપ સ્વાર્થ અને સત્તા માટે જ ફ્યુડલ વ્યવસ્થાને માન્ય કરે છે.

એક બીજી વાત પણ બની. પોપે એવી કલ્પના વહેતી કરી કે ઈશુ પછી એક હજારમે વર્ષે દુનિયાનો નાશ થશે. તે વખતે યુરોપમાં ભયંકર હાડમારી, દુઃખ અને જુલ્મોતું રાજ્ય ચાલતું હતું. એટલે ધણા લોકો તેને ખરું માની બેઠા હતા અને દુનિયાનો અંત આવે તે પહેલાં પવિત્ર-ભૂમિ પેલેસ્ટાઇનમાં હાજર રહેવા ધણા લોકો બધું વેચી કરીને ત્યાં જવા નીકળ્યા. જેસસેમ જનારા આ લોકોને તુર્ક લોકોએ ખૂબ સતાવ્યા અને હેરાન કર્યા તેથી તેઓ દુઃખી થઇ અને શરમના માર્યા પાછા ફર્યા.

તેમનાં ઉપરનાં વીતકોની વાત ચોમેર ફેલાવવામાં આવી. સાધુ પીટરે, હાથમાં દંડ ધારણ કરી, ઠેર-ઠેર ફરી પવિત્ર જેસસેમને મુસલમાનોના પંજમાંથી છોડાવવા પોકાર કર્યો. પોપની સત્તા કંઈક ડગમગતી હતી. તેણે આ તકનો લાભ લઇ, લોકોની ધાર્મિક લડાયક ભાવનાનું નેતૃત્વ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

૧૦૯૫માં ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્રની મોટી સભા ચર્ચે નકકી કયું કે જેરુસલેમનું પવિત્ર નગર મુસલમાનોથી હોડાવવા માટે કુએડ ધર્મ-યુદ્ધ કરવું ! ત્યાર પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી કુએડ અને જેહાદ, એટલે કે ખ્રિસ્તી-મુસ્લિમ યુદ્ધથી ભરેલાં છે. આમાં સામાન્ય માનવી હોમા તો પણ વેપારીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ માટે અને પોપે પોતાની સત્તા ટકાવવા માટે તેને ચાલુ રાખ્યું. વેપારીઓને લૂંટફાટનો પુષ્કળ માલ મળતો.

મહુથી વધારે બયાનક કુએડ નામન સરદાર ખુદશોનાં ગોડફ્રેએ ચલાવી. તે ખીખ કુએડરો સાથે લૂંટફાટ-કતલ કરતો પેલેસ્ટાઈન પહોંચ્યો. જેરુસલેમ તેના હાથમાં આવ્યું અને તેણે સાત દિવસ સુધી ભયંકર કતલેઆમ ચલાવી. એક ફ્રાંસવાસી દર્શકે લખ્યું છે કે “મરજુદના પ્રવેશ દ્વારા આગળ ઘુટણ સુધી લોહી હતું.” ગોડફ્રે જેરુસલેમનો રાખ બન્યો. ૭૦ વર્ષ બાદ મુસલમાનોએ મિસરના સુલ્તાન સલાદીનની આગેવાની હેઠળ જેરુસલેમને પાછું મેળવ્યું. ત્યારબાદ પણ કુએડો તો ચાલતી જ રહી, પણ તેમાં મોટા ભાગે નિષ્ફળતા જ મળતી રહી.

આ વખતે પોપની સત્તા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. પોપ પોતાનું શાસન ટકાવવા જતજતના અને ભાતભાતના શાસન પ્રયોગો કરતા રહ્યા. પોપ ગ્રેગરી ૭ માએ પોપની ચૂંટણી માટે એક નવી રીત કાઢી. સાથે જ પવિત્ર ધર્મિક રોમન સામ્રાજ્યના સમ્રાટને પણ ચૂંટવાની પ્રથા પાડી. આ ચૂંટણી કરવાનો અધિકાર સાત ફૂંડલ ઉમરાવોને હતો.

તે છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મ-બળ સંગઠિત ન થઈ શક્યું; કારણકે તેનો આધાર લોકહિત ન હોઈને શાસન તેમ જ દબ્બમો હતો. તેમાં પણ કુએડની નિષ્ફળતાઓ અને તેમાં શહીદ થતાં લોકોના ધરોની પાયમાલી વગેરે જોતાં, ધણા લોકો એનાથી અલગ પડીને વિચારવા લાગ્યા. તેમણે ચર્ચે, પોપ અને આ ધર્મ-યુદ્ધોને વખોડી કાઢ્યા. પરિણામે ચર્ચે તેમની શકાનું નિવારણ દલીલ કે ખુદીથી કરવાના બદલે તેની સામે લાડી તેમ જ અન્ય હિંસાત્મક પ્રયોગો આદર્યા. આમાં જીવતા સળગાવી મૂકવા જેવા તૃથાંસ આત્યાચારો પણ હતા.

૧૧૫૫માં ઈટાલીમાં બ્રેસિયાના વતની ‘આર્તેદઝ’ નામનો લોકપ્રિય ધર્મોપદેશક થયો. તે પાદરીઓના વૈભવવિલાસ અને ભોગોની વિરુદ્ધમાં પ્રચાર કરતો હતો. તેને પકડીને, જીવતો ફ્રાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યો અને તેના મડદાંને બાળી નાખવામાં આવ્યું. તે અંત સુધી અડગ રહ્યો. તેના કારણે એક નવો વર્ગ નવા વિચાર સાથે જાગ્યો થયો. આ વર્ગને દબાવવા માટે પોપ તેમ જ ચર્ચે કંઈ પણ પગલું ભરવામાં કસર ન કરી.

આ વિરોધ કરનાર સંપ્રદાયોને ચર્ચે સંપ્રદાય બહાર કર્યા. તેમની સામે પણ વ્યવસ્થિત કુએડ તેણે આરંભી. ધૂણા પેદા કરે તેવી કૂર દમનની રીતો અજમાવવામાં આવી. આમ ચર્ચે લડાયક અને ભીષણ રૂપ ધારણ કર્યું. તે છતાં વિરોધીઓ વધતા ગયા.

તેમણે સંત ફ્રાંસિસ નામના અતિશય આકર્ષક સંત પુરુષની નીચે ગરીબો અને રક્તપિત્તિયાઓની સેવાનું શાંતિ-કાર્ય ઉપાડ્યું. આ સંત ફ્રાંસિસ પોતે ધનવાન હતા પણ બધી ધનદૌલતનો ત્યાગ કરી તેમણે ગરીબીનું વ્રત લીધું અને સહુથી ઉપેક્ષિત એવા ગરીબ રક્તપિત્તિયાઓની સેવામાં પરોવાયા. તેના અનુયાયીઓ વધવા લાગ્યા. તેઓ વિરોધના બદલે લોકસેવાનું કાર્ય શાંતિપૂર્વક કરતા હતા. તેણે સંઘ રચ્યો અને મોટે પાયે જૌદ્ધ સંઘ જેવો તે હતો. કુએડ વખતે તે મિસર અને પેલેસ્ટાઈન ગયો. આ પવિત્ર માણસને ખુદાનો માણસ ગણીને મુસલમાનોએ તેને કંઈ પણ યંત્રણા ન આપી; પણ ચર્ચે તેને અવરોધ ગણ્યો.

એવો જ એક બીજો સંઘ ડોમેનિક સંપ્રદાય ચર્ચમાંથી છુટો થયો. આ સંઘ ધર્માન્ધ અને ઝનૂની હતો. તે સંત ફ્રાન્સિસના સંઘથી તદ્દન વિરુદ્ધમાં હતો. તે દમન, જૂદમ અને પાશવી અત્યાચારો વડે કાર્ય પાર કરવામાં માનતો હતો.

પવિત્ર રોમન ચર્ચમાં ૧૨૩૩ માં વિધિપૂર્વક હિંસા વડે ધર્મનું

રાજ્ય ટકાવવા માટેનું વિધાન “ ઈન્કવીઝિશન ” રૂપે આપ્યું. જે લોકો ચર્ચની માન્યતા પ્રમાણે ન ચાલતા હોય તેમને નાસ્તિક ગણવા અને શોધીશોધીને રીખાવવા, બાળી નાખવા અને મારી નાખવાનો હિંસક ધારો ચર્ચે પસાર કર્યો. કેટલીક સ્ત્રીઓને ડાકણ ગણીને ખૂબ જ હેરાન કરવામાં આવતી. આ ધાર્મિક ઝનૂન એ હદે પહોંચ્યું કે ધણી વાર ‘ ઈન્કવીઝિશન ’ની આજ્ઞા ન થાય તે પહેલા ઝનૂની ટોળાંએ જ અત્યાચાર કરવો શરૂ કરી દેતા. તેનો ભોગ ૧૩૧૮ માં સંત ફ્રાન્સિસના સાધુઓ થયા. તેમાંના ઘણાને માર્સેઈલ્સમાં બાળી મૂકવામાં આવ્યા.

પણ, આ ધાર્મિક હિંસક પ્રથાથી પણ ચર્ચનું ધર્મ-શાસન ટકી શક્યું નહીં. બળવાઓ થયા, બંડ થયા અને લોકો ચર્ચની ધાર્મિક સત્તાથી જુદા પડતા ગયા. યુરોપમાં અવગ-અલગ રાજ્યો થતા ગયા. તેઓ ચર્ચોના વાડાઓને પોતાના સ્વાર્થ પ્રમાણે માન્યતા આપતા ગયા. ૧૮૭૮ માં પોપોની અંદર સંધર્ષ વધી પડ્યા અને ધર્મસત્તાથી લોકો એટલી હદે કંટાળી ગયા કે જ્યારે રશિયામાં સામ્યવાદ આવ્યો ત્યારે ધાર્મિક ચર્ચોનો સદંતર નાશ થયો કે માત્ર નશ્તવા અસ્તિત્વ સાથે સામ્યવાદી દેશોમાં ચર્ચો રહ્યા.

ધાર્મિક સત્તા સાથે યુરોપમાં ખારમી સદીની આસપાસ રાજ્ય-સત્તામાં પણ ફેરફાર શરૂ થયો. ધર્મસત્તા અને રાજ્યસત્તા વચ્ચે રોમન ચર્ચની અંદર જે હરિદ્વાર્ધ ચાલી તેની અસર ખીંગાં રાજ્યો ઉપર પણ પડી. ક્યુડલ પ્રથા પ્રમાણે રાજ્યની સત્તા ધણી વધારે થતી હતી. રાજ્ય ધણીવાર સ્વચ્છંદ રીતે વર્તવા લાગ્યા હતા. એમાં ૧૨૨૫માં એક ઘટના ઇંગ્લાંડમાં થઈ. તે વખતનો રાજ્ય ‘ જોન ’ અતિશય લોભી હતો અને તેના વર્તનના કારણે પ્રજા છંદેડાર્મ જતાં લોકો તેની વિરુદ્ધમાં થયા. ટેમ્સ નદીના સ્ત્રીમીક ટાપુ ઉપર હમગલોએ તેને ઘેરી લીધો અને તલવારની અણીએ મેન્નાકાર્ટી કે પવિત્ર કરાર ઉપર સહી કરવાની તેને ફરજ પાડી. એ કરારમાં પ્રજાનો અધિકાર જળાવતો હતો. તે પ્રમાણે રાજ્ય સમોવડિયાઓની સંમતિ વગર કોઈપણ નાગરિકની મિલકત કે

સ્વતંત્રતા છીનવી શકતો નહતો. તેમાંથી જ્યુરી પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો. આ રીતે ઇંગ્લાંડમાં રાજસત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો.

એ કરાર બાદ ઇંગ્લાંડમાં બીજો એક મહત્વનો બનાવ બન્યો. રાષ્ટ્રીય બળો જોશમાં આવતા ત્યાં રાષ્ટ્રીય બળો જોશમાં આવતા ત્યાં રાષ્ટ્રીય સભાનો ઉદય થયો. દેશના જુદા-જુદા ભાગોમાંથી લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટીને મોકલવા લાગ્યા. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટનો પ્રારંભ હતો. નાગરિકોની પ્રતિનિધિ સભા (હાઉસ ઓફ કોમન્સ) અને અમીર ઉમરોવો અને બિશપોની ઉમરાવ સત્તા (હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ) બીની. પ્રારંભમાં તો તેમની સત્તા ઓછી હતી પણ ધીમે ધીમે સત્તા વધતી ગઈ અને અંતે પાર્લામેન્ટે સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરી. ૧૭મી સદીમાં રાજ પાર્લામેન્ટના હાથ નીચે કાર્ય કરતી શાસનની નામ માત્ર વ્યક્તિ તરીકે રહી ગયો.

આના ધાર્યા પ્રભાવો યુરોપ ઉપર પડ્યા વગર ન રહ્યા. ચર્ચનું ધર્મ-શાસન લુપ્ત થતું ગયું. રાજશાહી, અને પ્રજાપ્રતિનિધિત્વ શાસન વચ્ચે સંઘર્ષ થતો ગયો. ઇંગ્લાંડની પાસેના પ્રદેશોમાં, ફ્રાંસ વગેરેમાં બળવાઓ થયા, ક્રાંતિઓ થઈ અને પ્રજાકીય પદ્ધતિનું શાસન આવ્યું. રોમ-ઈટલીની પાસેના પ્રદેશોમાં રાજશાહી ટકી રહી. એ બંનેની વચ્ચે, ઉત્તર પૂર્વમાં અત્યાચારી રાજશાહી ચાલતી રહી. રશિયા કે આસપાસના પ્રદેશોમાં તે ૧૯મી સદી સુધી ચાલ્યું. પ્રજાનો સંઘર્ષ વધતો જ ગયો. યુરોપમાં બે ક્રાંતિઓએ આખા યુરોપને બદલી નાખ્યું. એક ધર્મક્રાંતિ અને બીજી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ; લોકો તે છતાંએ સત્તા અને પૈસાના બળ હેઠળ પીસાતા રહ્યા. રશિયાની સામ્યવાદી ક્રાંતિ એ યુરોપના ઇતિહાસનું મહત્વપૂર્ણ પ્રકરણ છે. જેમાં યુરોપ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ખરેખર એ છાવણીમાં વહેંચાઈ ગયું; અને બંને વચ્ચે સત્તાની સાઠમારી માટે વિચારથી લઈને વાયુ-બમ સુધીના સાધનોની હોડચાલી રહી છે.

આના પાયાના કારણમાં જોઈશું તો અહીં ધર્મ હતો, પણ ધર્મ

લોકોને ખરું માર્ગદર્શન ન આપ્યું અને તેણે જ સત્તા ટકાવવા માટે કે પરિવર્તન આણવા માટે હિંસાને રીતસરની માન્યતા આપી. એટલે આજે પણ યુરોપની પ્રજામાં શાંતિ-અહિંસાની રીતે ક્રાંતિ થઈ શકે એ વિચાર જલદી ગળે ઉતરતો નથી. યુરોપનો ઇતિહાસ મોટા ભાગે યુદ્ધોનો, લોહિયાળ-ક્રાંતિનો અને સ્વાર્થ માટે વિશ્વયુદ્ધોને સર્જતી પ્રજાનો ઇતિહાસ છે. તેનો એક યા બીજી રીતે દોષ જૂની ધર્મશાસન પ્રથા અને રાજ્ય પ્રથાને ફાળે જ જાય છે.

૬. અ અમેરિકાનો સંક્ષિપ્ત પૂર્વ ઇતિહાસ

યુરોપના ઇતિહાસમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે યુદ્ધો કે ટુઝેડો ચક્ષાબ્દે રાખવામાં સ્વાર્થ સ્થાપિત હિતોનો સ્વાર્થ વધારે હતો. પણ જેમ જેમ પરિસ્થિતિ થાળે પડતી ગઈ તેમ તેમ દેશની સંપત્તિ વધારવા માટે લૂંટફાટ કે ચાંચીયાગીરીના રસ્તાઓ ખંધ થયા.

આ અરસામાં સ્પેન-પોર્ટુગલ તેમજ ડચ દેશના લોકોએ વિદેશગમન શરૂ કર્યું. આમાં સાદસી લોકો ઉપરાંત ધર્મ-સંપ્રદાયોના પેટા-વિભાગો વાળો વર્ગ પણ હતો. આ લોકો આફ્રિકા, અરબસ્તાન, હિન્દ, જાવા-સુમાત્રા સુધી ફરી વળ્યા. એમાંથી કોલમ્બસ નામનો સાદસી હિન્દના બદલે અમેરિકા જઈ ચલ્યો. અને આ રીતે અમેરિકા શોધાયું.

કોલમ્બસે અમેરિકા શોધ્યો તે પહેલાં તે જંગલી પ્રદેશ હતો. એમ માનવાનું કોઈપણ કારણ નથી. અગાઉ પાપાણ યુગથી ત્યાં વસતિ હોવાનું મનાય છે. તે વખતે ત્યાંની પ્રજા શિકારી જીવન પસાર કરતી હોય તે જાનવાળેગ છે. એમ કહેવાય છે કે અલારકાથી મનુષ્યની ટોળાઓ એક ખડમાંથી બીજા ખડમાં આવતી જતી હશે. એશિયા અને ઉત્તર અમેરિકા વચ્ચે જમીન માર્ગે અવરજવરનો વહેવાર હોય એવો સંભવ છે.

પ્રાચીન અમેરિકાની સંસ્કૃતિના ત્રણ કેન્દ્રો હતાં :- મેક્સિકો, મધ્ય

અમેરિકા અને પેરૂ. લગભગ ૬૧૩માં મેક્સિકોમાં સંવત પ્રારંભ થયો. તે વખતે ત્યાં માટીનાં વાસણો, વણાટ તેમ જ પથ્થર-કામ ચાલતું હતું. ત્રાંચું, સોનું અને લોહ પુષ્કળ હતું. તેમની લેખનકળા હતી, સ્થાપત્યકળા હતી. અમેરિકામાં ધ્રુવનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. ઘણી ભાષાઓ હતી. રાજ્યતંત્ર કંઈક અંશે વ્યવસ્થિત હતું. મધ્ય અમેરિકામાં ત્રણ રાજ્યોનો સંઘ બન્યો. ઇશુના એક હજાર વર્ષ પછી આ બનવા પામ્યું હતું.

ત્યાં માયા સંસ્કૃતિ ચાલતી હતી અને તેમાં ધર્મગુરૂઓનો પ્રભાવ હતો અને વિશેષ પ્રતિષ્ઠા હતી. આ માયા સંસ્કૃતિ લગભગ યુરોપીયનો આવ્યા ત્યાં સુધી રહી. રેડ ઇન્ડિયનોને તેના વારસદારો ગણાવી શકાય.

મેક્સિકોમાં પ્રજા લશ્કરી ખમીરની હતી. લડાઈ લડતી. તેની રાજધાની આઝટેક હતી. પેરૂમાં પણ જૂની સંસ્કૃતિ હતી. યુરોપની નવી પ્રજાના સંપર્ક આવતાં આ ૧૫૦૦ વર્ષો જૂની સંસ્કૃતિ અને જાતિ કેમ નાશ પામી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એક તો એ પણ કારણ હોઈ શકે કે યુરોપની પ્રજાને જૂના રોમનોના મળેલા વારસા પ્રમાણે જૂની પ્રજાનો નાશ કરવો તે મુજબ યુરોપની પ્રજાએ તેમનો નાશ કર્યો હોવો જોઈએ. ખ્રીસ્તી કારણ એ છે કે તેઓ ઊંડા જંગલોમાં ઉતરી જતાં જંગલી જનાવરો કે ભયંકર વ્યાધિના ભોગ થઈ પડ્યા હોય.

દક્ષિણ અમેરિકામાં પેરૂમાં ઇંડાનું રાજ્ય હતું. ત્યાં કંઈક સંસ્કૃતિ હતી. એમ આજના મળી આવતા અવશેષો ઉપરથી જાણી શકાય છે. ઇંડા રાજ્યને ૧૫૩૦ની સાલમાં સ્પેનવાસીઓએ પકડી લીધેલ. પિઝારો નામના સેનાપતિએ તે રાજ્યને સ્પેનમાં ભેળવી દીધું.

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે જ્યાં સંસ્કૃતિઓ અંગે અનુબંધ ન રહ્યો ત્યાં ત્યાં પ્રજા અને સંસ્કૃતિ બંનેનો નાશ થયો; કાં લોકો આપસમાં લડતા જ રહ્યા.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી માટલિયાએ ચર્ચાનો આરંભ કરતાં કહ્યું : “ સંસ્કૃતિ એટલે સહિયારો વારસો.” આમાં ઇતિહાસ જેને સ્પર્શતો નથી, કે જે અલગ રહી જાય છે; તેવો મહત્ત્વનો હિસ્સો જૈન તીર્થંકરોનો રહેલો છે. જેમણે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી, ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશેષરૂપે ઉજ્જવળ બનાવી છે.

જૈન તીર્થંકરો અંગે હું મારા મંત્ર્યો મુજબ જણાવીશ. જૈન ધર્મમાં આ અવસર્પિણીતકાળ છે. એટલે કે ક્રમશઃ હાસ થનારો કાળ છે. જૈન ધર્મમાં આને છ આરા (વિભાગ)માં તેના ગુણો પ્રમાણે વહેંચેલો બતાવવામાં આવ્યો છે. એટલે ગુણ પ્રમાણે નામ રાખવાની પરંપરા જૈન ધર્મમાં ચાલુ રહેલી છે. દા. ત. ભગવાન મહાવીરનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું પણ પછી આત્મીય વીરતાની મહાનતા પ્રગટ કરતાં; તેમનું નામ મહાવીર થઈ ગયું. એવી જ રીતે પ્રારંભથી દરેક તીર્થંકરોને એક એક નામ અને ગુણ રૂપે લેશું તો તે કાળની વિશેષતા જણાઈ આવશે.

પહેલા તીર્થંકર ઋષભ દેવજી તેમણે પ્રજાને ખેતી તરફ પ્રેરી; ગાય-બળદ વગેરેનો યજ્ઞ માટે, તેમ જ ખોરાક માટે થતો વધ અટકાવ્યો. એટલે તેઓ ઋષભનાથ કહેવાયા. તેમનું ગ્રિહ પણ ઋષભ છે. તેમણે બળદ-પશુના ઉપભોગને બદલે ઉપયોગ શીખવાડ્યો.

ઋષભદેવના સમયમાં જુદાં જુદાં ચક્રો-પ્રદેશો હતા. ભરત પણ એવા ચક્રોના અધિપતિ હતા. તેથી ચક્રવર્તી કહેવાયા. તેમાં આપસમાં લડાઈ થતી હતી. પણ સાચી જીત તો મનની જીત છે; અને બાહ્ય જીતને-વાસનાઓ માટેની ભૌતિક જીતને બંધ કરવાનું કામ અજીતનાથજીએ કર્યું તેથી તે અજીત નાથ કહેવાયા.

પોતાના હેઠમાં જ પેદા કરવું, બીજેથી લૂંટી લાવવું નહીં; વગેરે

આપતો અંગે સ્વયંભવ-સ્વાવલંબી બનવાનો પાઠ તેમ જ બીજા દેશોને લૂંટવાનું બંધ કરવું એક વાત સંભવનાથજીના કાળમાં થઈ.

જ્યારે કમાવવામાં સ્વાવલંબી બન અને સંતોષ આવે એટલે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના નવા પ્રયોગો શાંતિકાળમાં થયા એને જીવન નવું નંદનવન જેવું બને. આ બધું થયું તેના કારણે ચોથા અભિનંદનજી કહેવાયા.

પણ, એકવાર ગતિ વધે અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થાય તો લોકો ભોગપ્રધાન બને તે માટે સુ બુદ્ધિ મળવી જોઈએ. તે આપનાર પાંચમા સુમતિનાથ થયા. નિર્લેપ રહીને, ભોગોથી સમાજને, જળ(પદ્મ)કમળવત્ નિર્લેપ રહેવાનું શીખવાડ્યું એટલે પદ્મયુગ પદ્મનાથજીનો કહેવાયો. સારાં-નરસામાંથી સારી વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવાની દિશા—પાર્શ્વ લેવાનું જેમણે બતાવ્યું તે સુપાર્શ્વનાથ થયા. સારી વસ્તુઓ લઈને તેનો સમાજ માટે વિકાસ કરાવે; જેમ ચંદ્ર-સૂર્યમાંથી તેજ ઝીલવું; પૃથ્વીની પરિક્રમા કરાવવી, સાગરમાં ભરતી લાવવી વગેરે બાબતો ચંદ્રની જેમણે કરાવી તે ચંદ્રપ્રભુનો યુગ થયો. તે છતાંયે એક વાર વિચાર ગ્રહણ કર્યા છતાં વિધિ નિષેધ અંગે માર્ગદર્શન જોઈએ. આ માર્ગદર્શન આપનાર સુવિધિનાથ થયા. તેમાંથી સદાચાર વડે સમાજવ્યાપી શીતળતાનો જેણે સ્પર્શ કરાવ્યો તે શીતળનાથનો યુગ; જ્યાં શ્રેયનો માર્ગ ખેડાયો. વાસુપૂજ્યના સમયમાં વસુધાની જેમ વ્યાપક થવાનો, વિમળનાથના સમયમાં અંતરના ઊંડા મેલો ઊલેચી નિર્મળ બનવાનો, અનંતનાથના સમયમાં પ્રાણીમાત્રમાં રહેલ ચૈતન્ય દર્શાવી વિશાળ-અનંત થવાનો; અને ધર્મનાથના સમયમાં સમાન આત્મધર્મના પ્રચલનનો તેમ જ શાંતિનાથના સમયમાં વ્યાપક શાંતિની આરાધના કરવાનો ક્રમ ચાલ્યો અને તે પ્રમાણે યુગ થયા.

એવી જ રીતે અન્ય તીર્થંકરોના નામ પ્રમાણે ગુણોનો યુગ ચાલ્યો અને તેમની વિશેષતા વ્યક્તિ, સંધ અને આખા માનવસમાજમાં સ્થપાઈ તેનો વિશાળ પાયે ખ્યાલ આવી શકે છે તેમજ માનવ વિકાસની કડીઓ, ઇતિહાસકાળ પહેલાંની સંધાતી નજરે ચડી શકે છે.”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ રોમન ઇતિહાસ અને યુરોપનો ઇતિહાસ એ વાત નજર આગળ લાવે છે. સુકરાતમાં નાગરિકતા તેમ જ સ્વતંત્ર વિચારની પ્રવળતા રોમન કાળમાં જોવા મળે છે જ્યારે તેને બાગવાનું કહેવામાં આવે છે તે છતાં સાફ કહે છે : “ ના, હું કાનૂન મગ નહીં કરું ! ” તેમ જ જે સમાજનો મેં લાભ લીધો તે મને જેર આપે તો મારે પીવું એ તેની જીવનની જાંડી સમજણ જાહેર કરે છે.

યુરોપના ઇતિહાસમાં ઇશુનું અલિદાન પણ પ્રેરક છે. તેનો શિષ્ય દગો આપે છે; કોસ ઉપર ચડે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ રડે છે ત્યારે તે સંત કહે છે : “ શા માટે રડો છો, હું નથી મરતો, મારું શરીર જ મરે છે ! ” આ બહુ જ પ્રેરક વચનો છે. આ બન્નેની વાતો વિશ્વને શાખવા જેવી છે. યુગે-યુગે આવી ફનાગીરી કરનાર સંતો પાકતા જ રહ્યા; જેથી આજે વિશ્વમાં, હિંસાના બળે રાજ્ય કરવાની વાતનો અંત આવતો જમ્મ રહ્યો છે અને “ શાંતિના બળોને જોર મળી રહ્યું છે.”

શ્રી બળવંતભાઈ : “ વિશ્વ ઇતિહાસની એ પરિપાટી જોવા મળે છે કે સ્વાયં, જુદમ અને હિંસા પ્રથમ તો ફાવે છે પણ અંતે સદગુણોનો વિજય થાય છે. તેમાં જે યોગ્ય અનુષ્ઠાન હોય તો કાર્ય સુંદર થાય; નહો તો પ્રેરણા આપતાં બળોનું જોર ઘટે! પાછો વળી કોઈ વિરલ પાકે અને શાંતિબળોનું કાર્ય આગળ ધપે! રામ ગયા, કૃષ્ણ આવ્યા! પછી ખુદ, મહાવીર થયા. પછી ગાંધીજી આવ્યા. આજે તેમના ગયા બાદ ભલે કાનૂનો સુંદર બન્યા હોય પણ (૧) બૂખ્યો ગાનવી (૨) નારી દુદંદા અને (૩) દાંડતરવેની પ્રતિષ્ઠા એ ત્રણે જટિલ પ્રશ્નો જિભાજ છે, ત્યાં શુદ્ધિપ્રયોગ અને અનુષ્ઠાન પ્રયોગો વડે વળી કંઈક આશા બંધાય છે. તે માટે સંતોએ બગીરથ પુરુષાર્થ કરવો પડશે તો જ વિશ્વઇતિહાસનો સાચો તાળો મળશે.”

પૂ. હંડીસ્વામી : “ ભગવાન ઋષભદેવ વખતે જે સાડા પચ્ચીસ દેશની વાત જૈનપ્રયોગમાં આવે છે તો તે વખતે ત્યારની દુનિયાના

એ ભાગે હોવા જોઈએ. એક રીતે વધુ ઊંડા ઊતરીએ તો આપ જાતિની શાખાઓ એમરે ફેલાઈ ગઈ હતી એમ માની શકાય !

દુનિયાના ઇતિહાસમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણેનો પ્રકાશ ભારતે જ દુનિયાને પૂરો પડ્યો છે, એમ ઇતિહાસ માને છે. ઇતિહાસમાં જેમ લડાઈઓ અને રાજા કે મહારથીઓનાં વણુનો આવે છે તેમ માનવ સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખનાર સંતોની વાત ઓછી આવે છે. પણ તેમણે સંસ્કૃતિને ઘડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

ભારતના સારા નશીએ અહીં ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષે એવી વિરલ વિભૂતિઓ થતી જ રહી છે. રામ, કૃષ્ણ પછી બુદ્ધ, મહાવીર... પછી અશોક, ચંદ્રગુપ્ત, વિક્રમ, યશોવર્મન, કનિષ્ક, હર્ષવર્ધન, ભોજ એ પ્રમાણે રાજાઓ થયા. ચરક, અશ્વઘોષ વગેરે આચાર્યો થયા. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, માધ્વાચાર્ય, નિંખાકં દાદુ, તુલસી, નાનક, કબીર, સુરદાસ, એકનાથ સુધી ચાલી. ગાંધીજી જેવા યુગપુરુષ પાડ્યા. એવી જ રીતે જૈન સાધુઓએ પણ સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં પોતાનો અલગ ભાગ ભજવ્યો. પરિણામે જૈન અને હિંદુ સંસ્કૃતિના મિલન રૂપે ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ આગળ વધતો જ રહ્યો છે. પ્રથમ જે કુરતા જગતમાં હતી તે આજે નથી. એટલે અહિંસાની રીતે જગત આગળ વધ્યું છે. અહિંસક ક્રાંતિની ભૂમિકા પાકી ચૂકી છે; તે ભારતીય સંસ્કૃતિ વડે જ થશે. રૂસ, અમેરિકા કે યુરોપમાં વિચારની ક્રાંતિઓ થઈ છે પણ અહિંસક ઢબે કયો દેશ પહેલ કરશે તે જોવાનું રહે છે.

૭. વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

હિંદ અને અરબસ્તાન]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

વિશ્વના ઇતિહાસના અનુક્રમે અગાઉ ભારતમાં મુસલમાનોનું આવાગમન તે પહેલાંના ઇતિહાસ આપણે જોઈ ગયા. ત્યાર પછીનો ભારતના ઇતિહાસ એક યા ખીજી રીતે અરબસ્તાન સાથે સંકળાયેલો છે એટલે સર્વ પ્રથમ અરબસ્તાન અંગે થોડું વિચારી લઈએ.

અરબસ્તાને વિશ્વ ઇતિહાસમાં જો કે કોઈ ખાસ ભાગ લેજોયો નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે એક રણપ્રદેશ છે. ત્યાંના લોકો અતિશય સ્વતંત્રતા પ્રિય હતા તેથી કોઈ તેમને સહેલાઈથી હરાવી શકતું નહીં. તે પ્રદેશ કૃષ્ણરૂપ કે સમૃદ્ધ ન હતો જેથી સામ્રાજ્યવાદીઓને તે આકર્ષી શકે. મક્કા અને મદીના (એશીય) જે નાનાં શહેરો દરિયા કિનારે હતાં. આકીના લોકો રણમાં વસનારા હતા. તેઓ ખુદ્દુ કહેવાતા. ઝડપી ડાંટ, શ્વેડા અને ગંધડા આ રણપ્રદેશમાં તેમના સાથી હતા. આરબોનું જીવન બહુજ કઠણ, કૌવત અને સદનશીલતાવાળું હતું. સાથેસાથ એ લોકો કુટુંબો, કૂળો (કબીલા) બાંધીને રહેતા હતા. તેઓ મગરૂર હોઈને નાની નાની બાબતોમાં ઝઘડી ખેડતા; ખામ્મ કૂળો (કબીલાઓ) સાથે લડતા રહેતા અને વરસમાં એકવાર સુલેહસપ કરવા મક્કાની યાત્રાએ જતા. આ મક્કામાં અનેક દેવ મૂર્તિઓ હતી. આરબો કાળા મોટા પથરની પૂજા કરતા. તેવા કાળા પથરને તેઓ 'કાબા' કહેતા. આવા ૩૬૦ કાળા પથરોના ખૂનોના તેઓ પૂજક હતા.

અરબસ્તાનમાં હકુમત તો નામમાત્રનીજ હતી, આજીવિકા માટે તેમને પરદેશ જવું પડતું હશે એમ માની શકાય છે. તેમનાં વહાણો દૂર દેશાવર જતા અને મિઝમ સિકંદરિયા (એલેક્ઝાંડ્રિયા) સીરિયામાં; હમાસ્કસ કે એશિયામાં એટિઓક જેવા મોટા શહેરોમાં જતાં આવતાં હશે.

અરબસ્તાનની પશ્ચિમમાં મિસ્ર, પૂર્વમાં સીરિયા, ઈરાક, સહેજ પૂર્વમાં ઈરાન, વાયવ્ય ખૂણે થોડે દૂર એશિયા માઈનર, કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ અને ગ્રીસ પણ નજીક હતાં, ખીજી બાજુ સમુદ્રની પેલી પાર હિંદુસ્તાન આવેલું હતું, એટલે ચીન અને સુદૂર પૂર્વના દેશોને છોડીએ તો અરબસ્તાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના ધામોની વચ્ચે આવેલું હતું. પણ તેના કારણે અરબસ્તાન ઉપર ઝાંઝો પ્રભાવ પડ્યો હોય તેમ લાગતું નથી; તે વખત અરબ જાતિ એક રીતે સુધુષ્મિમય જીવન ગાળતી હતી.

પણ ઈશુની ઇટ્ટી સદીના અંતમાં ત્યાં ૫૭૦ માં મહંમદ પયગંબર થયા. તેમણે ઇસ્લામ ધર્મ સ્થાપી નવા ખ્યાલો પેદા કરી આરબોને જગાડ્યા. તેમણે “એક ખુદા અને ‘મહંમદ’ તેનો પયગંબર” એ વાત ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો. તેમણે આરબોને કુશ્દિ અને કુવ્યસનોમાંથી છોડાવ્યા. તેમનામાં એકતા સ્થાપી અને નવી શ્રદ્ધા જન્માવી. તેમની પ્રેરણા પામી મુસલમાનો ઝડપથી એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપમાં ફરી વળ્યા અને લગભગ અરબી દુનિયાને તે વખતે જીતી શક્યા. આમાં તે લોકોનું ધર્મઝનૂન તેમજ સામ્રાજ્યવાદ બંનેએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો.

મહંમદ પયગંબરે જો કે રાજસત્તા હાથમાં લીધી હતી પણ તેઓ વૈભવવિલાસથી દૂર રહેતા તેમજ પ્રત્યેક બાબતમાં સખગ હતા પણ પાછળના અશુભકર અને ઉમર ખલીફા સિવાય બાકીના બધા તે વાત જુલ્લી ગયા. તેઓ નિરંકુશ આપખુદ વૈભવવિલાસનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા અને તલવારના બળે ધર્મ-પરિવર્તન કરાવવાની તેમણે જોહાદો ચલાવી; અને મહંમદ સાહેબના મરણ પછી અર્ધી સદીમાં તો આરબોએ ઈરાન, સીરીયા, આર્જિનીયા, મધ્ય એશિયાનો થોડો ભાગ, પશ્ચિમ, ઉત્તર આફ્રિકાનો થોડો ભાગ, મિસર, વગેરે જીતી લીધાં. પૂર્વમાં હેરાત, કાબુલ, કંધાર, બદખશી છેક સિંધુ નદીને કાંઠે સિંધ સુધી તેઓ પ્રવેશ્યા. તેમણે સ્પેન તેમજ યુરોપમાં પણ પ્રવેશ કર્યો; દક્ષિણ ફ્રાંસ પણ જીત્યું.

પણ, થતું આવે છે તેમ વિજેતા પ્રજના અનુગામીઓ વૈભવ-

વિદ્યાસ તરફ હજે છે તેમ આરબોમાં એ દાખલ થયા. શેતરંજ, શિકાર, સંગીત વગેરે રમતો વધી, હમામખાનાઓ અને જ્વનામખાનાઓમાં સ્ત્રીઓનો શોખ વધવા લાગ્યો. કમનશીય ફેરફાર તો તેમણે એ ક્યો કે જે આરબ સ્ત્રી સ્વતંત્ર હતી, કુરાન વાંચી શકતી, ઉપદેશ આપી શકતી હતી, તેને તેમણે રોમન અને ઈરાન સામ્રાજ્યોનું અનુકરણ કરી પરદાવાળી બનાવી; જ્વનામખાનામાં પૂરી. આ રીતે તે જંગલી રિવાજ મુસલમાનોમાં દાખલ થયો અને તેમની દેખાદેખી તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા તે દેશમાં પણ દાખલ થઈ ગયો.

વેમવ-વિદ્યાસના કારણે સત્તાની પડાપડી થવા લાગી તેથી આરબોની એકતા તૂટવા લાગી. ધર્મસત્તા અને રાજસત્તા મળતાં, રણ-પ્રદેશમાં સમૃદ્ધિના અભાવે ધર્મના નામે હુમલાઓ લઈ જવાનું તેમજ અલગ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરવાનું લક્ષ્ય હિંદુ રહ્યું, કારણ કે હિંદની જાહોજલાલીની વાતો આરબથી આવતા સોદાગરો ત્યાં સુધી લઈ જતા.

આ તરફ હિંદની હાલતમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ હર્ષવર્ધનના મરણ પછી (૫૪૮ માં) વણસતી જતી હતી. ઔદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મનાં ધર્ષણે એ ક્રિયાને વેગ આપ્યો. હિંદમાં તે વખતે ધણાં નાનાં-નાનાં રાજ્યો જિભાં થઈ ગયાં, હતાં. કેટલાંક સુશાસનવાળા હતાં તો કેટલાંક લડતાં હતાં. હર્ષવર્ધન પછી ત્રણ ત્રણ સદી સુધી સાહિત્ય, કળા, સ્થાપત્ય વગેરેનાં ધણાં કામો થયાં પણ ભારતની જે એકતા અશોક સમયે હતી તે હર્ષવર્ધન પછી ભાંગતી ચાલી હતી. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, રાજશેખર જેવા કવિઓ થયા, એ બધું ખરું પણ જે એકતા જણાવી જોઈ એ તે એકતા વટતી જતી હતી.

આરબ લોકો તો હિંદના પશ્ચિમ કિનારે હર્ષવર્ધનના સમયમાં જ પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે યોબીને, સેના ભેગી કરીને સિંધને કબ્જે કર્યું હતું. પણ તે વખતે આરબોમાં અંદરોઅંદર લડાઈઓ ચાલતી હતી.

હર્ષ પછી મુસલમાનો વધારે સેના સાથે હિંદમાં ઊતરી પડ્યા. ૭૧૦ માં ૧૭ વર્ષના મુહમ્મદ બિન-હાસિમે આરબ સૈન્યની સરદારી

લઈ પંજળમાં મુલતાન સુધીના પ્રદેશનો કબ્જો મેળવ્યો હતો. તે વખતે તેઓ ત્યાંથી આગળ વધવા માંગતા ન હતા કારણ કે તેઓ રાષ્ટ્રકૂટના દક્ષિણના રાજ સાથે મૈત્રીભર્યો સંબંધ જળવવા માંગતા હતા. તે વખતે તેમણે હિંદના પશ્ચિમ કાંઠે ધણી મસ્જિદો બાંધી તેમજ ધણા પ્રદેશોની તેમણે મુલાકાત પણ લીધી હતી. તેમણે અહીંની સંસ્કૃતિમાંથી ધણું મેળવ્યું હતું. તે વખતે ધણા પ્રેમાળ મુસલમાનો પણ થયા. તે વખતના મુસલમાનોએ ગ્રીક, ઇરાન તેમજ આસપાસની અન્ય સંસ્કૃતિનો સારો એવો લાભ લીધો હતો. ઇસ્લામમાં ઇશુને પયગંબર માનવામાં આવેલ છે તેમજ ધણા અન્ય પયગંબરોની માન્યતા આવેલી છે. આ હતો સહિષ્ણુતાનો કાળ અને તે વખતે પ્રદેશો જીતાતા પણ કડવાશ ફેલાતી ન હતી.

હિંદુ-મુસ્લીમ સહિષ્ણુતાનો લોપ દશમી સદીની આખરે શરૂ થયો. ૯૭૫ ની આસપાસ ગઝની અને કંદહારમાં (કાબુલ) સુબુકતગીન નામના તુર્ક ગુલામે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. તેણે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. તે વખતે પંજળનો રાજા જયપાલ તેની સામે થઈ કાબુલની ખીણ સુધી ધસી ગયો. તે અંતે હાર્યો.

સબુકતગીન પછી તેના દીકરા મહંમદ ગઝનવીએ હિંદ ઉપર ૧૭ વાર હુમલો કર્યો. તે સમર્થ સેનાપતિ હતો અને કુશળ યુદ્ધનાયક હતો. કાશ્મીરના હુમલા સિવાય તેણે ૧૬ વાર જીત મેળવી. તેણે આખા હિંદમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. સોમનાથ, મથુરા અને ચાણેશ્વરમાંથી તેણે અખૂટ ધન-દૌલત મેળવી. તેણે જે થી ત્રણ લાખ માણસોને કેદ કર્યા અને પોતાની સાથે લઈ ગયો. મહંમદ ગઝનવીને સહુથી વધારે ધન અને ખજાનો સોમનાથ મહાદેવના મંદિરમાંથી મળ્યો. પૂજારીઓ માનતા હતા કે સોમનાથ મહાદેવ અમને ઉગારી લેશે, પણ મહંમદ ગઝનવીએ મંદિર તોડ્યું, દ્રવ્ય લુંટ્યું અને ૨૫ હજાર માણસોની કતલ ચલાવી. તે છતાંયે કંઈક અમત્કાર ન થયો. મહંમદ ફાવ્યો તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે અહીં હિંદમાં રાજાઓમાં ફાટફૂટ હતી તેમજ ધર્મના નામે આંધળી શ્રદ્ધાના

કારણે પ્રજા દબાવેલી પડી હતી. મહંમદ બધી દૌલત અને કેદીઓને લઈને ગિઝની ગયો. તે પોતાની સાથે સલાટો, કારીગરો, તેમજ સ્થાપત્ય કળાના વિશારદોને લઈ ગયો હતો. તેણે ગિઝનીમાં સ્વર્ગ-વધુ (કિસ્સે જન્નત) નામનો બાગ બનાવ્યો.

મહંમદ ગિઝનીને ધર્મ પ્રતિ પ્રેમ હતો એવું કંઈ નહતું. તેને માત્ર ધન અને રાજ્ય સત્તાની હવસ હતી. એટલે જ તેણે સિંધના અગાઉના આરખોને ડરાવ્યા, બગદાદના ખલીફાને મારી નાખવાની ધમકી આપી અને પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ વૈભવ વિલાસમાં જ કર્યો.

આ રીતે હિંદુસ્તાનને ઈસ્લામ ધર્મનો પહેલો પરિચય હુટાઈ અને હિંસક તરીકે થયો તેમને હિંદુ-મુસ્લિમ સહિષ્ણુતાનો અંત શરૂ થયો. એક રીતે કહીએ તો બારતના ઈતિહાસમાં જેને 'પૂર્ણ' હિંદુયુગ કહીએ તે પૂરો થવા આવ્યો. હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને એક નવી આવેલી ધર્મ પ્રેરિત લડાયક સંસ્કૃતિનો સામનો શરૂ કરવો પડ્યો. મહંમદ ગઝનીની આ હુટાની અસર, બંગાળ, દક્ષિણ હિંદ કે મેવાડ ઉપર ન થઈ પણ તે આક્રમણે એક નવી વસ્તુ પેદા કરી. બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોએ પોતાના બચાવ માટે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને વધારે જડ અને મજબુત કરી મૂકી. તેમાંથી વિકાસનું તત્ત્વ જતું રહ્યું. તેમણે સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં બંધ કરી અને પડદામાં નાખી દીધી. મહંમદે સુંદર ઇમારતો સ્થાપત્યનો નાશ કર્યો હતો. તેના હુમલા બાદ ૧૫૦ વર્ષ સુધી હિંદમાં વિશેષ પ્રગતિ ન થઈ. તે વખતે બારતમાં છુટાંછવાયાં રાજ્યો જ હતાં. તેમનામાં એકતા ન હતી, તેમજ અંદરોઅંદર અદેખાઈ વધારે પણ હતી.

બારમી સદીના અંતમાં એટલે કે ૧૧૮૬માં અફઘાન સરદાર શાહબુદ્દીન ગોરીએ પોતાનું રાજ્ય બનાવ્યું. ગોર પ્રાંતના આ લડાયક સરદારે આ ગઝનીનો કખ્ખે મેળવ્યો અને લાહોર હતી તેણે દિલ્લી તરફ કુચ કરી. તે વખતે દિલ્લી ઉપર પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું રાજ્ય હતું. તેની આગેવાની હેઠળ ઉત્તર હિંદના રાજાઓ ભેગા મળીને લડ્યા અને તેમણે ગોરીને સખ્ત દાર આપી. પણ, તે દાર થોડા દિવસો માટે જ

રહી. શાહખુદીન ફરી મોટું સૈન્ય લઇને આવ્યો. આ વખતે પરિસ્થિતિ જુદી હતી. પૃથ્વીરાજે કનોજના રાજા જયચંદની પુત્રી સંયુક્તાનું હરણ કરી લગ્ન કર્યાં હતાં અને તે વિલાસમાં પડી ગયો હતો. તેથી કરીને આંતરિક ઝગડાઓ પણ વધી ગયા હતા. અને પૃથ્વીરાજના ઘણાં સાથીઓ પણ ન રહ્યા. આ વખતે ગોરી ફાળ્યો. તેણે પૃથ્વીરાજને કેદ પકડ્યો અને તેને મરાવી નાખ્યો.

અહીંથી હિંદમાં મુસલમાની અમલના પાયા નંખાય છે. તેમણે દિલ્હીને કેન્દ્ર બનાવ્યું અને ત્યાંથી દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. હિંદુ રાજાઓની હારનાં મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

(૧) વધારે રૂઢિચુસ્તતા, (૨) અસંગઠન, (૩) નિરંકુશ ક્ષત્રિય લોકો તેમજ સત્તા અને ભોગો માટે પડાપડી, (૪) યુદ્ધના અભાવે વિલાસ, (૫) બલિદાનની હિંમતમાં કમી.

મુસ્લિમ વિજેતાઓએ જે હુલ કરી અને કતલ ચલાવી તેની પાછળનો ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે બધા જીતેલા દેશને કાબૂમાં રાખવા ધાક બેસાડવી, તેમજ જીવતા શત્રુઓને છોડવામાં આવે તો ક્યાંક તેમને પોતાને પણ મરવું પડે ! ગમે તે હોય પણ આ મુસ્લિમ આક્રમણના કારણે નિષ્પ્રાણ હિંદુ સમાજમાં નવચેતના આવી. તેમજ જે એકતાનો અભાવ હતો તેનું ભાન થયું અને ભોગવિલાસમાંથી સાદાઈ તરફ અવાયું.

શાહખુદીન ગોરી પછી દિલ્હીની ગાદી ઉપર એક પછી એક રાજાઓ આવ્યા. તે ગુલામ વંશના રાજાઓના નામે ઓળખાયા. તેમાંનો પહેલો કુતુબુદ્દીન હતો તે શાહખુદીનનો જ ગુલામ હતો. ધીમે ધીમે આગળ વધતા તે દિલ્હીની સલ્તન ઉપર આવ્યો અને તેણે ગુલામ વંશ શરૂ કર્યો. તે કુર હતો અને તેણે ઘણી ધમારતો, પુસ્તકાલયોનો નાશ કરાવ્યો, તેણે કુતુબીનાર બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું જે તેના વારસદારે પૂરું કર્યું. તેનો વારસદાર અલ્તમશ હતો. તેના

વખતમાં ચંગેઝખાન નામના લુંટાર સરદારે સિંધુ નદી સુધી આવીને લુંટ ચલાવી હતી. આમ જે મુસલમાનો ધર્મના નામે એક હતા. તેઓ સત્તા માટે આપસમાં લડવા લાગ્યા અને સત્તા માટે ધાર્મિક વડાઓની પણ પરવાહ તેમણે ન કરી. આ ખીજા મુસલમાનોના હુમલાઓ, તુર્ક-મોગલોના ચાલુ જ રહેતા. જેને દિલ્હીની સલ્તન લાંચ કે ધન આપીને પાછા વાળતી. તેના કારણે મોગલો—તુર્કો હિંદમાં આવીને વસવા લાગ્યા.

ગુલામ વંશ પછી ખિલજી વંશમાં અલાઉદ્દીન ખિલજીનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. તે પોતાને કાકાને ભેટવાના બહાને ખંજર હુલાવી માદીએ આવ્યો. તે બહુ જ અવિશ્વાસુ હતો. કદાચ મંગોલો-તુર્કો બળત્રી કરે તે બહાને તેણે ત્રીસ હજાર જેટલાં નિર્દોષ મંગોલોને મારી નખાવ્યા. તેણે સૈન્ય વ્યવસ્થિત કર્યું. તેને શિક્ષણ આપ્યું અને તેના વડે ગુજરાત-દક્ષિણ માલવા તેમ જ બનારસ સુધીના પ્રાંત કબજે કરી લીધા હતા. દક્ષિણની લુંટમાંથી તે અઢળક સંપત્તિ લઈ આવ્યા હતા. તે હિંદુ સ્ત્રીને પરણ્યો હતો; તેનો પુત્ર પણ હિંદુ સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. તે પાછળના હેતુ કંઈક અંશે બળજબરી અને કંઈક અંશે હિંદુઓનો વિશ્વાસ જીતવા એ હોઈ શકે. તેનું કંઈક અંશે ધાયું પરિણામ પણ આવ્યું. હિંદુઓ ધીરે ધીરે મુસલમાનો થવા લાગ્યા. અમુક બળને કારણે, અમુક પદ વગેરેના મોહના કારણે તો. કેટલાક આર્થિક દશા ખરાબ હોવાના કારણે, તેમ જ ધણી ક્ષત્રિયોએ રાજ્યમાં ઉંચો હોદ્દો મેળવવા માટે પણ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમાં એક ખીજું કારણ એ પણ હતું કે વર્ણ વ્યવસ્થામાં શુદ્રો ઉપર જે અત્યાચાર થતો તેમ જ તેમને દસકા ગણવામાં આવતા, તેના બદલે ઇસ્લામમાં બધાને સમાન ગણવામાં આવે છે તે પણ આકર્ષણ રૂપે હતું.

પણ આમાં મુસ્લિમ રાજ્યો જેમ જેમ ફુરતા દેખાડતા ગયા તેમ તેમ હિંદુ રાજ્યો પણ કેસરિયાં કરવામાં અને સ્ત્રીઓ બાહર કરવામાં માનતી થઈ. અલાઉદ્દીનને ચિતોડમાં એનું બચાકર દશ્ય જોવા

મળ્યું હતું. તેણે હિંદુઓ ઉપર જાનિયા વેરો, મૂંડકા વેરો નાખ્યો હતો. આથી હિંદુઓ જો કે વધારે કટ્ટર થતા જતા હતા પણ તેમની અંદર જે ઉંચ-નીચનો બેદલાવ હતો તેના કારણે હિંદુઓનું મુસલમાન થવું ચાલુ જ રહ્યું.

ખિલજી વંશ પછીના તઘલખ વંશમાં મહમદ તઘલખ કે મહમદ ગાંડાનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. તે વિદ્વાન હતો પણ ગજબનો ધૂની હતો. દક્ષિણમાં મુસલમાનોનું વધતું જતું સામ્રાજ્ય દિલ્હીથી શાસન કરવા માટે દુર પડતું હતું એટલે તેણે દૌલતાબાદ નામનું નગર વસાવી, પરાણે દિલ્હી ખાલી કરાવી બધાને દૌલતાબાદ લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. જેણે એ હુકમનો અનાદાર કર્યો તેને સખ્ત સજા આપી. દૌલતાબાદમાં દિલ્હીના અર્ધા લોકો જ પહોંચી શક્યા પણ તેમને ત્યાં ફાવ્યું નહીં અને તેથી મહમદ દિલ્હી પાછા ફરવાનો આદેશ આપ્યો. કહેવાય છે કે માંડ એવા ભાગના લોકો એ દિલ્હીમાં પહોંચ્યા. જે દિલ્હી સાવ ઉજ્જડ થઈ ગઈ હતી. વધારામાં તેના કાળમાં દુકાળો પડ્યા તેથી રાજ્ય પાવમાલ થઈ ગયું. તેથી ઘણા પ્રદેશોમાં બળવાઓ થયા અને ઘણા પ્રાંતો, બંગાળ વગેરે સ્વતંત્ર થઈ ગયા.

ત્યારપછી દિલ્હીની સલ્તન નબળી પડતા જવાનો ઇતિહાસ છે. ઇસ્લામે હિંદમાં પોતાનાં મૂળમાં મજબૂત કરી નાખ્યાં હતાં. મુસ્લિમ રાજાઓમાં અગાઉનું ઝનૂનપણું ઓછું થયું હતું. મુસલમાનો આવનારી હિંદુધર્મ ઉપર બે જાતની અસર થઈ. તે રૂઢિચુસ્ત થતો ગયો અને પડદા પ્રથા આવી ગઈ. કુરૂદિઓ ઘણી ચાલુ થઈ. તેને સુધારવા પણ ઘણા પ્રયત્નો થયા.

હિંદુધર્મને નવું વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા શંકરાચાર્યે ૮ મી સદીમાં મહાન પ્રયત્ન કર્યો હતો. ૧૧ મી સદીમાં રામાનુજાચાર્ય અને ત્યારબાદ માધવાચાર્ય થયા. તેમણે હિંદુધર્મને વ્યવસ્થિત બનાવ્યો ખરો પણ તેઓ સંપ્રદાયવાદમાં પડતા ગયા. મુસલમાનોના આવાગમન અને આક્રમણથી તેમનામાં વધારે રૂઢિચુસ્તતા આવી. હિંદુ-મુસ્લિમ લડાઈઓને

બંધ કરાવવામાં કેટલાક સુધારક સંતોનો પણ ફાળો છે જેમાં નાનક, રામાનંદ અને કપ્પીર મુખ્ય છે. આ બધા પ્રયત્નો વ્યક્તિગત થયા, જેની થોડીક અસર થઈ. સંસ્થાગત રીતે રાજ્યસંસ્થા ઉપર અસર પાડવાનો પ્રયત્ન ન થયો. પારણામે મુસ્લિમ બાદશાહોએ પોતાની રાજ્યસત્તા ટકાવવા, સત્તાના જોરે ધર્મપલટો કરાવવો તેમજ ખીજ અત્યાચારો ગુજારવાનું ચાલુજ રાખ્યું.

૧૫૨૬ માં દિલ્હીના નબાલ બાદશાહ ઉપર બાબર નામના મોગલ સરદારે વિજય મેળવ્યો અને હિંદમાં એક નવો યુગ આવ્યો; તેમજ મોગલ સામ્રાજ્યનો આરંભ થયો. ૧૫૨૬ થી ૧૭૦૭ સુધી કુલ ૧૮૧ વર્ષ સુધી મોગલ સામ્રાજ્ય ૬ બાદશાહો વચ્ચે ટક્યું. અને તે બાદશાહોએ ભારતને નવી કળા, સ્થાપત્ય વગેરેનો વારસો આપ્યો.

તેમાંનો પહેલો બાબર પોતાના બાપ પ્રમાણે લડવૈયો બન્યો. તેનો બાપ ૧૧ વર્ષની ઉંમરે સમરકંદની ગાદીએ આવ્યો હતો. તેથી બાબરને પણ નાનપણથી યુદ્ધોનું શિક્ષણ મળ્યું. તે ૧૫૨૬ માં હિંદ ઉપર મોટી સેના લઈને આવ્યો. તેમને ઘણાં કળો સહેવા પડ્યાં અને એકવાર એવી કટોકટી આવી કે સૈનિકોએ પાછા વળવાનો આગ્રહ કર્યો પણ તેણે અહીંજ રહેવાનું નક્કી કર્યું. તે બહુજ વિચારક હતો. તેણે હિંદમાં આવ્યાને મોજશોખના ત્યાગ રૂપે દારૂને છોડી દીધો. તે બહુજ સમજુ હતો. કહેવાય છે કે પોતાના પુત્ર હુમાયુની માંદગી વખતે તેણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. પરિણામે હુમાયુ સામે થઈ ગયો અને તે મરણ પામ્યો.

હુમાયુ વિદ્વાન અને સંસ્કારી હતો પણ તેના ઉપર રાજ્ય સંભાળવાનું કપરું કામ આવી પડ્યું. ૧૫૪૦ માં શેરખાને તેને દરાવ્યો અને તેને હિંદ છોડવું પડ્યું. તે ત્યાંથી રખડતો ગઝળનો ધરિય પહોંચ્યો. ધરાનના બાદશાહે તેને આવકાર આપ્યો. તેની વહીવટી કાર્યકૃશળતાથી તે રાજ થયો. ધરાન આવતી વખતે તેની બેગમે મારવાડના રજામાં

ખાળકને જન્મ આપ્યો હતો. તેજ ખાળક આગળ જતાં અકબર કહેવાયો. હુમાયુએ ધીમે ધીમે પોતાનું સૈન્ય ભેગું કર્યું અને ૧૬ વર્ષ બાદ ૧૫૫૬ માં તેણે ફરી દિલ્હીનું રાજ્ય મેળવ્યું. દુર્ભાગ્યે ૬ માસ બાદ તે નિસરણી ઉપરથી પડી ગયો અને મરણ પામ્યો.

ભારતને રાષ્ટ્રીયતા આપવાનું માન અકબર ને ફાળે જાય છે. અશોકે તેની એકતાનો ખ્યાલ આપ્યો. તે અકબરે રાષ્ટ્રીયતાને અમલમાં મૂકી. તે જાતે હિન્દુ કન્યા સાથે પરણ્યો. એટલુંજ નહીં તેણે પોતાના પુત્રના લગ્ન પણ હિન્દુ કન્યા સાથે કરાવ્યા. તેણે કુશળતાપૂર્વક સારામાં સારા રાજપૂતોને પોતાને તાબે કરી તેમને ઉંચા હોદ્દા આપી પોતાની પડખે રાખ્યા. સૂબાઓ, સેનાપતિઓ તેમજ નાયકો મોટા ભાગે હિન્દુજ હતા. તેણે ધાર્મિક કટરતા છોડી સર્વધર્મ સમન્વયનો પ્રયત્ન કરવા દીને-દલાહી નામના સમન્વાયત્મક ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. તેણે હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રજા વચ્ચે સમાધાન કરાવવા ધણીવાર હિન્દુઓનો પક્ષ લીધો હતો. પરિણામે મુસલમાનો ધણીવાર તેનાથી નારાજ થઈ જતા. તેને દેશે જીતવાની ખૂબજ મહત્વાકાંક્ષા હતી. તે પ્રમાણે તેણે દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય વધાર્યું. રાજ્યો વધારવાની મહત્વાકાંક્ષા તેમજ વિલાસિતા આ બંને દુર્ગુણો તેનામાં હતા. પરિણામે તેણે સારાં કામો કર્યાં તે છતાં તેની ધારી અસર ન આવી. પ્રજા અને પ્રજાસેવકો દ્વારા જ રાજ્ય ક્રાંતિ થઈ શકે એ વાત અહીં પ્રમાણિત થઈ જાય છે. તેણે જમીન-મિલકત વગેરે અંગે ધણાં સુધારાઓ કર્યાં. તેના બે સુધારાઓ ખાસ ધ્યાન માંગી લે તેવા છે. (૧) હિન્દુ વિધવાઓને સતી થવાની પ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકાવ્યો, (૨) યુદ્ધમાં પકડેલા કેદીઓને શુભામ બનાવવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. તેજ કાળનાં તુલસીદાસજી, સુરદાસજી, તાનસેન, ખીરબલ, ટોડરમલ જેવી સમર્થ વ્યક્તિઓ પણ પાકી હતી. આ વખતે મુસ્લિમ સંતોમાં સૂફીવાદનો પ્રચાર થયો. સૂફીવાદ ઉપર સ્પષ્ટતઃ હિન્દુ ધર્મના વેદાન્તની છાપ છે.

અકબર પછી જહાંગીર થયો અને ત્યારબાદ શાહજહાં થયો. જહાંગીરના શાસનકાળમાં અકબરની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ચાલુ રહી. તેના

કાળમાં તેણે પણ અકબરની જેમ સુંદર સ્થાપત્યો બનાવ્યા. પ્રજાની ગરીબી અને બેકારી જોઈને તેણે શાલીમાર બાગ, નિશ્ચાત બાગ વગેરે બાગો બનાવ્યા. શાહજહાંના સમયમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુત ઓસરતી ચાલી. તેણે હિંદુઓના દમનને ચાલુ રાખ્યું. પણ તેના કાળમાં મયુરાસન, તાજમહાલ, જુમ્મામસ્જિદ, દીવાનેઆમ, દીવાનેખાસ વગેરે બન્યાં.

અકબરે શરૂ કરેલી ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ઔરંગઝેબના સમયમાં તદ્દન ચાલી ગઈ. તે કટ્ટર ધર્મઝુલની હતો. તેણે મંદિરો તોડાવ્યાં, પુસ્તકાલયોનો નાશ કર્યો, હિંદુઓને નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યા. તેણે પાછો જન્મિયાવેરો નાખ્યો અને તલવારના બળે અનેકોને પરાણે મુસલમાન બનાવ્યા. તેને સ્થાપત્ય કે કળાનો શોખ ન હતો. તેની પરાકાષ્ટા એ હતી કે તેના રાજ્યમાં ગાયન, વાદન એક અપરાધ રૂપે મનાતું.

ઔરંગઝેબની કટ્ટર ધાર્મિક નીતિના પરિણામે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા અને સહિષ્ણુતાનો અંત આવ્યો. અકબરે સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીયતા ખંડિત થવા લાગી. હિંદુઓના ઠેરઠેર બળવાઓને દાખી દેવામાં આવ્યા ખરા, પણ તે વધુને વધુ જોર પકડવા લાગ્યા. શીખોએ અંતે સંગઠિત થઈને સ્વતંત્ર રાજ્ય કાયમ કર્યું. દક્ષિણમાં મરાઠાઓ વ્યવસ્થિત રીતે મોગલ રાજ્યમાંથી છુટા થઈને ખટખટ કરતા હતા. હિંદુઓએ શિવાજીના નેતૃત્વમાં મરાઠાવાડનું (મહારાષ્ટ્ર) નિર્માણ કર્યું. મયુરા પાસે જાટોએ બળવો કર્યો. દક્ષિણમાં તો શિવાજીએ એ રીતે મોગલ અમલદારોને હકાવવા શરૂ કર્યા કે તેઓ તેને મદદ આપવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબની ધાર્મિક કટ્ટરતા એટલી બધી અસહ્ય હતી કે ધણું મુસલમાનો પણ તેનાથી ત્રાસી ગયા હતા. તેથી તેઓ પણ સ્વતંત્ર થતા જતા હતા.

ઔરંગઝેબ માટે કહી શકાય કે તેણે ભારતમાં ધાર્મિક કટ્ટરતાનો પાયો નાખ્યો હતો. એક તરફ શીખોને ગુરૂ ગોવિંદસિંહની પ્રેરણા મળી હતી અને બીજી તરફ મરાઠાઓ અને શિવાજીને સમર્થ રામદાસની પ્રેરણા મળી. તેમણે બંનેએ રાજ્યસત્તા વડે ક્રાંતિની વાત કરી. તે યોગ્ય

ન હતી અને તેના પરિણામો આજે પણ જોવાં મળે છે કે ભાષાવાદના નામે શીખો તેમજ મરાઠાઓ સ્વતંત્ર ભારતમાં લડે છે તે સ્પષ્ટ જોવા મળ્યું છે. કારણકે ધર્મ સંસ્થા, રાજ્ય સંસ્થાની પૂરક બનીને પ્રજાને ઝનુન શીખવાડનાર બની હતી.

શિવાજી પછી તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ આવ્યો તે વિલાસી હતો. તેને મોગલોએ રીખાવીને મારી નાખ્યો હતો. ઔરંગઝેબ પછી મોગલ સામ્રાજ્ય પડી ભાંગ્યું તેનાં કારણો હતાં. (૧) અર્થવ્યવસ્થા પડી ભાંગવી, (૨) શીખ, મરાઠા તેમજ હિંદુ રાજ્યોનું બળવાન તેમજ બળવાખોર થવું. (૩) મુસ્લિમ રાજ્યોમાં પણ સ્વતંત્ર થઈને રહેવાની ઉત્કટ ભાવના અને (૪) ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા.

ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ ૧૭ વર્ષની અંદર મોગલ સામ્રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. મોગલોની સત્તા નામ માત્રની દિલ્હી સુધી રહી. દક્ષિણમાં મરાઠાઓનું જોર વધવા લાગ્યું. પુનાના પેશાવાઓએ રાજ્ય સત્તા હાથમાં લીધી અને ૧૭૩૭માં તે મરાઠાઓ દિલ્હીના દરવાજો લગભગ પહોંચી જવા આવ્યા હતા. પણ ૧૭૩૯માં નાદિરશાહે આવીને દિલ્હીથી આગ્રા સુધી બચકર લુટ, કતલ અને ત્રાસ મચાવ્યાં. તે અઢળક ધન લઈને ચાલતો થયો.

સત્તર વર્ષ પછી નાદિરશાહનો ભત્રીજો અહમદશાહ દુરાની અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ આવ્યો. તેણે પણ લૂંટ માટે ઉત્તરમાં આક્રમણ કર્યું. ૧૭૫૮ માં તેણે પંજાબને તાબે કર્યું. ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મેદાનમાં તેણે મરાઠાઓને હરાવ્યા. તે આખા ઉત્તર હિંદનો માલિક બની બેઠો. તે થોડાં વર્ષો પછી અફઘાનિસ્તાન પાછો ફર્યો એટલે મરાઠાઓ ફરી બેઠા થયા.

આ વખતે ભારતમાં એક નવું વિદેશી બળ પોતાનું જોર અજમાવતું હતું. તે અંગ્રેજો, ફિરંગી વગેરેનું હતું. તેમણે હિંદુ - મુસ્લીમ રાજ્યોની પરસ્પરની લડતનો સારો લાભ ઊઠાવ્યો. પરિણામે ૧૮૫૭માં

ફરી રાષ્ટ્રીય એકતા સધાઈ અને અહીંના હિંદુ-મુસ્લિમ બધાએ મળીને તેમની વિરૂદ્ધ બળવો કર્યો.

આમ હિંદ અને અરબસ્તાનના સંબંધો વચ્ચે હિંદ બધા ધર્મો માટેનું સ્થાન બની ગયું. મુસલમાનો ઠરીને સ્થિર થયા કે અંગ્રેજો વસ્યા અને ઇસ્લામીઓ પણ રહી શક્યા તેનું કારણ અહીંની સંસ્કૃતિ હતી; અને આજે પણ તે સહુને સાંકળી શકી છે.

૭. અ યુરોપિયનો અને હિંદ

ભારતમાં જેમ મુસલમાનો ઠરીને ઠામ થયા તેમ ભારતની સમૃદ્ધિ યુરોપના ધણા રાજ્યોને આકર્ષણનું કારણ બની. ૧૭ મી સદીમાં યુરોપમાં જે ફેરફારો થયા તેના કારણે પરદેશગમન અને વેપારવૃદ્ધિ એ બન્ને વસ્તુ ત્યાંની પ્રજા માટે સામાન્ય બની. તેમાં પણ હિંદ સહુ માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું.

ભારતનો કિનારો સર્વપ્રથમ જોવામાં પોર્ટુગલો-ફિરંગીઓ હતા. વારકો-ડી-ગામાએ હિંદમાં પહેલો પગ મૂક્યો હતો. અકબરના દરબારમાં તેના વંશજો-ફિરંગીઓનું સાઈ માન હતું. તે પછી અંગ્રેજો આવ્યા. ફિરંગીઓએ તેમનો પગ કાઢવા માટે ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા પણ જહાંગીરના સમયમાં અંગ્રેજ ડોક્ટર સર ટોમસ રોએ તેની સેવા કરી, ઇંગ્લાંડની સરકારવતી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નામે વેપાર કરવાની છૂટ મેળવી. તે ફિરંગીઓને ન રૂચ્યું પણ ઇંગ્લાંડના લોકો ચાલાક હતા, તેમણે વલંદા (ડચ) લોકો સાથે હાથ મેળવીને ફિરંગીઓને પૂર્વ સમુદ્રમાંથી લગભગ હાંકી કાઢ્યા હતા. તે ઉપરાંત શાહજહાંના સમયમાં પણ મોગલો સાથેના યુદ્ધમાં હારી તેમને હુગલીથી બાગવું પડ્યું હતું.

પક્ષ બદલે તડાળેડ કરવાની નીતિ અંગ્રેજોની હતી. તેમણે એનો પૂરો લાભ લીધો. તેમણે મોગલોની ખુશામદ કરીને કિનારાઓ ઉપર કોડીઓ નાખી જેમાં સુરત, મદ્રાસ તેમજ અન્ય બંદરના શહેરોનો સમાવેશ થાય છે. મુબઈનો ટાપુ પોર્ટુગલો પાસે હતો ૧૬૬૨ માં

છંદલાંડના રાજા ચાલ્સ' બીજાને, પોટુંગલની રાજકુમારી કેથેરાઇન સાથે લગ્ન કરતાં તે પહેરામણીમાં મળ્યો હતો. રાજાએ તે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નજીવા બાવે વેચી નાખ્યો હતો. આમ મુંબઈ અંગ્રેજો પાસે ગયું. ૧૬૯૦માં જોન કર્નાક નામના અંગ્રેજે કલકત્તા શહેરનો પાયો નાખ્યો આમ કલકત્તા પણ તેમના કબજામાં આવ્યું.

અંગ્રેજોની દેખાદેખી ફ્રેંચ લોકોએ પણ સૂરત તેમજ અન્ય શહેરોમાં કોડીઓ નાંખી. તેમણે પોંડીચેરીને ખરીદ્યું પણ ખરૂં ફ્રેંચો વધારે ચાલાક હતા. તેમણે બે રાજ્યોની લડાઇનો લાભ લેવાનું શરૂ કર્યું. અંગ્રેજો તેમના પગલે ચાલ્યા. ફ્રેંચોનો નેતા ડુપ્લે હતો અને અંગ્રેજોનો કલાઇવ. પ્રારંભમાં તેઓ પોતાના કેળવાયેલાં સૈન્યો અને શસ્ત્રો આપતાં અને પછી તેના બદલે, આર્થિક ભીંસનાખી રાજ્યો હડપી લેતા. પ્રારંભમાં ફ્રેંચોનો વિજય થતો પણ પંદર વર્ષ પછી અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોને હરાવી, હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. તેમણે મૈસૂર, હૈદરાબાદ (ગોલકુડા) વિજયનગર-બંગાળ વગેરે રાજ્યોને કબજે કર્યાં. અંગ્રેજોની લડત જુદા પ્રકારની હતી. તેઓ આક્રમણ કરવા આવતાં ઉત્તર ભારતમાં આવતા વિદેશીઓ કરતા જુદા હતા. સાથે તેમનો સમુદ્રી કાફલો મજબૂત હતો. ૧૭૪૬માં બક્સર આંગળ તેમ જ અન્ય જગ્યાએ અંગ્રેજોનો ભારે વિજય થયો. તેમણે સ્વાર્થી અને લોભી હિંદુઓને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા અને તેમના વડે મનમાની લુંટ ચલાવી, રાજ્યો ખાલસા કર્યાં અને બધે ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવ્યો. ૧૭૮૦માં મરાઠાઓએ અંગ્રેજોને હરાવ્યા; પણ અંગ્રેજો અડો જમાવવા આવ્યા હતા. તેમણે હિંદનો કિનારો સદંતર ન છોડ્યો.

ત્યારબાદ અંગ્રેજોનો પહેલો ગવર્નર વોરેન હેસ્ટિંગસ આવ્યો તેણે પોતાના તાબે રહે એવા રાજાઓને કબજે કરવા શરૂ કર્યા અને તેમને વૈભવ-વિલાસમાં નાખી દીધા. તેમણે અધિકારીઓ, શીખો, મરાઠાઓ, બર્મીઓ સાથે લડાઈ કરી, લડાઇમાં જીત બાદ બધા ખર્ચો તેમની પ્રજા ઉપર નાંખી દીધો. બ્રિટીશ સત્તાનતેનો પાયો ઊડો

થતો ગયો, તેમ જ્ઞાનમાં જીવન-અત્યાચારનો દોર ચાલુ થઈને વધતો ગયો. તેમના અત્યાચારી શાસન વિરૂદ્ધ ૧૮૫૭માં ભારતીય પ્રજાએ અળવો પોકાર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. ત્યારબાદ ૧૮૮૫માં કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. ૧૯૨૧થી ગાંધીજીની નેતાગીરી નીચે હિંદ આઝાદ થયું તેનો ઇતિહાસ બધા જ જાણે છે.

ટુંકમાં ભારતમાં લોકસંગઠન, લોકસેવક, સંગઠન તેમ જ ધર્મસંગઠન કે તે-તે સંસ્થાઓના પાયા દ્વયમયી ઉઠવાને કારણે, મુસલમાનોએ પ્રારંભમાં અને અંગ્રેજોએ બાદમાં, તેમનાં ઉપર અંકુશ ન હોવાના કારણે; હિંદને ગુલામીનો ભોગ બનવું પડ્યું.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી માર્કસિયાએ આજની ચર્ચાનો આરંભ કરતાં કહ્યું. “અરબસ્તાન અને અરબસ્તાનની સંસ્કૃતિ અંગે એ વાત છે કે રણના કારણે આરબ લોકો વેપારી બન્યા. લેવડ-દેવડમાંથી ઈમાનદારી અને સમ્માઈ શીખ્યા. તેવી જ રીતે યુદ્ધોના કારણે માણસો મરાઈ જતાં સ્ત્રીઓ ફાજલ પડતાં ત્યાં અનેક પત્નીઓ રાખતાં તેઓ શીખ્યા. ધણીવાર તો આખા કબીલાનો સરદાર- કબીલાની નારીઓનો સ્વામી બનતો. તેથી ત્યાં વિલાસના જનનખાનાઓ સામાન્ય બન્યા.

ત્યાં રણમાં આંધીઓ આવે તેથી બીજું કંઈ ન જોઈ શકાય. તેથી તેમણે ચંદ્ર-તારાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. દેવ-દેવીઓમાં પણ ખૂબ માનતા. સાતે દિવસના દેવ જુદા, દિવસના જુદા અને રાતના જુદા. એકના દેવને બીજા ચોરી જાય. તેમાં યુદ્ધો થાય અને વંશપરંપરાગત વેર લેવાનું તેમના જીવનમાં વજીરૂં ગયું.

આવી સંસ્કૃતિનો બ્યારે નાશ થવા લાગ્યો કે તેઓ બાબવાની એવી હદે પહોંચ્યા ત્યારે મહંમદ પયગંબરે તેમને ‘એક ખુદા’ને.

સંદેશ આપી બચાવી લીધા. તેમણે કહ્યું : “ આપણે સહુ એક ખુદાના પરિવારના છીએ. માટે લડવું ન જોઈએ. ” દેવ-દેવીઓમાં પણ જે અનેકતા હતી અને લડાઈઓ થતી તેને દૂર કરવા એક ખુદાને અને તેની કુદરતરૂપે ચંદ્ર-તારાને માનવા કહ્યું તેમજ મૂર્તિ-પૂજા અને તે અંગેના ઝઘડાઓ નાબૂદ કરાવ્યા. વેરાન પ્રદેશ હોઇને તેમણે લીલા રંગ ભેળવી દીધી. આમ એકતાનો પાયો નાખ્યો પણ કુરેશી લોકો ઝનૂની હતા, તેમને મનાવવા જતાં યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને આમ ન દૂટકે લડવા જતાં ઇસ્લામમાં થોડે અંશે ઝનૂન દાખલ થયું. મહંમદ સાહેબે કહ્યું કે “ વિશ્વ એક છે અને ખુદાના બંદા એક થાવ ! ” આ સૂત્ર ભાવનાત્મક એકતા માટે હતું પણ તે વખતની અપરિપક્વ, કંઈક મોટી બુદ્ધિની જાતિઓને હાથે ગયું. તેથી તેમણે ગમે તે રીતે બધાને એક કરવાની ઝેહાદ ઉપાડી.

ઇસ્લામના પ્રચારમાં આરબોમાં આ બે દોષો પેઠા :-(૧) ઝનૂન (૨) ઇસ્લામ પ્રચારની ધૂન. બાકી એકતા, વહાણવટું, વેપાર, વ્યવસ્થા, શિક્ષણ, સાંસ્કૃતિક ગુણોનો વિકાસ વગેરે સારાં તરતે આવ્યાં. ઇસ્લામ અંગે હિંદમાં તો એમ જ માનવામાં આવે છે કે તે તલવાર અને બળબળારીનો ધર્મ છે પણ આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, સીરિયા, તુર્કસ્તાન, મંગોલિયા, મધ્યએશિયા વગેરેમાં ઇસ્લામ ધર્મ પ્રેમ તેમ જ લગ્ન-સંબંધોથી પણ ફેલાયો હતો અને તે ઠેક ચીન સુધી પણ પહોંચ્યો હતો.

ઇસ્લામ સ્વીકારનારી જાતિઓમાં તુર્ક અને મંગોલ જાતિઓ લૂંટ અને ઝનૂનથી ટેવાયેલી હતી. ભારતમાં આ નવાં મુસલમાનોનાં ટાળાંઓ લૂંટ માટે આવ્યાં; તેમણે દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાંગી અને લૂંટ ચલાવી. તેમણે તલવારના બળે ગુલામોને મુસલમાનો બનાવ્યા એટલે તેમના કૃત્યને બગદાદના ખલીફાઓની મહોર લાગી. ઇસ્લામે એક વાત તો દૂર કરી કે ગુલામીનો અંત આવ્યો. ગુલામ લોકો ઇસ્લામ સ્વીકારીને મુસલમાન થઈ શકતા હતા. તે ઉપરાંત પંછાતવર્ગના લોકો પણ ઇસ્લામ સ્વીકારી મુસલમાન થઈ શકતા હતા. આ બંને કારણોસર

ભારત અને ભારત બહારના દેશોમાં ધણાં લોકો સ્વેચ્છાએ પણ મુસલમાન બની ગયા.

ભારતને સાચા ઇસ્લામનાં પ્રારંભમાં કદિ પરિચય થયો જ નહીં પણ ઝનૂની, લુટારા મુસલમાનોનો પરિચય થયો હતો. અકબર જેવા બાદશાહનો પરિચય જો પહેલાં થયો હોત તો જો પૂર્વગ્રહ હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે બંધાયો તે ન બધાત. એકબાજુ જોધા બાઇ પૂજનો સામાન લઈ મંદિરે જાય અને બીજી તરફ અકબર નમાજ પઢે. તેવી સહિષ્ણુતાના કારણે હિંદુ-મુસલમાન એક થઈ ગયા હોત. જેમ શક વગેરે બળી ગયા તેમ બળી ગયા હોત. અકબરે તો પોતાની દીકરી હિંદુને પરણાવવાની વાત કરેલી પણ મહમદ ગોરીથી લઈને નાદિરશાહ સુધીના મુસ્લીમ બાદશાહ-લૂટારાઓએ જો ધા પાડ્યા તેને અકબર, જહાંગીર કે શાહજહાં કાઢી ન શક્યા. ઇસ્લામીઓ પણ ઐરંગઝેબથી પાછા ધર્મ ઝનૂની બન્યા. હિંદુઓ રક્ષાની ભાવનાથી કુંઠિત રહ્યા. પરિણામે બન્નેનું અંતર વધી ગયું.

નહીં તો હિંદુ-મુસ્લિમ સહિષ્ણુતાના પરિણામે ધણી બાબતોમાં એકતાપણું જોવા મળે છે. દા. ત. ધર્મ-નેમ, નોખત-નગારાં, આંગ-શંખ, ખાખ-ગખ, સાંઈ-ગુંમાઈ, જણે કે કશે ફરક નહીં. હરિએક, ખુદાએક. ખુદાને શરણે જતાં બધા દોષ નીકળી જાય. વલ્લભાચાર્યે કહ્યું છે :—“બ્રાહ્મસંબધ સાંધે તો પાપ છૂટી જાય.” એટલે બળ વાપર્યા વિના દિને-ઈલાહીનો નાનો પ્રયત્ન ઇસ્લામીઓ તરફથી થયો. બાપુએ “સર્વ ધર્મ સમભાવ” રૂપે પ્રયાસ કર્યો, આપણે સર્વધર્મ સમન્વયી જોરદાર પ્રયાસ કરવો પડશે.”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ ઇતિહાસમાં દુરાગ્રહી અને ઝનૂની લોકોના યુદ્ધનો ચિતાર જોવા મળે છે. જો તેને મતોએ રોક્યા હોત તો આ ઝઘડાઓ ન થાત. મહમદખાં અને ફૈઝ બન્ને વિદ્વાન, બન્નેને ધણાં

સાંભળવા આવે પણ અદેખાઈના કારણે હિંદુ ધર્મગુરુઓ શકે તેથી અંતર વધતું જ ગયું. પણ જો સક્રિય પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા જલદી થઈ શકે તેમ છે.

ગોહિલવાડનું ઘોઘા અહમદશાહે લઈ લીધું. તે વખતે વરસો અને જેતાએ ગામે લૂંટવા શરૂ કર્યાં. અંતે સરખેજમાં બેગમને ફકીર વેશમાં મળ્યા; તે વખતે બેગમ બહેન બન્યા અને તેમનાં ગામે બાદશાહ પાસેથી પાછાં મળ્યાં. તેમણે એક બહેન તેજબાનાં લગ્ન કરાવ્યાં અને પરસ્પરના સંબંધો વધી ગયા.

પણ, સહેજ ઉંધુ થતાં કેટલાં ખૂન-ખરાબો થાય છે તે પણ એ જ દાખલામાં મળે છે. તેમણે એક બહેન સામંતસિંહ બહિયલવાળાને આપી. બંને સાળાઓ બંનેવી સાથે ઠેકડી કરતા હતા કે બંનેવીએ મેણું માર્યું, “ માથે તો બાદશાહનું ઓઢીને ફરો છો ને ! ” તેથી ખીજવાઈને તેમણે બાણેજી શાહજીદા વેરે અપાવી. પરિણામે યુદ્ધ થયું; સામંતસિંહ મરાયો અને મુસલમાનો કન્યાને લઈ ગયા.

ટુંકમાં જો સહિષ્ણુતા હોવી જોઈએ તે ન હોવાથી; તેમ જ ધર્મની પ્રેરણા ન હોવાથી, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો નબળા પડવાથી અને સંગઠિત ન હોવાથી આ બધું થવા પામ્યું. પરિણામે ધર્મ, એકતાના બહલે માનવજાતિના ભાગલા અને દુર્દશાનું કારણ બન્યો.

શ્રી ચંચળબહેન : “ ક્ષત્રિયો અને ક્ષત્રિયાણીઓએ પોતાનો ક્ષાત્ર ધર્મ બળવ્યો તે પદ્મિનીના કિરસા ઉપરથી મળી શકે છે. બ્યારે ક્ષત્રિય વીરોએ કેસરિયાં કર્યા અને ક્ષત્રિયાણીઓએ જૈહર કર્યા. પણ સંગઠનો અને તેમની સાંકળ ન હોવાનાં કારણે અનેક બલિદાનો અપાયાં છતાં દૂષણો અટક્યાં નહીં અને ભારત એક ન થયું. તેનો આજે આપણે બધા યે વિચાર કરવો પડશે ! ”

પૂ. હંડીસ્વામી : હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો પ્રશ્ન એક અર્થમાં બધો સહેલો છે. શિલાલેખમાં ટાંકણું ડાખી બાજુથી શરૂ થઈ જમણી

ખાજુ ચાલે છે, તેવી જ રીતે હર્ફ-લિપિ લખાય છે. છત્રપતિએ પોતાના ઇતિહાસમાં અરબસ્તાનને આર્યસ્થાનની રીતે ઘટાવ્યું છે. પ્રભાસપાટણના સોનનાથનું લિંગ અરબસ્તાનથી આવ્યાની માહિતી મળે છે. હજરત મહંમદના જમાનામાં હર્ષવર્ધન થયા છે. સૂરીમત ઉપર વેદાંતની, કે વેદાંત ઉપર સૂરી મતની સ્પષ્ટ અસર છે. શાહબુદ્દીન ગોરીના કુકર્મેમાં સાથ તો હિંદુઓની ટુકડીનો હાથા રૂપે હતો. ચંગીઝખાન બૌદ્ધ હતો. તેણે મુસ્લિમો ઉપર જે વીતાડ્યું તેના બદલા રૂપે બખત્યાર ખિલજીએ ઓરિસામાં પહાડની ગુફામાં રહેતા જૈન-બૌદ્ધ સાધુઓમાંના લગભગ ત્રણ હજારને બાળી નાખ્યા.

ઘણી પછાત કોમ ઢેડ, ચમાર, નેલી વગેરેને હિંદુઓએ સન્માન ન આપ્યું તેથી તેઓ મુસ્લિમ અન્યા તે બનવા જોગ છે. કાલા પહાડ (કાળિયો ઢેડ) કે મલિક કાફર (કપૂરિયો-નેલી) તેના નમૂના રૂપે છે. તેઓની વિરુદ્ધતાથી અંતર વધ્યું છે.

એવી જ રીતે ખીજું પાસું પણ છે કે મુસ્લીમ કન્યાઓને હિંદુઓએ ધરમાં બેસાડી નહીં. અકબરે પોતાની દીકરી હિંદુઓને આપવા વિચાર કર્યો હતો પણ કોઈએ લીધી નહીં. શાહજહાંએ જગન્નાથ પંડિતને લવિંગા આપી. તો હિંદુઓએ તેમને બ્રહ્મ ગણ્યા. અતે ગંગા નદીનો જાતે બાવન પગથિયાં ચડીને તેમને સ્પર્શ કરાવ્યો ત્યારે જ બન્નેને યોગ્ય ઠરાવવામાં આવ્યા તે પણ પરાણે.

આ બધા દાખલા છતાં પ્રયત્ન થાય તો જરૂર ધર્મસંલિખ્યતા વધતા હિંદુમુસ્લિમ એક ધર્મ શકે એમ મારું ગાનવું છે.

(૩૧-૮-૬૧)

૮. વિશ્વઘટિહાસની રૂપરેખા

યુરોપનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ.

મુનીશ્રી નેમિચંદ્રજી

યુરોપના ઇતિહાસનો પૂર્વાર્ધ અગાઉ વિચારાઈ ગયો છે. ઉત્તરાર્ધ વિચારવાનો છે. સોળમી તેમ જ સત્તરમી સદીમાં યુરોપમાં ઉત્થલપાથલ થઈ તેમ જ વ્યવસ્થાઓ બદલાઈ. ૧૬૪૮માં વેસ્ટફેલિયાની સંધિ થઈ. તેથી ૩૦ વર્ષનો ભીષણ વિગ્રહ, એક વરસની વાટાઘાટો બાદ પૂરો થયો. તેમાં ચાર્લ્સ પ્રથમને પોતાનું માથું ગુમાવવું પડ્યું. ૧૬૮૮માં ઇંગ્લાંડમાં ફરી શાંત ક્રાંતિ થઈ. તેથી રાજ્ય જેમ્સને હાંફી કાઢવામાં આવ્યો અને પાર્લામેન્ટનો વિજય થયો. રાજ્યનું માન તેથી કરીને વધારે ઉતરી ગયું.

ઇંગ્લાંડ કરતાં જુદી જ પરિસ્થિતિ યુરોપમાં પ્રવર્તતી હતી. ત્યાં ફ્રાંસનો રાજ્ય ૧૪મો લૂધ આપખુદ અને જુલમગાર ગણાતો હતો. દેશ સત્તા અને દૌલત તેના હાથમાં હતો. ફ્યુડલ અને ઉમરાવોની વ્યવસ્થાનો અંત આવતો હતો તેથી એક-દેશ એક-પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય થતો હતો. રિશેલિયા અને મેઝારિન નામના નિપુણ પ્રધાનોએ તે વિચાર પોતાના અમલ દરમ્યાન વહેતો કર્યો. ધર્મ અંગે પહેલાં જેટલી ભાવના લોકોમાં રહી ન હતી, તેના બદલે સર્વોપરિસ્થાન આ રાષ્ટ્રીય ભાવનાએ લીધું તેમાં ફ્રાંસ અગ્રણી બન્યું.

૧૮મી સદીનો પ્રારંભ યુરોપના ઇતિહાસમાં ખીજી એ રીતે મહત્ત્વ પૂર્ણ છે કે, ૧૬મી સદીના આરંભમાં જે વિદેશોના પ્રવાસો ખેડાયા તેના કારણે યુરોપનો ઉપનિવેશ-બાદ એશિયા ખંડમાં શરૂ થયો. એશિયા તેમ જ અમેરિકા અને આફ્રિકામાંથી વેપાર તેમ જ અન્ય રીતે પુષ્કળ ધન આવવું શરૂ થયું. ૧૮મી સદીમાં અર્વાચીન વિજ્ઞાનનો પાયો નાંખાયો; તેમ જ વેપાર અને માલનું બજાર આખું વિશ્વ બની ગયું. વિજ્ઞાનની શોધોએ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને વેગ આપ્યો અને પરિણામે ઉદ્યોગોનો વિકાસ ચાલતો રહ્યો. તેવી જ રીતે ૧૮મી સદીમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે ભારત અને કેનેડામાં સામ્રાજ્યવાદ વધારવા માટે તીવ્ર

હરિકાર્થ થઈ. તેમાં નાની લડાઈઓ પણ થઈ; જેમાં અંતે ખ્રિસ્તી શ્લોકો ફાળ્યા.

ત્યાર બાદ શ્લોકોમાં ઉપર-ઉપરથી શાંતિ અને સ્વસ્થતા જણાવી હતી. યુરોપના બધા રાજદરબારો સહ્ય અને વિનીત રાજપુરુષોથી ઊભરાતા હતા. પણ અંદર અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો. ઉમરાવો તેમ જ અમલદારો સિવાયની પ્રજાઓની હાડમારી વધતી જતી હતી. તે વિદ્રોહ રૂપે ૧૭૮૯માં લખૂફી ઊઠી. પેરિસમાં મોટી ક્રાંતિ થઈ. તેણે રાજશાહી અને જર્જરિત અમલદારશાહીનો અંત આણ્યો. તેની અસર ખ્રીજ દેશો ઉપર પડ્યા વગર ન રહી

આ યુગમાં ધર્મપ્રતિ શ્રદ્ધા ડગવા માંડી હતી. શ્લોકો વિજ્ઞાનનો પ્રારંભ થતાં દરેક વાત તર્ક કે બુદ્ધિથી ચકાસવા માગતા હતા. અત્યાર સુધી ધર્મ એ સૌથી વધારે સામાજિક બળ હતું પણ ધર્મ સુધારણા (Reformation)ના સમયમાં પણ ધર્મ એજ સ્થિતિમાં હતો. ધર્મ તંત્ર-બદ્ધ થઈ ગયો હતો અને પોપ તેમ જ ચર્ચના અધિકારીનો મન એ જ ધર્મ ગણાતો. સમાજનું બંધારણ હતું પણ એ વર્ગો વચ્ચે દમેશાં અસમાનતા પ્રવર્તતી. તેની સામે કોઈ ચર્મ શકતું નહીં. શોષક વર્ગ ઉમરાવ, અમલદારને પુણ્યનાં ફળ અને શોષિત પ્રજાને પાપકર્મનાં ફળ કહીને સંતોષવામાં આવતો. પરલોકની સ્વર્ગની વાતો કરીને પ્રજાને સાંત્વન આપવામાં આવતું. ચર્ચના પાદરીઓ ખુદથી રીને કુચ્ચ વર્ગના દ્રુષ્ટીપણી વાતો કરતા અને કહેતા કે ધનિક વર્ગ ગરીબોનો દ્રુષ્ટી છે અને જમીનદાર ખેડૂનોનો દ્રુષ્ટી છે. તે દ્રુષ્ટ તરીકે મિલકત અને જમીન સુરક્ષિત રાખે છે. ધનિકોને તેમાં ફાયદો હતો પણ આ ચતુરાઈપૂર્ણ ખુલાસાઓ શ્લોકોનું પેટ ભરવા અસમર્થ હતા. તેમાં વિજ્ઞાન આવતાં, બુદ્ધિવાદનો વિકાસ થતાં શ્લોકોની ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા વધવા માંડી. આમ ધર્મનું મહત્ત્વ ઘટવા લાગ્યું. યુરોપમાં વિજ્ઞાને જરી પુરાણી માન્યતાઓનાં મૂળિયાં ઉખેડવા શરૂ કર્યાં. નવા ઉદ્યોગો, વિજ્ઞાનની શોધો તેમજ નવી અર્થવ્યવસ્થાના પ્રશ્નોમાં શ્લોકોએ

રસ લેવો શરૂ કર્યો. તેમના મને આર્થિક-સામાજિક પ્રશ્નો મહત્વનાં બનવા લાગ્યા.

યુરોપમાં ધાર્મિક પુર્નવિચાર (Renaissance) અને બુદ્ધિવાદની પ્રગતિ ધીમે ધીમે થઈ. પ્રારંભમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ કે ચર્ચની ટીકા કરતાં લોકો ડરતા કારણ કે તેમને દેહાંતદંડ થઈ શકતો. એક જર્મન દર્શનિકને કોન્ફ્યુશિયસની વધારે પડતી પ્રશંસા કરવા માટે દેશપાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ નવો વિચાર બુદ્ધિ અને સાર્વજનિક થતાં તે અંગે લોકોનું પણ ધ્યાન ખેંચાવા લાગ્યું. તે અંગે કેટલાંક પુસ્તકો પણ બહાર પડ્યાં. ફ્રાંસવાસી વિચારક વોલ્ટેયરે તો સાફ સાફ લખ્યું: જે પૂરેપૂરી તપાસ કર્યા વગર ધર્મને સ્વીકારે છે તે સ્વેચ્છાએ ધૂંસરીએ જોડાનાર બળદિયા જેવો છે! ” તેણે બુદ્ધિવાદ, ધર્મની સામે જેહાદ કે ક્રાંતિ અને એવાં બીજાં પુસ્તકો આપ્યાં. ધર્માંધ ખ્રિસ્તીઓ તેને ધિક્કારવા લાગ્યા. તેને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો. તેને કેદમાં લખવાનાં સાધનો પણ ન આપવામાં આવ્યાં, પછી તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યો. તે છતાં તે અડગ રહ્યો.

એવો જ બીજો એક જીનિવાનો લેખક રૂસો હતો. તેના લખાણોએ ખૂબ જ ઉહાપોહ મચાવ્યો. તે સમર્થ કેળવણીકાર હતો. તે ઉપરાંત પણ નવા-નવા વિચારો અને રાજ્ય કાયદા શૈલીઓ ઉપર પુસ્તકો પ્રગટ થતાં હતાં. તે વખતે મોન્ટેસ્કિયોનું Spirit of the Laws (કાયદાનું હાઈ) બહાર પડ્યું. પેરિસમાં વિશ્વકોષ પણ પ્રગટ થયો. આમ નવા વિચારની લહેરના કારણે લોકમત કેળવાતો ગયો. ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા તેમજ વર્ગભેદની વિરુદ્ધ મેર્યો તૈયાર થતો ગયો પણ, દાર્શનિકો કે જનતા બેમાંથી એકેય રાજનનો ત્યાગ કરી પ્રગતતંત્ર તરફ જવાની હિમાયત કરતા ન હતા. તેમને એ પ્રયોગ નવો અને શંકાસ્પદ લાગતો હતો અને તે કરવાની હિંમત ન હતી.

પણ યુરોપમાં પુનર્વિચાર સાથે ધણીયે ધાર્મિક સુધારા (Reformation) થયા. ચર્ચમાં પણ બે ભાગ થયા. તેમાંયે પ્રોટેસ્ટન્ટ

અર્થાભાંથી નવા વિચારનો વર્મ પ્રેસ્મેટેરિયન અલગ થયો. આ બધું ધાર્મિક પુનર્વિચારનું પરિણામ હતું. તેનાથી સર્વપ્રથમ પોપ, અર્થ અને ધર્મસંપ્રદાયોને લાગ્યું કે જો પૂરી વિચારણા વગર કંઈપણ લોકો ઉપર લાદવા જશું તો તેનો અનાદર થવાનો છે. તેથી તેમણે જાને, જો કે સત્તા સાથે નવી વ્યવસ્થા ગોઠવી.

૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યુરોપમાં પ્રમાણમાં શાંતિ પ્રવર્તતી હતી. પણ તે લાંબો કાળ ટકી નહીં. ૧૮મી સદીમાં ત્રણ મોટી ક્રાંતિઓ થઈ. તેની આગળ બાબનો શીકા પડી જાય છે. આ ત્રણેય ક્રાંતિઓ જુદી જુદી હતી. રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક હતી.

રાજકીય ક્રાંતિ અમેરિકામાં થઈ. ત્યાંના બ્રિટીશ સંસ્થાનોનો એ બળવો હતો. તેથી અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોનું સ્વતંત્ર નવું પ્રજાતંત્ર સ્થપાયું. અમેરિકામાં રાજ્યક્રાંતિ તો થઈ પણ ત્યાં ગુલામોનો વેપાર અને ગુલામી પ્રથા અત્યંત કારમા સ્વરૂપે ચાલવા લાગ્યાં. આફ્રિકાના કિનારાના પ્રદેશમાંથી હબ્સીઓને પકડી અમેરિકાના ખેતરો ઉપર કામ કરવા માટે લઈ જવામાં આવતા. આ વેપારમાં સ્પેન અને પોર્ટુગલ લોકોનો મુખ્ય હાથ હતો અને અંગ્રેજોનોએ પૂરો હિસ્સો હતો. તેમની યાતનાનો ફાલ પાર ન હતો. ૧૮મી સદીમાં ગુલામી વિરૂદ્ધ કાયદો ઇંગ્લાંડમાં આવ્યો. અમેરિકાને તે પ્રશ્નના નીવેડા માટે આંતરવિગ્રહ લડવો પડ્યો. હજુ જો કે થોડે અંશે કાળા-ધોળાની બાવનારૂપે એ ચાલુ જ છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ ઇંગ્લાંડમાં થઈ. વરાળ-શક્તિની શોધથી પ્રચંડ યત્રો શરૂ થયાં. યાંત્રિક યુગનો પ્રારંભ થયો. તેની અસર વિદેશો —ફ્રાંસ અને યુરોપ—ઉપર પણ થઈ. યત્રોએ માનવને પ્રકૃતિની પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરવાનો કપકમ કર્યો. તેથી ઉત્પાદન સુગમ બની ગયું. વધારે ઉત્પાદન થવાથી માણસને નવરાશ મળી. પરિણામે કળા, ચિંતન અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રો ખિલ્યાં. આ પ્રચંડ યત્રોએ સભ્યતાના વિકાસને ઉત્તેજન આપવા સાથે, યુદ્ધ તથા સંહારનાં બીજાં શસ્ત્રો સર્જીને સંહાર તત્ત્વને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની ખીજ બાજુ પણ હતી. તેણે ઉત્પાદન વધાર્યું. સાથે વિલાસિતા વધી. જે મજૂરોમાં વિલાસિતા ન હતી તેમને વ્યસનો અને ફેશનનો ચેપ લાગવા માડ્યો. જે કે ઉત્પાદન વધતું હતું પણ તેનો ઉપયોગ ધનવાનો જ કરી શકતા. મજૂર કે ગરીબ વર્ગ તો તેના ઉત્પાદનના શોષનો ભોગ બને જતો હતો. યંત્રોએ ગરીબ-તવંગરનો ભેદ પહેલાં કરતાં વધારે તીવ્ર કરી નાખ્યો. યંત્રોએ સહકાર, સંગઠન અને નિયમિતતા વગેરે બાબતો કેળવી પણ ખીજ તરફ લોકોનાં જીવન ભોગી, શુષ્ક, નિરસ અને યંત્રવત્ કરી મૂક્યાં. તેમનું મુક્ત ધર્મ-ચિંતન દૂર થયું અને સ્વતંત્રતા કે આનંદ બહુ જ નજીવા પ્રમાણમાં જીવનમાં રહ્યાં.

આ ક્રાંતિ શાસકોને બદલાવનારી રાજ્યક્રાંતિ ન હતી. પણ આર્થિક સત્તાનો નવો યુગ તેણે શરૂ કર્યો. જેના હાથમાં યંત્ર કે ઉદ્યોગ હોય તેનું પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું. આ લોકોએ રાષ્ટ્રીય-વિકાસના નામે પરદેશનાં બજારો કબ્જે કર્યાં. કારીગરો મેળવવા તેમ જ કાચો માલ મેળવવા માટે લોકોને ઉત્તેજીત કર્યાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણે નેધરલેન્ડના ધણા કારીગરો ઇંગ્લાંડમાં જઈને એ શરતે વસ્યા કે તેમના દરેક ઘરમાં એક અંગ્રેજ શિખાઉ તરીકે રહે. બેદજીયમના લોકો પણ ત્યાં આવ્યા અને તેમણે અંગ્રેજોને કાપડ-વણાટનું કામ શીખવાડ્યું.

૧૯ મી સદીમાં ઉદ્યોગવાદ આખી દુનિયામાં પ્રસરી ગયો હતો. તેથી મૂડીવાદી ઉદ્યોગોની પ્રગતિ થઈ. મૂડીવાદમાંથી સામ્રાજ્યવાદ અને સંસ્થાનવાદ અનિવાર્ય પણે ઊભાં થયાં. સર્વત્ર કાચા માલમાંથી, પાકો તૈયાર માલ ખપાવવા બજારોની માંગ થઈ, હરિક્ષાઈઓ ચાલી અને બજારો માટે લડાઈઓ પણ થઈ. આને પણ માલ-ખપત અને બજારો માટે એટલી જ રસાકસી મોટાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે ચાલે છે. જે વિજ્ઞાન વડે આખા વિશ્વને જીવનની પ્રાથમિક જરૂરતો ખોરાક, કપડાં અને મકાન પૂરાં પાડી શકાય તેના બદલે સંપત્તિ એક તરફ વધવા લાગી અને ખીજ તરફ ગરીબો પણ ગરીબો રૂપે જ વધવા લાગ્યા.

આફ્રિકા અને પૂર્વ-એશિયાના દેશોનું શોષણ યુરોપના સામ્રાજ્યવાદે કરવું શરૂ કર્યું. ત્યાંના દુઃખી લોકોની પરિસ્થિતિ વધારે કડેડી થઈ ગઈ.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણે કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરોનો નવો વર્ગ ઊભો થયો. મજૂરો ખેડુનો કરતાં ઘણી બાબતોમાં અલગ પડતા હતા. પહેલાં તેમને સંગઠન કરવા દેવામાં આવ્યું નહીં પણ ધીમે ધીમે મજૂરોનું બળ વધતાં મજૂર-મહાજન જેવી બળવાન સંગઠિત સંસ્થાઓ આવી. તેમનું શોષણ કરનાર એક જ વર્ગ છે. યત્રોનો માલિક ! એટલે તેમની વિરૂદ્ધ “મજૂર એક થાવ !” કરીને આંદોલનો થયાં—વિશ્વના મજૂરો પણ હવે આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન વડે એક થઈ રહ્યાં છે. આમ વિશ્વમાં ઔદ્યોગિક મૂડીવાદ સામે મજૂરો ઊભા થવા લાગ્યા. અગાઉના મજૂર કરતાં આજનો મજૂર વધારે જાગૃત છે એ આ સંગઠનો વડે બની શક્યું છે.

સામાજિક ક્રાંતિનો પાયો ૧૯મી સદીમાં નાંખાયો. ૧૯મી સદીના વચગાળામાં જર્મનીમાં કાર્લ માર્ક્સ નામનો પુરુષ પેદા થયો. તેણે રાજકાય-આર્થિક પ્રશ્નોમાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ લાગુ કરી. તેણે જગતના દુઃખી જનોના દુઃખ ભાંગવા માટે એ રીતે વિચારધારા રજૂ કરી જે આગળ જતાં સામ્યવાદની જન્મેતા બની. તેણે એન્ગેલ્સ નામના બીજા મહાપુરુષ સાથે સામ્યવાદનું જનરેનામું (Communist Manifesto) બહાર પાડ્યું. એમાં એની આખી ફિલસૂફી રજૂ કરવામાં આવી છે. તેણે Capital “મૂડી” નામનો બીજો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો. માર્ક્સના એ ગ્રંથોએ યુરોપમાં સામાજિક ક્રાંતિના બી રોપ્યાં. રશિયાની ક્રાંતિ એને જ મોટા ભાગે આભારી છે. આજે સામ્યવાદ વિશ્વનું મોટું ફરીફ બળ મનાય છે.

આમ તો સામાજિક ક્રાંતિનો પરિચય યુરોપને ખાસ, કરીને ફ્રાંસમાં ૧૮મી સદીમાં થયો હતો. ૧૯માં લૂઈના સમયમાં ફ્રાંસમાં લોકોને બહુ જ દાડમરી વેઠતી પડતી હતી. તેના અમલ દરમ્યાન બૂખમરના કારણે રમખાણો થવા લાગ્યાં હતાં. ધણાં વર્ષો સુધી

તે ચાલુ રહ્યાં. ધીમે ધીમે લોકોનો મોટો ભાગ બિખારી થવા લાગ્યો. ૧૭૭૭ના વર્ષમાં ફ્રાંસમાં ૧૧ લાખ બિખારીઓ હતા એમ કહેવાય છે. આ વખતથી થોડાંક વર્ષ શાંતિ અને થોડાંક છમકલાં શરૂ થવા લાગ્યા. ખેડૂતો પાસે અનાજની જ નહીં જમીનની પણ ખેંચ હતી. ઉમરાવો પાસે ઉપજનો મોટો ભાગ જતો હતો. તે સામે અસંતોષ વધતો જતો હતો. ૧૭૮૯ થી ૯૪ સુધીમાં ફ્રાંસની આ રીખાતી-પીડાતી પ્રજા સામનો કરવા માટે તૈયાર થઈ. ઉમરાવો, નરમદળના લોકો તેમજ પાડોશી રાજ્યો આ ક્રાંતિ થાય તેમ ઈચ્છતા ન હતા. તેમણે ચાલાકીથી તેનો પ્રભાવ ઓછો કરવા માટે ચાલો ચાલવી શરૂ કરી. લોકોનો બળવો ચાલુ રહ્યો. બાસ્તિયનું પતન થયું અને રાષ્ટ્રસભા શરૂ થઈ.

૪ થી ઓગસ્ટ, ૧૭૮૯ ના દિવસે રાષ્ટ્રસભામાં ઠરાવો રૂપે એક નવું કાર્ય થયું. તેમાં ક્યૂડલ પ્રથાના હક્કો અને લાગાઓ નાબૂદ કરવા સર્ફડમ (દાસ કે આસામી) પ્રથાનો અંત, ઉમરાવો તેમજ પાદરીના વિશેષ હક્કો પ્રસ્તાવોમાં તો નાબૂદ થયા. ઉમરાવોએ ઉપરથી તો એમ દેખાડયું કે તેમને આ બધું ગમે છે તેમણે ઇલકાઓનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે માનવ - અધિકારીઓની - સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરવામાં આવી પણ, તેથી સમસ્યાનો સાચો ઉકેલ આવ્યો ન હતો. કારણ કે શોષણ કર્તાઓ પાસે શોષણ કરવાનાં બીજા માર્ગો હતા.

માનવ અધિકારોની જાહેરાત છેલ્લાં મિલકતની માલિકી ધરાવવાના હક્કને પવિત્ર અને ઉલ્લંઘન ન કરી શકાય એવો ગણવામાં આવ્યો હતો. છતાં ક્રાંતિનું આ પહેલું પગથિયું હતું અને યુરોપની દલિત તેમજ કચડાયેલી પ્રજા માટે આશાનો સંદેશ લઈ આવ્યું હતું. કારણ કે આ જાહેરાત રાજાને ન ગમી પણ લોકોએ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ મોઢું સરખસ કાઢી રાજાને તેને માન્ય કરવાની અને પેરિસ જવાની ફરજ પાડી.

આ રાષ્ટ્રસભાએ અનેક સુધારા કર્યા. ચર્ચની અઢળક મિલકત રાજ્યે જપ્ત કરી. ફ્રાંસને ૮૦ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું.

ફ્યુડલ અદાલતોના બદલે વધારે સારી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. પણ, આ બધી બાબતો જમીન માટે તરસતા ખેડૂનો અને અનાજ માટે તરફડતી પ્રગ્નને વધારે લાભદાયક ન નીવડી. આ બંનેનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ રાષ્ટ્રસભામાં કરવું ન હતું. “સિરામો”ના નેતૃત્વ નીચે મધ્યમ વર્ગનો કાબુ હતો; તેનો પોતાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયો એટલે તેણે ક્રાંતિને રોકવા દરેક પ્રયત્ન કર્યો. તેણે રાજ્ય સાથે સમજુતી કરી અને ખેડૂનો ઉપર ગોળીબાર કરાવ્યો એટલે રાષ્ટ્રસભા, પહેલાંના શ્વાસકવર્ગની જેમ તેની જુની દલિત સ્થિતિમાં રહી !

તેથી હતાશ થઈ પેરિસની જનતાએ ‘કોમ્યુન’ અથવા સુધરાઈનો આશ્રય લીધો. તે જનતાના નિકટ સંપર્કમાં હતી. તેથી બાસ્તિયના પતનના દિવસે પેરિસના લોકોએ “સમગ્ર લોક ઉત્સવ” નામનો મોટો ઉત્સવ કર્યો; પણ તેથી હજુ લોકોનો રાજ્ય ઉપર અંકુશ આવ્યો ન હતો. રાષ્ટ્રસભા અને રાજ્યતંત્ર પ્રગ્નકીય ભાવનાથી અલગ પડી ગયાં હતાં. પરિણામે રાજ્યને પદ્મપ્રદ કરનાર લોકોને ગોળીથી વીંધવાનું કામ ચાલુ રહ્યું. મેરેટ નામના ક્રાંતિકાર નાયકે રાજ્યની નાશભાગ પછી તેને દેશદ્રોહી જાહેર કર્યો પણ તેને ગટરોમાં છુપાઈ રહેવું પડ્યું અને તેને બચાંકર ચર્ચ-રોગ લાગુ પડ્યો. આ દરમિયાન લૂઈ રાજ્ય તરીકે ચાલુ જ રહ્યો હતો.

૧૭૯૧માં રાષ્ટ્રસભાની કારકિર્દીનો અંત આવ્યો. તેનું સ્થાન પારાસભાએ લીધું; પણ તે કેવળ ઉપલા વર્ગોનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરતી હતી. ૧૭૯૨માં ફ્રાંસને ઓસ્ટ્રીયા અને પશ્ચિમ સાથે યુદ્ધમાં જિતવું પડ્યું. રાજ્ય દુશ્મન સાથે બળી ગયો છે એવો શક ફ્રાંસની પ્રગ્નને થયો. તેની સામે પેરિસના ક્રાંતિકારી કોમ્યુને આગેવાની લીધી. દેશદ્રોહીઓ અને જનસુસોના બનેલા રાજદરબાર સામે લોકોએ લશ્કરી કાયદો જાહેર કર્યો છે એમ ખતાવવા માટે તેમણે લાલ વાવટો ફરકાવ્યો. ૧૭૯૨ની ૧૦મી ઓગસ્ટે રાજ્યના મહેલ ઉપર હુમલો કરવાનું તેમણે નકકી કર્યું. અને રાજ્યએ તેના સ્વીકૃત અંગરક્ષકો દ્વારા ગોળીબાર

કરાવ્યો. તેથી લોકો ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા. ૧૭૯૨માં રાષ્ટ્રીય સમ્મેલનની ખેઠક મળી. તેમાં સર્વ પ્રથમ ફ્રાંસને સ્વતંત્ર જાહેર કરવામાં આવ્યું, પછી રાજા લૂઈ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. તેને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી. ૨૧મી જાન્યુઆરી ૧૭૯૩માં તેનો ગેલાટીનથી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. પ્રજાના બદલાની લાવના ત્યાંથી ન અટકી. તે વખતે લગભગ ૪૦૦૦ અમીર, ઉમરાવ અને રાજાના સાથીઓના કુટુંબીઓનો ગેલાટીનથી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો; પણ આ ક્રાંતિએ પછીની ક્રાંતિથી, લોકોને જે સુખ-શાંતિ જોઈએ તે ન મળ્યાં. ફ્રાંસ અને મુખ્યત્વે પેરિસ કેવળ વિલાસ તરફ જ ધસડાતું ચાલ્યું.

ઉપરની ત્રણેય ક્રાંતિઓનો ધર્મસંસ્થા સાથે એટલે કે સાચા ધર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો. પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સાથે ધન અને વિલાસનાં દુષણો વધ્યાં. રાજકીય ક્રાંતિ, મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ વધારવામાં પરિણમી અને ફ્રાંસની સામાજિક ક્રાંતિએ લોકોને અરાજક હિંસક શસ્ત્રો લઈને અશાંતિ મચાવવાનું શીખવાડ્યું; પરિણામે પ્રજાતંત્રના નામે સત્તાની સાઠમારી શરૂ થઈ.

અહીં ૧૯ મી સદીના અંતમાં થયેલી અને વીસમી સદીના પ્રારંભમાં થયેલી રશિયાની સામ્યવાદની ક્રાંતિનો ઉલ્લેખ પણ કરી લેવો જરૂરી છે. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં ત્રણ દેશોમાં મોટી ક્રાંતિ થઈ. રશિયામાં સામ્યવાદ આવ્યો અને ધીમે ધીમે એણે પોતાના વાદના પ્રચાર માટે સામ્રાજ્યવાદનું સ્વરૂપ લેવું શરૂ કર્યું એટલું જ નહીં એ બહાને લોકોની શાંતિના જોખમે પણ તેમણે એ જ કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. એશિયા અને યુરોપનો મોટો ભાગ એમના પ્રભાવ નીચે આવ્યો. ખ્રીસ્ત વિશ્વયુદ્ધ પછી હિંદ આઝાદ થયું ત્યારે ચીનમાં સામ્યવાદવાળી ક્રાંતિ થઈ; પણ ચીનની આઝાદી પછી તેણે જે રીતે સામ્રાજ્યવાદ વધારવો શરૂ કર્યો છે તેથી ખુદ તેનું ગુરુ રશિયા પણ બચતીત થઈ જઈયું છે. આ ક્રાંતિની કંઈપણ એ છે કે સ્વતંત્ર લોકોને વ્યક્તિગત જરોયે સ્વતંત્રતા નથી અને વિચાર વિરોધીઓ રૂપે પોતાના જ

લાખો ભાઈઓને રૅંસી નાખવામાં આ લોકો જરાએ અચકાતા નથી; પરિણામે જે સામ્યવાદ તરફ લોકો એકવાર સુખ અને શાંતિની મીઠ માંડતા હતા તેના તરફ સતત બચ અને શંકાની નજરેથી જુએ છે.

આ બધી ક્રાંતિનો પાયો ધમ નહતો તેમાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ કે લોકસેવક સંસ્થાનો અનુબંધ ન હતો. અગાઉ રાજ્ય સર્વોપરિ હતું એટલે રાજ્ય વડે ક્રાંતિની તેમજ પરિવર્તન અને સુખાકારીની વાત ત્યાંથી પશ્ચિમની દેનરૂપે આવી છે. એ પદ્ધતિએ વધવાનાં દૂષણો પણ ઇતિહાસના પાને લખાયેલ છે.

ફ્રાંસની ક્રાંતિએ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ આપ્યો. તેનો અને તેના સંદર્ભમાં થોડો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. તેણે યુરોપના રાજ્યોને પડકાર્યા જેઓ ફ્રાંસની સામાજિક ક્રાંતિની વિરૂદ્ધ હતા. આખું ફ્રાંસ નાનકડા કાસિંવાસીને વશ થયું. નેપોલિયનનો જન્મ કોસિંકા ટાપુ ઉપર થયો હતો. તેનામાં ફ્રેંચ, કોસિંકન તેમજ ઈટાલીનાં લોહીનું મિશ્રણ હતું. તેણે લશ્કરી શાળામાં તાલિમ લીધી હતી. તે જેકોલિયન કલ્પનામાં અંગત સ્વાર્થ માટે જોડાયો હતો. ક્રાંતિ પછીની અવ્યવસ્થાનો તેણે સારો લાભ લીધો. તવગરોએ તેને પોતાનો નોકાનો કાફલો સોંપી દીધો. તેણે બંડખોરોને કચડી નાખ્યા અને અંગ્રેજ સૈન્યને અસાધારણ કુશળતાથી હરાવ્યું. તે ૨૪ વર્ષની ઉંમરે સેનાપતિ બન્યો અને દશ વર્ષમાં તે તેણે પ્રગ્નસત્તાકને અંત આણ્યો તેમજ તે જીતે સેનાપતિ બની બેઠો. તેણે એક પછી એક સરહદો સર કરી પણ સાગર યુદ્ધમાં તે હાર્યો. તેને એક ટાપુ ઉપર રહેવું પડ્યું. તે ફરી આવ્યો પણ આ વખતે વિદેશીઓના હાથમાં પડ્યો અને તેને દેશ નિકાલ કરી એકાંત ટાપુ ઉપર મોકલી દેવામાં આવ્યો. તેની ઉબી કરેલી ઇટલીક વ્યવસ્થા ૧૮૧૪માં જ પડી ભાંગી હતી. ખરાબર સો વર્ષ પછી ૧૯૧૪માં પાછું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું અને તેણે વિશ્વના મોટાભાગને સાંકળી લીધો. તે ૪ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. વળી પાછાં કચડાએલાં રાષ્ટ્રોને વધારે કચડવામાં આવ્યાં. પ્રગ્નત્ર વડે સત્તાની સાઠમારી

એટલી ખરાબ છે કે ઠીક ૨૫ વર્ષ પછી ૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું અને ૧૯૪૫માં તે પૂરું થયું. આ પછી જો કે વિશ્વમાં પ્રગતિત્રીય ભાવનાનો વિકાસ થયો છે પણ તેમાં ધર્મ, સાધુસંસ્થા કે લોકસેવકોના અનુબંધ ન હોઈને તેમજ ક્રાંતિ માટે શુદ્ધ અહિંસક સાધનોના અભાવે આજે આજુની આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ છતાં જગત સતત ભય અને ત્રાસની હેઠળ ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય તે માટે ઘડીએ રોજ ગણી રહ્યું છે.

એની વિરૂદ્ધમાં ભારતે વિશ્વને ત્રણ મોટી વસ્તુઓ વિશ્વશાંતિ માટે આપી છે. અહિંસક સાધનો વડે ક્રાંતિ; તટસ્થ રાજનીતિ તેમજ પંચશીલ. આજે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ બણી ધસડાઈ રહેલ વિશ્વ માટે ભારત આશાસ્પદ દીવાસમાન બની શક્યું છે. તેનો ટુંક ઇતિહાસ જોઈ જવો ઠીક થશે.

એ તો અગાઉ વિચારાઈ ગયું છે કે હિંદમાં વિદેશીઓનો પગપેસારો ચાલુ થઈ ગયો હતો. વાલંદા (ડચ), ફ્રેંચ, પોર્ટુગલ અને અંગ્રેજોમાં અંગ્રેજોએ વેપારી કુનેહયા અને અહીંના રાજાઓની ફાટફૂટ નીતિનો લાભ લઈને, પોતાનું પ્રભુત્વ વધારવું શરૂ કર્યું. તેમની પ્રતિનિધિ વેપારી પેઢી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પૈસા પેદા કરવા; તે માટે નાણાં વધારે વ્યાજે આપવાં, સૈનિકો ભાડેથી આપવાં અને પૈસા ન મળે તો જમીનો હડપતી જવી; એ નીતિ ચાલુ રાખી. પરિણામે ઘણાં નાના નાના બળવાઓ તો ચતાજ રહ્યા પણ અહીંના રાજાઓની ફાટફૂટના કારણે તેમણે પોતાનું પ્રભુત્વ વધારવામાં દરેક રીતે અપનાવી લીધી. રાજ્યોનાં રાજ્યો તેમણે વધતી શક્તિ સાથે જીતવાં શરૂ કર્યાં. પરિણામે સામંત સરદારોમાં અસંતોષનો અગ્નિ બબૂકવા લાગ્યો. એક બળવાની યોજના ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવી. આ યોજના ખાસ કરીને યુક્ત પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી આખા હિંદમાં ફેલાઈ હતી. પણ નિશ્ચિત સમય પહેલાં અમૂક હિંદી ટુકડીઓની ઉતાવળના કારણે બળવાનું ધાયું પરિણામ ન આવ્યું. થોડીક છુટી છવાઈ સફળતા પછી બચકર દમન શરૂ થયું અને અસંખ્ય હિંદીઓને તોપને ગોળે દઈને, ફાંસીએ લટકાવીને અને ગોળીએ વીંધીને મારી નાખવામાં આવ્યા.

આ બળવા પછી હિંદની દુર્દશા થવામાં બાકી ન રહી. પણ તે વખતે એક ભારતની કદપના અને ભાવના લોકોમાં જાગૃત થઇ. જગીરદારી કે નાનાં રાજ્યોનું મહત્વ ધરી મયું. હિંદના કારીગરોની ભયંકર દુર્દશા થઈ અને ભયંકર કરો નાખવામાં આવ્યા. હિંદને કંગાળ અને ગુલામ બનાવીને રાખવાના દરેક પ્રયાસો પૂરા સત્તાના દોર સાથે શરૂ થયા.

તે વખતે હિંદમાં રાજરામમોહનરાયે, મહર્ષિ દયાનંદે તેમજ રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને તેમના અનુયાયી વર્ગે હિંદમાં સામાજિક, ધાર્મિક ક્રાંતિના આધારે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રચાર કર્યો. આ રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ સારી રીતે થતો ગયો. ૧૮૮૫ માં રાષ્ટ્રીય મદાસબાની સ્થાપનાં થઈ. ત્યારબાદ મહાત્મા ગાંધીજી આફ્રિકામાં સામુદાયિક અહિંસાની લડનના પ્રયોગો કરીને હિંદમાં આવ્યા. ભારતમાં તે વખતે સ્વતંત્રતાની ક્રાંતિ માટે લોકો તૈયાર હતા પણ તેનાં સાધનો, વાતાવરણ કે નેતાગીરી અનિશ્ચિત હતાં. ગાંધીજી આવતાં તેમણે એક તરફ રાષ્ટ્રીય ચેતનાના પ્રવાહ ને વેગવંત બનાવ્યો, બીજી તરફ સામાજિક ધાર્મિક દુષણોને દૂર કરવાનો કાર્યક્રમ આવ્યો. તે પછીની વાતો બધા સ્પષ્ટ જાણે છે કે ૧૯૪૭ માં ૧૫ મી ઓગસ્ટે હિંદને સ્વતંત્રતા મળી. ગાંધીજી આ કરી શક્યા તેનું કારણ એ હતું કે તેમણે ચારેય અનુબંધોને જોડ્યા હતા. લોકસંગઠન, લોકસેવક સંગઠન, રાષ્ટ્રીય મદાસબા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓની સાથે અનુબંધ જોડી તેમણે દેશમાં સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી.

તેમનાં પગલે સત વિનોબાજીએ ભૂદાન વડે અહિંસક ભૂમિ ક્રાંતિ કરી દેખાડી અને પં. નેહરુએ તટસ્થ રાજનીતિ તેમજ પંચશીલનો કાર્યક્રમ જગતને દેખાડ્યો.

આ છતાં વિશ્વમાં હિંસા બળો અને સ્વાર્થી તરતો પોતાનું કામ કરતાંજ રહે છે. પંચશીલની આડે ચીને હિંદ ઉપર હુમલો કર્યો છે તેમજ યુરોપમાં પૂર્વ જર્મની, પશ્ચિમ જર્મનીનો પ્રશ્ન કે કોરિયા તેમજ વીએટનામના પ્રશ્નો સળંગીજ રહ્યા છે.

પણ, વિશ્વ ઇતિહાસની ટુંકી રૂપરેખા ઉપરથી આપણે વિશ્વની ધર્મમય રચના માટે કયો મસાલો ઉપયોગી થઈ શકે તે જોઈ શકીએ છીએ. ચારેય અનુબંધો ભારતમાં જોડાઈ જાય અને તેમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો યૂનોની સાથે અનુબંધ થઈ જાય તો વિશ્વમાં સાચી શાંતિ પ્રગટી શકે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી માર્ક્સિયાએ ચર્ચા દરમિયાન કહ્યું: આજે વિશ્વઇતિહાસમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ અને સામાજિક ક્રાંતિ એ ત્રણેય મુદ્દાઓ ઉપર તેમને આવરી લેતાં ક્ષેત્રો યુરોપ, અમેરિકા અને ભારત અંગે એકજ દિવસમાં કહ્યું તે બહુજ ટુંકું ગણાય. તેના માટે ઓછામાં ઓછા ચાર દિવસો જોઈએ.

આપણે સંસ્કૃતિ, સમાજ તેમજ ધર્મ અંગેની બાબતો અંગે ખૂબજ સમય આપીએ છીએ પણ આજના ઇતિહાસ ઉપર જેમનો પ્રભાવ છે તે સર્વ વાદો જે હિંદમાં પણ છે અને વિશ્વમાં તો છે. તે અંગે વધુ વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરવાનો રહ્યો. આ વાદોતું મૂળ શું છે તે નહીં જોઈએ તો દરેક ક્ષેત્રે દુનિયામાં ધર્મનો અનુબંધ કરાવવાની વાતમાં આપણે કાચા પડી જઈશું. એટલે ટુંકાણમાં આ પ્રવાહોને હું આ રીતે રજૂ કરી શકું.

ભૂમધ્ય સાગરને બે કાંઠે બે પ્રવાહો હતા (૧) એક કાંઠે ગ્રીસ, રોમ, ફ્રાંસ, વગેરે હતા. (૨) બીજે કાંઠે અરબસ્તાન, ઈરાક, તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા, ઠેઠ સ્પેન વગેરે. પહેલા કાંઠાનો ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મ હતો. બીજે કાંઠે ઇસ્લામ હતો. તે વખતે ઇસ્લામ ધર્મવાળા આગળ હતા. તેમની વિદ્યાપીઠો હતી, કળા હતી શસ્ત્ર વિદ્યા હતી, એટલે વિકાસ ખ્રિસ્તી દેશોમાં નહતો.

આ બંને પ્રવાહોને ભૂમધ્ય ઉપર કબ્જો જમાવવો હતો. પેલેસ્ટાઇન તેમની વચ્ચે હૃદય સમાન હતું. આ બંને વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલ્યો અને સત્તાવીશ વખત બંને લડ્યા. તેને ઇસ્રાઇલો કુએડ (કોસની નિશાની હતી તેથી) કહેતા અને મુસલમાનો તેને જેદાદ (ધર્મપ્રચાર યુદ્ધ) કહેતા. સો વર્ષની કટ્ટર લડાઈ ચાલી. ઇસ્રાઇલો ખ્રિસ્તીઓ સિવાય બધાને નાપાક ગણતા. તેવીજ રીતે મુસ્લિમો તેમના સિવાયના બધાને કાફર ગણતા હતા. અમારો મુખી કહે તેમ કરવું અને ધર્મ ખાતે મરી ફીટવું એ તેમનો આદર્શ હતો. પરિણામે લોકોનું ખેદાન મેદાન થઈ ગયું.

આમ છતાં મુસ્લિમો પાસેથી દારૂગોળો ખનાવવો, છાપકામ, લોદ્યુંબક વિદ્યા યુરોપિયનો શીખ્યા. મુસ્લિમો ચીન પાસેથી શીખ્યા હતા. યુરોપિયનો ઉદ્યમી હતા. ઈસ્લામીઓએ ભૂમધ્ય સાગરના આ તરફના દ્વાર બંધ કર્યા તો તેઓ નકશા, હોકાયત્ર વગેરે સાધનોથી આફ્રિકા ફરીને ભારત પહોંચ્યા. તેમાં આફ્રિકા પણ ઘણા ગયા.

આપણે પરદેશમાં બહુ ઓછું જતા. જવા, સુમાત્રા, અલ્લદેશ, લંકા વગેરે હિંદમાં જ હતા. અહીં સંયમ અને સાદાઈ હતાં તેમ જ કુદરતની પણ કૃપા હતી એટલે સંસ્કૃત-પ્રચાર માટે જવાનું મન થાય તે જુદી વાત, પણ આજીવિકા ખેડવા માટે જવાનું ખમીર આપણા લોહીમાં ન હતું. કચ્છ અને દક્ષિણના લોકો જ આફ્રિકા પહોંચવેલા ગયા એવું આવે છે એટલે યુરોપવાસીઓ ખૂબ સોનું લઈ ગયા.

આ પ્રવાસથી યુરોપને ઘણા વસ્તુત્ત યાનનો લાભ થયો. કુરાન અને બાઈબલના કારણે ખગોળ-ભૂગોળની વાતો તેજગીને માનવામાં આવતી. કાંઈ વિરોધ કરે તો તેની આંખ ફેડી નંખાય કે બીજી ચતના આપવામાં આવે. ત્યારે ભારત અને અરબસ્તાનમાં સૂર્ય, ચંદ્ર

નક્ષત્ર પૃથ્વી વગેરેનું જ્ઞાન ખૂબ જ ખેડાયેલું હતું. ત્યારે ઈસાઈઓનાં તે અંગેનાં બારણાં બંધ હતાં. પરિણામે ધણાં સંશોધકોને બાળવામાં આવ્યા અને મારવામાં પણ આવ્યા. તેથી જેમ જેમ વિજ્ઞાન વધતું ગયું તેમ તેમ ધર્મ પ્રતિ ધૃણાં સ્વાભાવિક રીતે વધતી ગઈ.

આમાં વેપારીઓ આગળ આવ્યા. તેમની પાસે સોનું અને ધન બનતું હતું. તેથી ગામડાંની ગરાસદારી તૂટવા લાગી. તેમને સામંતશાહી ખૂંચે તે સ્વાભાવિક હતું. આમાંથી ત્યાં મુખ્યત્ત્વે નગરરચના થઈ ગઈ. વેપારીઓએ નગર-રચનામાં રસ લેવો શરૂ કર્યો. પોપને પડતા મૃકયા.

આ વખતે જે નગર રાજ્ય ઉપર રાજ્ય આવ્યો તે એક અર્થમાં તે પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપે આવ્યો. તે વખતના નગરના પ્રતિનિધિત્વમાં પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ હતું, જેનો મુખ્ય ભાગ વેપારીઓનો હતો. તે વખતે બે કરાર થયા :—(૧) પ્રજાને પૂછ્યા વિના લડાઈ નહીં કરું અને (૨) ગમે તેમ પૈસો નહીં વેડકું. નગરનો એ સંસ્કાર રાજ્યસંસ્કાર રૂપે દ્રઢ થયો. તે લોકોમાં આલોક માટે સીઝર અને પરલોક માટે પાદરી માર્ગદર્શક બન્યા. તેથી ત્યાંના લોકોનું ઘડતર કાયદા વડે થયું છે. કાયદો રાજ્ય ધડે અને ધીમે ધીમે તે ભૂલ ન જ કરી શકે કારણ કે તે દૈવી-પુત્ર છે એમ મનાયું. જે કે અહીં પણ બ્રાહ્મણને બ્રહ્માનો અંશ અને રાજાને વિષ્ણુનો અંશ માનેલો છે તે છતાં કુદરતી રીતે રાજ્ય ઉપર, ઉપરથી બ્રાહ્મણોનો અને નીચેથી મહાજનોનો અંકુશ રહ્યો તેથી રાજાને ધર્મ માર્ગે ચાલવું પડ્યું. પણ પશ્ચિમમાં એમ ન થયું.

ત્યાં એક ધર્મગુરુ (બિશપ) બ્રષ્ટ હતો. તેથી પ્રજાએ તેના માટે કહ્યું : “ તે નહીં જોઈએ.”

રાજાએ વિચાર્યું : “ આજે ધર્મગુરુ ન જોઈએ એવો નાદ બીઠ્યો છે તો કાલે રાજા ન જોઈ એ એવો નાદ બીઠશે ! ” એટલે રાજા અને બિશપ બન્ને મળી ગયા. તેમણે સંધિ કરી.

એક વેપારીએ તેની સામે બંડ પોકાર્યું. “અમારો આવાજ નહીં તો કરવેરો શા માટે મરીએ.”

તેને રાજ્યએ બંડ ગણી. રાજદ્રોહના અપરાધમાં એક પાઈ નો દંડ કર્યો. તેણે તે ન આપ્યો. મામલો વટે ચડ્યો. તેની મિલકત લૂટાણી, તે જોલ બેગો થયો પણ ન હટ્યો. પ્રજાનો જોશ વધ્યો. પ્રજાએ ગાડાના પૈડાં જોટલા કાગળમાં સહીઓ કરી રાજ અને પ્રજા બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. બન્ને પક્ષોની લડાઈમાં રાજ હાર્યો પરિણામે બીજો રાજ આવ્યો. પણ અંતે તો સત્તા પ્રજાના હાથમાં જ આવી પડી. તેના જ પ્રતિનિધિઓ રાજ્યમાં ગયા. ત્યારથી, તાલુકદારો, વેપારીઓ અને બીજાઓનું સ્થળ ધારાસભા થઈ ગયું. બંધારણ ત્યારે નક્કી થયું. આ છે ટુંકમાં ત્યાંની સોકશાહીનો ઇતિહાસ. પ્રથમ ઇંગ્લાંડ, પછી અમેરિકા અને પછી ફ્રાંસે અપનાવી એવો મારો વિનય મત છે.

કેટલાક યુવાનો કહે છે : “રાજ્યને બદલવાનો અમને અધિકાર છે. ચૂંટણીથી ન બદલે તો લડીને બદલી શકાય !”

પણ, આજની દુનિયાની પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. યુરોપની, અમેરિકાની, ફ્રાંસની અને અંતે રશિયાની ક્રાંતિ થઈ ત્યારની પરિસ્થિતિ જુદી હતી. જેમ રાજ્યના હાથમાં તલવાર, બંદુક વગેરે સાધનો હતાં, તેવાં જ હથિયારો ત્યાં પ્રજાના હાથમાં હતાં. એટલે પ્રજા-રાજની સ્થિતિ સમોવડિયા જેવી હતી. પણ, આજે રાજ્ય પાસે વધુમાં વધુ સાધનો છે. એટમબમ વગેરે એવી પ્રલયકારી શક્તિઓ રાજ્ય પાસે છે કે પ્રજાની આઠે એટલી સંખ્યા હોય તોયે ખતમ કરી શકે છે. બીજું પણ વિચારવા જેવું એ છે કે આજે યંત્ર પાસેની શક્તિ પછી મૂડીવાદી વ્યવસ્થા, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આગ્રહ પછી મજૂર સંગઠનો થયાં અને એમણે સોકશાહી સમાજ રચના સામે જેહાદ ઉઠાવી. તેમાંથી માકર્સની વિચારધારાએ પોતાનો અમૂક પ્રભાવ જમાવ્યો. જ્યારે એજ વિચારધારા અનુગામી લેનિને સરસુખત્યારી દ્વારા સામ્યવાદ

શી રીતે લાવવો એ માટેનો માર્ગ ખોલ્યો. આજે રશિયા અને પછી એના પગલે ચાલતું ચીન પોતાની ઢાંચે ચાલી રહ્યું છે. સામ્યવાદનો પ્રભાવ જગતનાં પછાત રાષ્ટ્રો ઉપર આગવો છે અને દરેક દેશમાં તેમનાં સંગઠનો નાનાં કે મોટાં છે જ. રશિયાએ આકાશ વિદ્યામાં વિશ્વને અંચળો પમાડે તેવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. એ બંને દેશોનું પ્રચારતંત્ર પણ જબ્બર છે. તેમની મુત્સદ્દીગીરીને અવગણી ન શકાય. ફ્રાંસમાં આજે લશ્કરી સરમુખત્યાર શાહી ચાલે છે. બ્રિટન અને અમેરિકા એવી ભૂલો કરે છે કે પરાધીન રાષ્ટ્રો કે સંસ્થાનો સામ્યવાદ તરફ સીધાં કે આકડતરાં ખેંચાય છે. તેનો વિશેષ લાભ રશિયા લઈ રહ્યું છે.

આજે સશસ્ત્ર સામનાની વાતો નકામી છે. યુનોની અસરકારિતા આવવી જોઈએ તો જ સંસ્થાનવાદનો નાશ થશે. મરી શીટનાર કે તે માટે હામ ભીંડનારની આજે જરૂર છે; તે જ ક્રાંતિ કરી શકશે; પણ હિંસા વગરની અહિંસક ઢાંચે ગાંધીજી આજ દૃષ્ટિએ સૂઝળ થયા હતા. અને એક જ વહેવાર વાત રહી છે તે છે અહિંસાનો માર્ગ.

ખીજી વાત એ વધારે યાદ રાખવાની છે કે “યૂનો”નું બળ તટસ્થરપે વધવું જોઈએ. ભારતની અસર એ જ રીતે જગત ઉપર પડી છે કે જેમ તેની આઝાદીએ નવો આદર્શ રજૂ કર્યો છે તેમ તેની લોકશાહીથી પણ વિશ્વ આકર્ષાય છે. અહીંની લોકશાહીમાં વિરોધ પક્ષ નકામો છે; તે કેવળ વિચિત્ર કે ઉછાંછળવૃત્તિવાળો છે.

ત્યારે પશ્ચિમમાં ૧૯મી સદીથી માંડીને ૨૦મી સદી સુધીની રાજ્ય પરંપરા ચૌદસો વર્ષથી ચાલી આવે છે. ત્યાં અલગ મહાજન સંગઠન કે લોક સંગઠનો ન હતાં. એટલે ત્યાં વિરોધ પક્ષ રાજ્યની અંદર રહીને કામ કરી શકતો હતો અને કરે છે. ત્યાં પરદેશ નીતિ ઘડવી હોય, દેશબ્યાપી નિયમ બનાવવો હોય તો વિરોધ પક્ષ સાથે એસે છે. તેને પૂરું માન મળે છે; વેતન મળે છે તેમજ રેડિયો વગેરે

વડે પ્રચારની સગવડ મળે છે. ત્યાં વિરોધ પક્ષ સાતત્ય રક્ષા તેમજ ઝડપી પરિવર્તન માટે છે.

અહીં વિરોધપક્ષની હદ બહારની બાલિશતા, અબંધારણીય રીતો વગેરે નજરે ચડે છે. અને તેમની પ્રેરણા પરદેશથી તેઓ મેળવે છે. આ દેશની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે મુનિશ્રી સંત્યાલજી કહે છે તેમ કેવળપ્રેરક અને પૂરક વર્ગો જ અનુકૂળ છે. અહીં સત્ય અને અહિંસા વિના જેમ નહીં ચાલે તેમ કેવળ લોકશાહી પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્ય વ્યવસ્થા પણ ચાલે છે. એટલે ગાંધીજીની હયાતીમાં હતા એના કરતાં જુદાં સત્ય અહિંસાના સાધનો જુદા સંદર્ભમાં વાપરવાં જોઈશે.

તેથી કાયદામંગની વાતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને કાયદો સાચવવા માટે સમાજનું નૈતિક દબાણ લાવવું પડશે. આપણે ચૂટેલા પ્રતિનિધિઓ કાયદો ઘડે અને આપણે જ તોડીએ તે આજે નહીં ચાલે ! આ બધી વાતો ઉપરથી ગાંડા વિચારોને ચાલવાનું છે. ”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ પશ્ચિમની ક્રાંતિઓ અને ગાંધીજીએ બનાવેલ માર્ગ વચ્ચે ધણું અંતર છે. પ્રાશ્નિકાત્ય અભ્યાસના કારણે અહીંના વિરોધ પક્ષના નેતાઓ એમ કહે છે કે તેમનો પક્ષ આંદ્રશ રાખી શકશે તે જગી પુરાણી વાત છે. ત્યાંની નાડમાં ધર્મ નથી. આપણે ત્યાં સાધુ-પુરુષો એ વાતને ઝોછી સગજે છે અને તેઓ પણ ધણીવાર વિરોધ-પ્રચારના પ્રવાહમાં તણાઈ જતા લાગે છે. આવો વિરોધ પક્ષ કંઈક સક્રિય કામ કરી શકે એ વધારે પડતી આશા રાખવા જેવું છે.

આમાં ગાંધીજીએ માર્ગદર્શનનો જે ચીસો પાડ્યો હતો તે માર્ગે સાધુ-સાધ્વીઓ પોતાની મર્યાદામાં રહીને આગળ વધે અને લોકોને સંસ્થા રૂપે નૈતિક સંગઠિત બળ બનાવે તો ધણું થઈ શકે. લોકોને અહીં હજી ધર્મ અને ધાર્મિક પુરોષો ઉપર વધારે શ્રદ્ધા છે. બાકી પરદેશના હાથા રૂપ વિરોધ પક્ષો કંઈ પણ સક્રિય કરી શકે

તે શક્ય નથી. તેમનું વિલીનીકરણ થવું જોઈએ કાં, તેમનો છેદ થવો જોઈએ. તે ઉપરાંત કોંગ્રેસમાં પણ શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ બનનેનો અનુરૂપ કાર્ય થાય તો તે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર કંઈક સક્રિય કાર્ય કરી શકશે.”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ધર્મશુરુઓએ સ્વર્ગ-નરકની વાતો વચ્ચે લોકોને અટવાયેલા રાખી પોતાનો સ્વાર્થ રચ્યો. રાજાઓએ સત્તાના કારણે સ્વાર્થ પોષ્યો; વેપારીઓએ પોતાનો ધન-સ્વાર્થ પોષ્યો-પરિણામે પ્રજા અગદાઈ ગઈ. અણસમજના કારણે અણબટતો બોલો પડ્યો. આ યુગે દયાનંદ, ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિઓ ન પાડી હોત તો આજે જે કંઈ કાર્ય થઈ શક્યું છે તે ન થઈ શક્યું હોત. ધર્મતેજ અહીં જૂના કાળથી ટકી રહ્યું છે પણ તેને યુગની જખાન આપવામાં આવા પુરુષોનો ઇતિહાસના પાને મહાન ફાળો નોંધાયેલો છે.

(૨૧-૯-૬૧)

૯. વિશ્વભૂગોળનું દર્શન

ક્ષેત્રો અને સંસ્કૃતિ]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

ભૂગોળ જરૂરી છે ?

વિશ્વવાત્સલ્યના સાધક માટે જેમ ઇતિહાસનાં પરિબળોનું જ્ઞાન જરૂરી છે તેમ વિશ્વભૂગોળનું જ્ઞાન પણ જરૂરી છે. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ વિશ્વવાત્સલ્ય તેને સાધવાનું છે. તે માટે વિશ્વમાં ફેટલા બૂખડો છે ? ત્યાંની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે ઉપરથી રહેણી કરણી તેમજ સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર કેવા છે ? ત્યાં ધર્મ—નીતિની દૃષ્ટિએ વ્યાપક પ્રચાર થઈ શકે છે કે કેમ ? ત્યાં ક્યાં—ક્યાં તત્ત્વો ખૂટે છે ? કર્મ વસ્તુ ઓછી પાડે છે કે જેના કારણે માંસાહાર, પ્રાણીહિંસા કે એવાં અન્ય અનિષ્ટ માર્ગો જવા લોકો પ્રેરાય છે ? આ બધી બાબતોનું જ્ઞાન સાધકને વિશ્વવાત્સલ્યની સાધનામાં મદદ રૂપ નીવડે છે.

આજે વેપારી, ઉદ્યોગપતિ કે સામાન્ય માણસને પણ વિશ્વની ભૂગોળ જાણવી જરૂરી થઈ પડે છે. જેથી તેમને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં થતું ઉત્પાદન, તેનો વેપાર, તે અંગેની હરિદાષ અંગે જાણવા મળે છે. આવા જ્ઞાનમાં જ્યારે રાષ્ટ્રીય ભાવ કે વિશ્વભાવ બળે છે ત્યારે વિશ્વવાત્સલ્ય સાધવા તરફ મંડાણ થાય છે. જેમકે એક દેશમાં દુકાળ પડ્યો; બીજા દેશમાં અનાજ વધારે છે—તે મોકલે છે, આજ માનવ પ્રેમના ધણાં સુંદર દાખલાઓ વિશ્વવાત્સલ્યના સાધકની સામે આવે છે. જે તેને ધાર્મિક સમાજ ધડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

અગાઉ પૃથ્વી એટલે માતા ગણાતી. પાંચ માતાઓમાં પૃથ્વી કે ધરતીમાતાનો વિશેષ ઉલ્લેખ થતો, વેદપાઠ થતો :—

માતા ભૂમિ: પુત્રોઽહં પૃથિવ્યાં:

ભૂમિ માતા છે અને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છે. આ દેહ પાંચ ભૂત

તત્ત્વોનું અનેહું છે તેમાં પૃથ્વીનું તત્ત્વ વધારે હોઈ તેની અસર માનવ જીવન ઉપર વધારે પડે છે. પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. જેમ બીજા ગ્રહો છે. તેની અસર માનવજીવન ઉપર વધારે છે. કારણ કે તેના ઉપર માનવ જીવે છે; મરે છે. એ ઉપરથી માનવ માટે જે સંસ્કૃતિ સ્વાભાવિક રીતે ઘડાવી જોઈએ તે પરસ્પરના સહયોગની છે. જૈનોનાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

પરસ્પરોપગ્રહો જિવાનામ્

એટલે કે પરસ્પરનો ઉપકાર કરવો એ જીવનો સ્વભાવ છે. તેથી માનવે ખાસ કરીને પૃથ્વી ઉપર વસતા સહુ પ્રાણી પ્રત્યે અંધુભાવ—આત્મીયભાવ કેળવવાનો છે. તેને દરેક જીવને આત્મીય ભાવે જોવાનો છે. તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ એ જ હોવી જોઈએ કે જેમ મને કે મારા સમાજને કે મારા રાષ્ટ્રને જરૂર પડે હું સહયોગ બીજાનો લઉં; તેવીજ રીતે જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિ, નીતિ કે ધર્મની દૃષ્ટિએ, સ્થૂળ વસ્તુની દૃષ્ટિએ મારા સહયોગની જરૂર હોય ત્યાં હું યથાશક્તિ આપું ! એટલું જ નહીં, જરૂર પડે મારી પાસે જે સાધનો છે, શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ નિઃસ્વાર્થ બીજા માટે કરી શકું. એવી ઉદાત્ત ભાવના તેને કેળવવી જોઈએ. આ વિશ્વવાત્સલ્ય ભાવ સંક્ષિપ્તમાં છે અને તે મુજબ જીવનનું ઘડતર એ સંસ્કૃતિ છે.

એટલે આવી વિશ્વવાત્સલ્યની સાધના માટે માનવ ઐક્ય સાધવું સર્વપ્રથમ જરૂરી છે. તે માટે ભૂગોળનું જ્ઞાન જરૂરી છે. કારણ કે જુદા ક્ષેત્રના માણસો, તેમની રહેણી-કરણી, ધંધો વગેરે જાણીએ નહીં તો ઘણીવાર અજ્ઞાનના કારણે તેમના પ્રતિ પ્રેમના બદલે ધૂણા પણ થઈ શકે. જેમકે ધ્રુવના પ્રદેશોમાં રહેતા માણસો કેવળ માંસાહાર કરે છે કારણ કે ત્યાં વનસ્પતિ થતી જ નથી. એવી જ રીતે યુરોપના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશો માછલીઓ પકડવાનો ધંધો કરે છે—તે છતાં પણ નેચો પ્રેમાળ હોઈ શકે અને હિંદમાં ચુસ્ત શાકાહારી તેમની ખાનપાનની રીતોથી

ટેવાયેલી વ્યક્તિ તેના તરફ ધૃષ્ટા કરે એ બનવાજોગ છે. એટલે ભૂગોળનાં જ્ઞાનથી અવિકસિત દેશો પ્રત્યે હૃદયરતાની ભાવના રહેશે જે વિશ્વવાત્સલ્ય સાધનામાં મદદરૂપ નીવડશે.

મોટા ભાગે ઇતિહાસનું સર્જન, સંસ્કૃતિની ખીલવણી, વિજ્ઞાનનો વિકાસ, રાજ્યવ્યવસ્થા, જાતિ ધર્મનો પ્રચાર વગેરેનો આધાર ભૂગોળ ઉપર રહે છે. દેશ દેશની ભૂગોળનું જ્ઞાન હોવાથી તે દેશના સાધનો અને શક્તિઓનો પરિચય મળી શકે છે અને તેમને અહિંસાની દિશામાં વાળવાનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. ઇતિહાસનો આધાર ભૂગોળ ઉપર રહે છે તેથી ભારતની હૃદય સંસ્કૃતિ કે પશ્ચિમનો સમ્રાજ્યવાદ બંને સમગ્ર શકાય છે.

કર્મ ગ્રંથોમાં ક્ષેત્ર વિપાકી કર્મ પ્રકૃતિનું વર્ણન આવે છે. તેનું રહસ્ય એ છે કે અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં માનવજીવન ઉપર તેમની સંસ્કૃતિ ઘડતર કે ધર્મની એવી અસર થાય છે કે એક ક્ષેત્રમાં કર્મ મંદ બંધાય છે; ખીમ્મમાં મદતમ બંધાય છે અને ત્રીમ્મમાં મંદતર બંધાય છે. તેથી એક ક્ષેત્રમાં મુક્તિ મેળવવાના સંયોગો પણ મળી રહે છે. દા. ત. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં સુદામા, દયાનંદ, મહાત્મા ગાંધી જેવા સાધકો નરસિંહ અને અખા જેવા ભક્તો, હેમચંદ્ર અને યશોવિજય જેવા સંતો પાક્યા તેથી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં અહિંસાનું સામાજિક તેમજ રાજકીય ખેડાણ થઈ શક્યું.

ધર્મ અને ભૂગોળ :

ધર્મગ્રંથોમાં પણ ભૂગોળ ખગોળનું વર્ણન મળી આવે છે. હિંદુપુરાણો, બૌદ્ધઆગમો, જૈનશાસ્ત્રો, કુરાન કે બાઇબલમાં ભૂગોળ આપવાનો ઉદ્દેશ્ય એજ હતો કે દરેક સાધક, ક્ષેત્ર પ્રમાણે માનવજીવન ઉપર થતી ભૌગોલિક અસરને જાણી શકે. આજે જો કે ધણાં નામો અને સ્થળોનો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે અને ભૂગોળની નવી દિશાઓ સર કરી છે પણ સાધુ માટે ભૂગોળનું જ્ઞાન જરૂરી નથી તેના માટે નો

ધર્મગ્રંથોમાં ભૂગોળનું વર્ણન એ સચોટ રહ્યો છે. આ અંગે જૈન તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

નિત્યા શુભ તર લેશ્યા પરિણામ દેહવેદના વિક્રિયા:

અને

સ્થિત પ્રભાવ સુખ દ્યુતિ લેશ્યા વિશુદ્ધિન્દિયાવધિ વિષયતોઽધિકા :

—એટલે કે સ્થાનના કારણે નારકી જીવોને નિત્ય અશુભતર લેશ્યા. અશુભતર ભાવ, અશુભતર શારીરિક દુઃખવાળું શરીર હોય છે. પણ દેવાને સ્થાન અને સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રભાવ, સુખ, કાંતિ, લેશ્યા, વિશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર સારું હોય છે. આ છે ત્યાંની ભૌગોલિક સ્થિતિનો સાર.

માનવજીવન અને ભૂગોળ

હવે માનવજીવન ઉપર ભૂગોળની શી અસર થાય છે તે જોઈએ. માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન ઘડી શકતો નથી પણ તેના ઉપર તેના નિવાસસ્થાનની મોટી અસર થાય છે. ડુંડા પ્રદેશમાં રહેતા માણસ ખેડ કરી શકતો નથી; સુંદર ઘરો બાંધી શકતો નથી; કળા વિકસાવી શકતો નથી, શિક્ષણ મેળવી શકતો નથી કારણકે ત્યાં મોટા ભાગે બરફ છવાયેલો રહે છે. ત્યારે મોસમી પવનોના સપાટ પ્રદેશમાં રહેનાર એ બધી વાતો કરી શકે છે. તે ખેતી કરે છે; ઉદ્યોગ કરે છે, શિક્ષણ મેળવે છે, કળા સાધે છે અને સંસ્કૃતિનું સર્જન કરે છે.

ભૂગોળના તત્ત્વો

ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં નીચેના તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે।—
(૧) જમીનનો પ્રકાર, (૨) આબોહવા, (૩) સ્થાન, (૪) વનસ્પતિ અને (૫) પ્રાણીઓ. આમાં જમીન અને આબોહવા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. ભૂગોળશાસ્ત્રીઓએ પૃથ્વીને બે ગોળામાં વહેંચી છે. એકમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા છે ત્યારે બીજામાં એશિયા, યુરોપ.

આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા એ ચાર મહાદ્વીપો છે. એશિયા ખંડમાં ભારત, ચીન, જાપાન, સિંઘાન, પાકિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, સાઇબીરિયા (રશિયા), અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, ઈરાક, તુર્કિસ્તાન, અરબસ્તાન તેમ જ દક્ષિણ પૂર્વના ટાપુઓ છે. તેને જ લગતો આફ્રિકા ખંડ છે. તેમાં મિસર અદ્દજરિયા, લીબિયા, નાર્થ જિરીયા, બેદજીયમ કાંગો, અંગોલા, કેનિયા, ટાંગાનિકા, સુદાન તેમ જ પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્થાનો અને ઝાંઝીબારનો ટાપુ છે. એશિયા ખંડને લાગતો ઉત્તરમાં યુરોપ છે. તેમાં ઇંગ્લાંડ-આયલેંડ, ફ્રાંસ, હોલેંડ, જર્મની, રશિયા, સ્વીડન, ગ્રીસ, રુમાનિયા, ટુર્કી, ઇટાલી, સ્પેન, ઝેકોસ્લોવેકિયા વગેરે છે. એશિયાની દક્ષિણ પૂર્વમાં ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેંડ છે. બીજા ગોળાર્ધમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા છે. આ બધા ખંડોનો વિચાર અગાઉ બતાવેલ પાંચ તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ કરીએ.

જમીન : સદુથી પહેલાં જમીનને લઇએ. જમીનના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે :—

- (૧) ઉચ્ચ પ્રદેશોવાળી જમીન.
- (૨) પથરાળ (ડુંગરોવાળી) જમીન.
- (૩) મેદાનોવાળી જમીન.

(૧) સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચે આવેલો મેદાન જેવો પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ ગણાય છે. આ પ્રદેશ એક તરફથી ઉંચો અને બીજી તરફથી ઢોળાવવાળો હોય છે. જો કે ત્યાં ડુંગરો કે પર્વતોના શિખરો હોતાં નથી. ભારતમાં દક્ષિણનો પહાર પ્રદેશ એ રીતનો છે. તે પશ્ચિમમાં જિંચો અને પૂર્વમાં ઝોછો જિંચો છે. તેથી ત્યાંની નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે (૩) પહાડી પ્રદેશ કે પથરાળ પ્રદેશ, પહાડોથી ઘેરાયેલો કે લાગેલો પ્રદેશ હોય છે. જે ઉચ્ચ પ્રદેશો પહાડોથી ઘેરાયેલા નથી હોતા તેવા પ્રદેશોની કિનારીઓ પર્વત જેવી હોય ત્યાં જિભા રહીને જોઈએ

તો પર્વતો ટેકરી જેવા લાગે છે. એશિયામાં તિબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, અમેરિકામાં બોલિવિયા ઇક્વેડોરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને મોટા ભાગનું આફ્રિકા ઉચ્ચ પહાડી પ્રદેશોનો નમૂનો છે. (૩) મેદાનો એવાં છે જે સમુદ્રની સપાટીએથી ૬૦૦ ફૂટની અંદર-અંદર હોય છે. બહુ ઉંચા નહીં એવા સપાટ પ્રદેશો મેદાન કહેવાય છે. હોલેન્ડ, રશિયા, સાઇબીરિયા વગેરેના મેદાનો સપાટ છે. ઘણી નદીઓનાં પ્રવાહ વહે છે અને સપાટ મેદાન બને છે. મીસીસિપી, એમ્પાઝોન, ગંગા-સિંધુ નદીનાં મેદાનો ચીનની નદીનાં મેદાનો, આમ વિવિધ પ્રકારના મેદાનો હોય છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશોની માનવજીવન ઉપર નીચે પ્રમાણે અસર થાય છે :—

(૧) જૂના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં ખનિજો પુષ્કળ નીકળે છે. દા.ત. પશ્ચિમ એસ્ટ્રેલિયાને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સોનું, તાંબુ, અને હીરા, સાયબીરિયામાં સોનું, દક્ષિણ દિલ્હમાં સોનું વગેરે.

(૨) જમીન સાથે લાવારસ મળી જતાં જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે.

(૩) ધસાઇ ગયેલા, ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં માટીનું પડ પાતળું થઇ જતાં તે વસવાટ લાયક રહેતા નથી.

(૪) મોટાભાગના ઉચ્ચ પ્રદેશો ખંડની અંદર આવેલા હોઇને, વરસાદ ત્યાં પહોંચતો નથી, ખેતી ત્યાં થઈ શકતી નથી, એટલે એવા ઘણાં પ્રદેશો હજી નિર્જન છે.

(૫) આવા ઉચ્ચ પ્રદેશો ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવવાથી; તેમની આબોહવા પ્રમાણમાં ઠંડી રહેવાથી અને બીજી અનુકૂળતાએ મળતાં લોકો ત્યાં રહેવા લક્ષ્યાય છે. દા. ત. આફ્રિકામાં, કેન્યા ટાંગાનિકા એવા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે.

પહાડી કે પથરાળ પ્રદેશો ચાર પ્રકારના ડુંગરોવાળા હોય છે :—

(૧) વડે પર્વત જે પર્વતોમાં નાની નાની તડો પડી જાય છે. (૨)

ખાંડ પર્વત જે પર્વત બહુ જ ક્રિયા અને સાંકડા સપાટ હોય છે તેમની—
વચમાં દરાર હોય છે. (૩) અવશિષ્ટ પર્વત—પર્વતની ખીણનો ભાગ.
(૪) જ્વાળામુખી પર્વત—જેમાંથી જ્વાળા કે લાવા નીકળતા હોય !
પહાડોની જીવન ઉપર થતી અસરો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય :—

(૧) પહાડોથી રક્ષણ થઈ શકે છે.

(૨) રાજદ્વારી કારણસર કેટલીક વખત પહાડ સીમા નક્કી
કરવામાં સહાયક બને છે.

(૩) પહાડો ઉપર ખેતી થઈ શકતી નથી તેથી ક્યારેક પૂરતું
પોષણ પણ મળતું નથી.

(૪) ત્યાંની ઊંચી-નીચી જમીનના કારણે માણસો ખડતલ
બને છે.

(૫) ત્યાંના કુદરતી વિવિધ સૌંદર્યોથી માણસો આકર્ષાઈ, ફરવાના
હવાખાવાના સ્થાનો બનાવે છે,

(૬) ત્યાં મળી આવતાં ખનિજોના કારણે માણસો અગવડ વેડીને
પણ ત્યાં રહેવું પસંદ કરે છે.

(૭) ત્યાંના પહાડો ઉપરથી પડતા ધોધોમાંથી વિજળી પેદા
કરીને શક્તિ મેળવાય છે.

મેદાનો મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં હોય છે. કિનારાનાં મેદાનો અને
અંદરના ભાગનાં મેદાનો. સમુદ્રના કિનારે લગભગ દરેક સ્થળે સાંકળા કે
પહોળાં મેદાનો હોયજ છે. ઘણાં મેદાનો સાગરનાં તોફાનોનાં કારણે
ધોવાઈ જાય છે, તે ખારા બને છે. કેટલાંક નદીનાં કાંપના કારણે ફળદ્રુપ
બને છે તો કેટલાંક કાદવવાળાં હોય છે. અંદરના ભાગનાં મેદાનોમાં,
નદીની માટીથી પૂરાઈ જતાં મેદાનો હોય છે દા.ત. અમેરિકામાં
રેડનદીની પાસે આવેલાં સરોવરો નદીની માટીથી પૂરાઈ ગયાં. તે મેદાનો

ફળદ્રુપ હોય છે. નદીઓનાં પૂરથી ધણીવાર કાંપવાળા મેદાનો અને છે. જ્યાં નદીઓ બેખડેમાં સર્પાકારે વહે છે ત્યાં મેદાનો અનતાં જાય છે.

મેદાનની અસર આ પ્રકારે છે :—

(૧) મેદાનની જમીન ફળદ્રુપ હોવાથી ત્યાં ખેતી પુષ્કળ થાય છે. તે જમીન પૂરતું પોષણ આપે છે.

(૨) નદીઓ કુદરતી રીતે જળમાર્ગ પૂરા પાડે છે.

(૩) સપાટ પ્રદેશ હોવાથી રેલ્વે કે સડકો બાંધવામાં ખર્ચો ઓછો આવે છે.

(૪) વાહન વહેવાર વધવાથી વેપાર ખિલે છે અને શહેરો અને છે. મોટાભાગના શહેરો મેદાનમાં હોય છે.

(૫) મેદાનના લોકો પહાડી લોકો કરતાં સુવાળા હોય છે પણ સમૃદ્ધ હોય છે. મેદાનમાં જ્યારે સપાટી ઉપર કાલસો મળી આવે છે તો ત્યાં ઉદ્યોગો-કારખાનાઓ વધે છે.

(૬) માલની લેવડ-દેવડ સરળ થતાં આચાર-વિચાર અને સંસ્કૃતિની લેવડ-દેવડ સરળ અને છે; અને સંસ્કૃતિનું નવસર્જન થાય છે.

(૭) મેદાનોની સમૃદ્ધિઓએ ધણીવાર પરદેશી આક્રમણોને નોતર્યા છે. મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યાં આક્રમણો, યુરોપ, મેસોપોટેમિયા, ભારત અને ચીન ઉપર થયાં છે.

(૮) તે છતાં પણ તેના લીધે જુદી જુદી નીતિ અને સંસ્કૃતિનો સંપર્ક અને સંગમ થાય છે.

આબોહવા :

આબોહવા અને હવામાનમાં થોડોક ફર્ક છે. હવામાન એક દિવસનું હોય છે, ત્યારે સરેરાશ એક સરખું રહેતું લાંબા ગાળા માટેનું હવામાન-આબોહવામાં આવે છે. હવામાનમાં આ બાબતોનો સમાવેશ

થાય છે :- (૧) ઉષ્ણતામાન, (૨) હવાનું દબાણ, (૩) પવન (૪) હવામાં રહેલો ભેજ.

આમોહવાનો મુખ્ય આધાર તત્ત્વો ઉપર રહે છે :- (૧) અક્ષાંશ-રેખાંશ : જેમકે વિષુવવૃત્ત પાસે ગરમ આમોહવા રહેશે જેમ જેમ દુર જશું તેમ આમોહવા ઠંડી થતી જશે. હિંદમાં ગરમી, વરસાદ અને શરદી પડે છે. ત્યારે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઠંડી, વરસાદ વગેરે હોય છે. (૨) સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચાઈ : આ સ્થળે આવેલાં સ્થળો ઠંડા હશે. (૩) સમુદ્રથી અંતર : આવાં સ્થળો જેટલે દુર હશે તે પ્રમાણે વધુ ગરમ અને સૂકાં પ્રદેશો હશે. (૪) પવનો : સમુદ્ર ઉપરથી ઉનાળામાં ચાલતાં પવનો ઠંડા અને ભેજવાળા હોય વરસાદ લાવશે અને જમીન ઉપરથી શિયાળામાં ચાલતા પવનો પશુ ઠંડા હશે. (૫) સાગર પ્રવાહો : આ ગરમ કે ઠંડા પ્રવાહોની તેની પાસેના કાંઠાવાળા પ્રદેશો ઉપર અસર પડ્યા વગર રહેતી નથી. (૬) પર્વતોની નજીક : હવા તરફના ભાગોમાં સારો વરસાદ પડે છે અને બીજી તરફમાં ઓછો વરસાદ પડે છે. (૭) જમીનના પ્રકારો : રણ કે રેતાળ પ્રદેશોમાં ઉનાળામાં સખત ગરમી અને શિયાળામાં સખત ઠંડી રહે છે. (૮) જંગલો અને વનસ્પતિઓ : તેઓ વાતાવરણને ઠંડુ રાખે છે અને વરસાદને ખેંચે છે.

આમોહવાની માનવજીવન ઉપર નીચે પ્રમાણે અસર થાય છે :-

(૧) શરીર : ખૂબ જ ગરમી પડતા વિષુવવૃત્તની પાસેના પ્રદેશના લોકોનું શરીર રંગે કાળું હોય છે. ગરમીના કારણે શરીર વધતું નથી તેમ જ મન ખિલતું નથી. એટલે આફ્રિકાના તે પ્રદેશોના લોકો કાળા, ઠીંગણા અને ઓછી બુદ્ધિવાળા મળી આવે છે. ખૂબ ગરમી પડવાથી શરીર આળસુ બને છે અને ખૂબ વરસાદ પડવાથી લોકો રોગથી પીડાતા હોય છે. ઠંડા પ્રદેશના લોકો ગોરા રંગના હોય છે. સૂકી હવામાં વસતા લોકો શરીરે તંદુરસ્ત હોય છે; પહાણ કે આરળ લોકો તેના નમૂના રૂપે છે.

(૨) ખોરાક : વધારે વરસાદવાળા પ્રદેશમાં ભાત થાય છે. ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશમાં (પંખળ-ખંડવા) ધઉં થાય છે. ગરમ લેજવાળી હવામાં કંદ અને કેળાં વધારે પાકે છે. ભૂમધ્ય સાગર જેવી આબોહવા હોઈ ત્યાં ફળો વધારે પાકે છે. ગરમ પ્રદેશ કે રણના પ્રદેશોમાં ખજૂરી વધારે થાય, ખેતી ન થવાથી ધાસચારાના કારણે પશુ-પાલન થાય. દુંડ્રા પ્રદેશમાં બહુ જ ઠંડી પડે, તેથી ત્યાંના લોકો બરફમાં થીએલી કે નીચેના પ્રવાહમાં વહેતી માછલી કે પશુઓના શિકાર કરી ખોરાક મેળવે. આમ આબોહવા પ્રમાણે ખોરાકોનો નિયમ બને છે.

(૩) વસ્ત્રો : ધ્રુવ કે દુંડ્રાના પ્રદેશમાં લોકોને ચામડાના વસ્ત્રો પહેરવાં પડે. ત્યારે હિંદ અને બ્રહ્મદેશમાં લોકોને સુતરાઉ તથા રેશમી કપડાં પહેરવાં પડે અને ઇંગ્લાંડ-યુરોપ વગેરેમાં ગરમ કાપડો પહેરવાં પડે. વિષુવવૃત્ત ઉપર ગરમી વધારે પડતી હોવાથી કેવળ તન ઢાંકવા માટે જ લોકો કપડું પહેરે છે.

(૪) ઘર : આબોહવાની અસર ઘરની બાંધણી ઉપર થાય છે. કુદ્રાતા લોકો અને એસ્કિમો લોકો ઈર્ગુ નામના બરફના ઘરમાં રહે છે. ઉનાળામાં તેઓ ચામડાના તંબુઓમાં રહે છે. કિર્ગીઝ લોકોનું જીવન હોતું નથી તેઓ તંબુઓ લઈને ફરતા હોય છે. બહુ ગરમી પડે છે ત્યાં ઘરોની બીંતો ચડી અને ઉંચી રાખવામાં આવે છે.

ધંધો : ધંધા ઉપર પણ આબોહવાની ખૂબ જ અસર હોય છે. વિષુવવૃત્તનાં સ્વાભાવિક રીતે લોકો શિકાર કરે છે. તેમને શિકાર કે માછલાં ઉપર જીવવું પડે છે એસ્કિમો લોકો પણ એજ રીતે શિકાર અને માછલાં ઉપર જીવે છે. તેમનો ધંધો એજ બને છે. રણમાં વરસાદના અભાવે ખેતી થતી નથી તેથી ત્યાં વણાટકાર્ય અને ચર્મકાર્ય ચાલે છે. ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશમાં ધાસની શોધમાં ફરીને પશુપાલન કરે છે.

શંકુદ્ધમ પ્રદેશમાં રહેતા લોકો કઠિયારાનો ધંધો કરે છે. એટલું જ નથી પણ ઉઘોગો જેમકે કાપડની મિલો, કાલસો, વગેરે પણ આબોહવા ઉપર અવલંબે છે.

વસતિ : આબોહવા ઉપર ધંધો અને ખેતીનો આધાર છે અને તેના ઉપર વસતિનો આધાર છે. રજુમાં ખેતી થતી નથી, તેથી ત્યાં વસતિ ઓછી હોય છે; અત્યંત ઠંડા પ્રદેશોમાં ખેતી થતી નથી ત્યાં વસતિ ઓછી હોય છે. સારો વરસાદ થાય ત્યાં સારો પાક થાય છે અને ત્યાં વસતિ વધુ હોય છે.

(૭) **વિલક્ષણતાઓ :** આબોહવાના કારણે માનવજીવનની વિલક્ષણતાઓ કેળવાય છે. ઠંડા પ્રદેશમાં કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ હોય છે. ગરમ પ્રદેશના લોકો મરમી અત્ત પરસેવથી થાકી જાય છે; જીવન આળસુ હોય છે. સમશીતોષ્ણ પ્રદેશનાં લોકો તંદુરસ્ત હોય છે અને તેનામાં નિયમિત કામ કરવાની ટેવ હોય છે. મોસમી પવનના પ્રદેશોમાં વરસાદને લીધે પાક સારો થાય છે, તેથી જીવન સરળ હોય છે પણ કેટલીક વખત અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિનાં કારણે દુઃખી થઈ જાય છે. અધ્ધાન લોકો પહાડોમાં રહે છે, તેથી ખૂબ મજબૂત અને લડાયક હોય છે. બૂમધ્ય-પ્રદેશની આબોહવામાં રહેનારા લોકોનાં જીવન સુખી હોય છે. તેમને આરામ ખૂબ મળે છે.

(૮) **સંસ્કૃતિનો વિકાસ :** જ્યાં ખોરાક માટે ફાંફાં મારવા પડે, રહેવાનાં સાધનોનાં ટાંચાં હોય, આરામ ન મળતો હોય ત્યાં સંસ્કૃતિ ખિલતી નથી. તેથી દુર્ગા પ્રદેશના એસ્કિમો કે વિષુવવૃત્તના સીદીઓ અસંસ્કૃત છે. જ્યાં વરસાદ સારો પડે છે, સહેલાઈથી અનાજ પાકે છે, સારાં ઘરોમાં રહેવા મળે, આરામ હોય ત્યાં સંસ્કૃતિ ખીલી ઊઠે છે. એટલે જૂના કાળમાં નદી-ખીણોની સંસ્કૃતિઓ વિકસી હતી. બૂમધ્યસાગરના પ્રદેશોમાં પણ તેજ કારણે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો હતો.

આખોડવા તેમ જ જમીનના કારણે જે કુદરતી વિભાગો વિશ્વમાં જોવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે :—

(૧) વિષુવવૃત્તનાં જંગલો : દક્ષિણ અમેરિકાની એમેઝન નદીની ખીણ, આફ્રિકામાં કોંગો નદીની ખીણ તથા ગીનીનો કિનારો; મલાયા તથા પૂર્વ ઇંડીઝ ટાપુઓ અને વિષુવવૃત્તની રેખાની પાસે પાસેના અન્ય પ્રદેશોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. ઉનાળો અને આમ જોવા જઘ્ઘ્ને તે આખું વર્ષ વરસાદ પડે. લોકો વૃક્ષો ઉપર ઝૂંપડાં બાંધે. મલાયા સિવાય બધે વસતિ ઓછી છે.

(૨) ઉષ્ણકટિબંધના ઘાસનાં મેદાનો : આને સેવેના પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં દક્ષિણ અમેરિકાનો ઓરિનોકો નદીની ખીણ કોલંબિયા વગેરે તથા આફ્રિકામાં સુદાન, કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા, રોડેશિયા, તથા અંગોલા વગેરે, ઉત્તર અને પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયા અહીં ઉનાળામાં વરસાદ પડે છે. મૂળ લોકો કાળા. ગરમી ઠીક ઠીક પડે છે. આ પ્રદેશોનું ભાવિ સારું ગણાય છે.

(૩) ગરમ રણના પ્રદેશો : અમેરિકાનું આટાકામાનું રણ, કેલિફોર્નિયા અને મેક્સિકોનો ભાગ, આફ્રિકામાં સહરા તથા કલહરીનું રણ. હિંદમાં થરનું રણ—થરપાકર. કચ્છનું રણ. ચીનનું રણ, ઈરાન—અરબસ્તાન અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના રણના ભાગો, પશ્ચિમ તેમ જ મધ્ય ઓસ્ટ્રેલિયાના રણના ભાગોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. પાણીની તંગી પણ થોડા વરસાદમાં ઘાસ ખૂબ ઉગે એટલે લોકો પશુપાલનનો ધંધો કરે. શરીર ખડતલ અને લોકો તરવણીની હોય છે. ત્યાં વણજારાપ્રથા વધારે.

(૪) ઓસમી પવનોના પ્રદેશો : આમાં હિંદ, પાકિસ્તાન, મધ્ય અમેરિકા, માડાગાસ્કર, બ્રહ્મદેશ, હિંદી ચીન, દક્ષિણ ચીન, ઓસ્ટ્રેલિયાનો ઉત્તર કિનારો, ફિલીપાઈન્સ અને જાપાનનો સમાવેશ થાય છે. અહીં દુનિયાની એથા ભાગની વસતિ જોવામાં આવે છે અને તે ગીચ રહે છે. લોકો શાંતિપ્રિય હોય છે. ધર્મશ્રદ્ધા હોઈને સંસ્કૃતિ તેમજ સમૃદ્ધિને ખૂબ જ અવકાશ રહે છે.

(૫) ભૂમધ્ય સમુદ્રની આબોહવાના પ્રદેશો : ભૂમધ્ય સમુદ્રની નજીકના પ્રદેશો જેમાં સ્પેન, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, ગ્રીસ અને દક્ષિણ ફ્રાંસનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત તેવી આબોહવાવાળા ઉત્તર આફ્રિકા અને અમેરિકાના બધા પ્રદેશો; ઓસ્ટ્રેલિયાના દક્ષિણનો ભાગ, ન્યુઝીલેંડનો ઉત્તરદ્વીપ, વગેરે એવી આબોહવાવાળા દેશોનો સમાવેશ થાય છે. અહીંની આબોહવા ખુશનુમા હોય છે. લોકો આનંદી હોય છે. તેઓ વિદ્યા-કળામાં આગળ છે. અહીં દૂધાળાં પશુઓની કમી પણ કાપડ ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે. રોમ અને ગ્રીસની સંસ્કૃતિનો અહીં વિકાસ થયો હતો તેમજ અહીં કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થયા હતા.

(૬) પશ્ચિમ યુરોપની સમશીતોષ્ણ આબોહવાના પ્રદેશો : (પાનખરનાં જંગલો) આમાં પશ્ચિમ યુરોપનાં, ઉત્તર ફ્રાંસ, બેલજીયમ, હોલેંડ, જર્મની, ડેન્માર્ક તેમજ બ્રિટનનો મધ્ય ભાગ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હવા તાજગીવાળી, લોકો સફેદ ચામડીવાળા, વસતિ ઘીચ. બુદ્ધિમાન અને ઉદ્યમી લોકો હોઈને તેમણે વિજ્ઞાનમાં સારી એવી પ્રગતિ કરી છે.

(૭) સમશીતોષ્ણ કટિબંધનાં મેદાનો : બધા ખંડોની વચ્ચેના આ પ્રદેશો છે. અત્યારે વસતિ ઓછી છે પણ ભવિષ્યમાં પ્રગતિ થવાની શક્યતા છે.

(૮) શંકુદ્રુમનાં જંગલો : ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ધ્રુવની નીચે શંકુના અકારમાં આવેલા પ્રદેશો, જેમકે ઉત્તર કેનેડા, નોર્વે સ્વીડન, ઉત્તર રશિયા, તેમજ સાઈબીરિયાનો આમાં સમાવેશ કરી શકાય. અહીંની નદીઓ ઉત્તર ધ્રુવના મહાસાગર તરફ વહેતી હોઈને વિકાસની શક્યતા ઓછી ગણાય છે.

(૯) ઠંડા રણના પ્રદેશો : તે ધ્રુવની નજીક આવેલાં છે. ઠંડી બહુ પડે છે, ત્યાં ચિયાળો નવ-દશ માસ ચાલે છે. ત્યાં વસતિ કે સંસ્કૃતિનો વિકાસ ઓછો.

(૧૦) મધ્ય ચીનના પ્રદેશો : મધ્ય ચીનના પ્રદેશો પણ

આખોડવાના કારણે અલગ પડી જાય છે. ત્યાં ચોખ્ખો પાક થાય છે. ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અહીં ખીલી હતી.

(૧૧) સેન્ટ લોરેન્સ પ્રકારની આખોડવાના પ્રદેશો : આ પ્રદેશ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં ૪૫ થી ૫૦ અક્ષાંશ વચ્ચે આવેલો છે. આખોડવા ઉગ્ર હોય છે. લોકો તંદુરસ્ત હોય છે. આ પ્રદેશના એશિયાઈ દેશો પછાત હતા—મંચુરિયાએ કંઈક પ્રગતિ કરેલી.

આજે વિજ્ઞાનની અસાધારણ પ્રગતિના કારણે કુદરતી કારણો કોઈ પણ પ્રદેશના વિકાસમાં અવરોધ રૂપે ઊભી શકતા નથી. વિજ્ઞાને વિકાસમાં મદદ કરવી જોઈએ જેથી અણવિકસિત પ્રદેશો પણ વિકસિત થઈ શકે.

આમ પૃથ્વી ઉપર, જમીન અને આખોડવાના કારણે થતી અસરો અને વિભાગો અંગે ટુંકમાં વિચાર થયો છે. ટુંકા સમયમાં વિસ્તૃત ભૂગોળ તો ન વર્ણવી શકાય પણ સાર એ લેવાનો છે કે તેની અસરોની જાણકારીથી, માણસ ચેતી શકે છે. ઉપાય કરી શકે છે. આજ સુધી વિજ્ઞાને ઘણી પ્રગતિ કરી છે અને ન વિકસેલાં રાષ્ટ્રોને—પ્રદેશોને વિકસિત કર્યાં છે; હવે તેનો ઝોક દુનિયાના બધા માટે વાળવાનો છે. માનવ સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ કરવા માટે ભારતના ઋષિઓએ જે શોધ કરી છે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ભૂગોળ વડે જુદી જુદી પ્રાદેશિક વસતિની સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધવાનો છે.

સાધુ સંસ્થાના ક્રાંતિકારી સભ્યો અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા શ્રોત્રસેવકોની એ જવાબદારી છે કે તેઓ વિશ્વવાત્સલ્યની સાધના માટે ભૂગોળનું જ્ઞાન મેળવી અનુમંધનું જે ભગીરથ કાર્ય છે તેને ઉપાડે અને જ્યાં જે તત્ત્વ ખૂટતું હોય તેની પૂર્તિ કરે. જ્યાં ધર્મ—નીતિની પ્રેરણા આપવાની હોય ત્યાં પ્રેરણા આપે. વિશ્વના વિશાળ ક્ષેત્રમાં વસનારી માનવજાતિની સાથે આત્મીયતા સાથે અને માનવજાતિને અહિંસાનું તત્ત્વ સમજાવી તે દ્વારા સર્માષ્ટ પ્રત્યે વાત્સલ્યની સાધના સફળ કરે,

ચર્ચા - વિચારણા

પ્ર. નેમિમુનિએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “આજે વિજ્ઞાને ઐવી પ્રગતિ કરી છે કે માંસાહારીને નિરામિષાહારમાંથી, તેજ પ્રાણુતત્ત્વો અને ગરમી વગેરે મળી રહે છે; તેથી તેઓ સાંસ્કૃતિક કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરી શકે એવું જરૂર વિચારી શકાય! ઐવીજ રીતે દરેક પ્રદેશોમાં રહી અને શ્રવી શકાય છે. તેમજ વિકાસ સાધી શકાય છે; ઐવી બાબતો જરૂર કરી શકાય તેમ છે.

આજે રાષ્ટ્રના નાના નાના દુકડાઓમાં માનવ સમૃદ્ધ અટવાઈને રાજકારણના ગંદવાડમાં ગુચવાઈ પડ્યો છે. તેથી વિજ્ઞાન માનવ વિકાસના અદ્વૈત માનવ અવનતિનું કારણ થઈ ગયું છે. વિજ્ઞાન રાજકારણને આધીન હોય, રાજકારણ અમૂક ભેગને આધીન હોય અથવા અમૂક મૂડીવાદી પદ્ધતિને આધીન હોય, અવી હાલતમાં છે. જે ધર્મ વડે આ બધી બાબતોનો ઉકેલ આવે તો વિશ્વ સરકાર અને વિશ્વ પ્રજા એકબીની વ્યાસપીઠ તૈયાર થઈ જાય. તો આજે એમનો સુદર યુગ છે કે વિશ્વશાંતિની કાયમી આશાનો પાયો પાક્કો થઈ જાય. તે માટે સવારે કહેલું તેમજ સાધુમતો અને લોકસંવેદકો ખરા દિલે કામ કરે તો એ સિદ્ધ થઈ શકે છે વિરુદ્ધ કુદરતી બળોમાં પણ માનવ અવિચ્છિન્ન પ્રગતિ સાધી શકે છે.

શ્રી પૂજ્યભાઈ : ભારતની ભૌગોલિક સ્થિતિના કારણે ભારતની સંસ્કૃતિના ધ્રુવરમાં મહત્વનું કાર્ય થયું છે. દિમાકચે અનાયાસે ચરદહના સતરીનું કાર્ય કર્યું છે. ગરકના જથ્થાઓ ઓગળીને નદીને વહેતી કરી અહાં કાંદુપના વધારી રહ્યા છે. મેદાનો, જંગલો, પહાડો બધું છે. ઋષિમુનિઓએ જંગલોમાં જઈને જ્ઞાન મેળવ્યું અને સંત-સંન્યાસીઓએ પગપાળો વિહાર કરી તેનો સદેશ જગતને આપ્યો.

એમાં પણ ગુજરાત પ્રદેશ અદ્વિત લાગે છે. તેથીજ ત્યાં અદિત્તા પ્રધાન જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મને ધર્મ-વિકાસ માટે અદ્વિત તક મળી ગઈ છે. તે છતાં આજે કેટલીક બાબતોમાં આપણે દુબળા છીએ. આ

અંગે સંસ્કૃતિના વિકાસનું ભગીરથ કાર્ય કરવાનું છે. તે સમયસરનું છે અને તે અંગે ભારત અને ગુજરાતે ધાણું કરવાનું છે.

શ્રી ચંચળખેન : ભૂગોળની દ્રષ્ટિએ જોવા જઈએ તો આજે સંસ્કૃતિ વિકાસ માટે ભારત અને એશિયાનું સ્થાન અનોખું છે. ગાંધી અને જવાહરની જેને નેતાગીરી મળી છે તે દેશમાં જગતના પણ મુખ્ય ધર્મો ઉદ્ભવ્યા છે. જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુધર્મ તેમણે સંસ્કૃતિને સમર બનાવી છે. એશિયા ખંડ ઇશુ તેમજ મહંમદ પયગંબરની જન્મભૂમિ છે. એશિયામાં ભારત સંસ્કૃતિનું ધામ છે, તો જાપાન ઉદ્યોગનું પ્રતિબિંબ છે. ત્યારે ખ્રીષ્ટ તરફ યુરોપના લોકો ઉદ્યોગી છે. જીવન ધમાલનું છે અને અંત વૈભવ-વિકાસમાં આવે છે. અમેરિકા સમૃદ્ધિશાળી છે. આફ્રિકામાં નાઈલનું પોતાનું સ્થાન છે તેમજ ઉરાંગ ઉટાંગ વાનરો પણ છે. ઓસ્ટ્રેલિયામાં કાંગારૂ હોય છે. પણ આ બધાં પોતાનાં ખચ્ચાને સલામતિથી લઈ જાય છે. આમ વિશ્વમાં વિવિધ કક્ષાઓ રહેલી છે. તેમાં ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ એકતા અને સર્વમાન્ય લોકહિતના કાર્યક્રમે શોધીને આપી રહેલ છે. ભારતે ગાયજ નહીં દરેક મૂક પણ તરફનો આત્મીય પ્રેમ જગતનો બતાવ્યો છે. આજે તેને ધાણું કરવાનું છે. ભારત માટે એ કંઈ નવું નથી. જગતને સંસ્કૃતિના રસ્તે ફરી દોરવાનું છે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ, જનવરો વગેરેમાં પણ ભૂગોળનો હિસ્સો છે. તો માનવજાત માટે કાં ન હોય ! ભારત એ રીતે મહાભાગી છે અને તેની જવાબદારી પણ મોટી છે. સામાન્ય પશુ-પંખીમાં જે જ્ઞાન સમજણ છે તેનાથી માનવમાં વધારે છે. તેના માટે કશુંયે અશક્ય ન હોવું જોઈએ.

આપણે ત્યાં કેટલાક બારોટો હોય છે તે ભૂગોળ-ભટિયા આવે છે. તેને આખી ભૂગોળ મોંઢે હોય છે. તો બ્રહ્મણે તીર્થ અને સાધુને મહાતીર્થ કહ્યા છે તેમણે કેટલું બધું મથવું જોઈએ ? “શિકુસ્થાન પહાડ છે !” એનો અર્થ ખ્રીષ્ટ રીતે એ પણ ચર્ચ શકે પહાડો વરસાદ નહીના પ્રવાહો અને જીવન-કલ્યાણ આપનારાં શિવરૂપ છે. હિમાલય તો મહાદેવ મહાકલ્યાણકારી હોયજ ને ! આમ ભૂગોળજ્ઞાન વિશ્વવાત્સલ્યના અમલમાં સહાયક સને તે સ્વાભાવિકજ છે.

(૨૮-૯-૬૧)

૧૦. વિશ્વભૂગોળનું દર્શન

[૧]

ભૂગોળ અને જીવન]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

ભૂગોળના પાંચ તત્ત્વોમાં જમીન, આબોહવા તેમજ પ્રાકૃતિક પ્રદેશોના કારણે માનવજીવન ઉપર કેવી અસર થાય છે તે અંગે અગાઉ વિચારાઈ ગયું છે. આકીનાં બે તત્ત્વો છે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ. વનસ્પતિનો આધાર પાણી ઉપર છે અને પાણીનો આધાર વાતાવરણ ઉપર છે. એટલે વાતાવરણ અંગે ચર્ચા કરીએ એ ઠીક ગણાશે.

વાતાવરણ : વાતાવરણમાં રહેલી વરાળ અને તેના કારણે થતો વરસાદ એનો માનવ જીવન ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ છે કે ભારત કરતાં બે ગણો સહારાના રણનો પ્રદેશ વસતિ વગરનો છે. એવું રબે માનવામાં આવે કે રણમાં વસી ન શકાય, પણ જો રણને પાણીની સગવડ પડે લીલાં કરી શકાય તો ત્યાં પણ વસતિ અને સંપત્તિ સમૃદ્ધ થઈ શકે.

વરાળ : વાતાવરણમાં ભેજ હોય છે. તે ભેજ બનાવતું નથી પણ સંધરે છે. અનુકૂળ તાપમાન થતાં તે વરસે છે; ઝાકળ રૂપે પડે છે કે અરફ રૂપે પણ પડે છે. વાતાવરણમાં હંમેશાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં વરાળ રહેલી હોય છે. પૃથ્વીની સપાટીનો ગોણો ભાગ મહાસાગરોએ રોકેલો છે. સૂર્યની ગરમીથી આ પાણીની વરાળ થાય છે. આ વરાળ વાતાવરણમાં અળી જાય છે અને અદૃશ્ય રૂપે રહે છે. તે ઉપરાંત જંગલો, વનસ્પતિઓ, નદી-નાળાં, સરોવર વગેરે દરેક સ્થળે આ વાષ્પીકરણ (વરાળ બનવાની પ્રક્રિયા) ચાલુ જ રહે છે. આ વરાળ રૂપે હોય છે ત્યાં સુધી જ વાતાવરણમાં રહે છે. તે દરવા લાગે તો વાતાવરણ તેને દૂર કરવાનું ચાલુ કરે છે. ભેજને સંધરવાનું કામ ગરમી કરે છે. એટલે તાપમાન ઓછો થતાં તે વરસાદ રૂપે વરસે છે. ઉનાળામાં આ વરાળ વધારે સંધરાય છે પણ શિયાળામાં નજીવી જ સંધરાય છે.

આ વરાળ અક્ષાંશ તેમજ સમુદ્રથી દૂરના પ્રમાણે ઓછીવત્તી હોય છે. વિષુવવૃત્ત પાસેના પ્રદેશોમાં આ વરાળ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે ત્યાંથી દૂર જતાં તે ઘટતી જાય છે. પૃથ્વીના નજીકના થરોમાં વરાળ વધારે રહે છે-જેથી જમીને તેમ ઘટતી જાય છે. વાતાવરણની વરાળનો અર્ધો ભાગ પૃથ્વીથી ૬૦૦૦ ફૂટ સુધી ઉંચાઈમાં અને પોણો ભાગ ૨૬ માઈલ સુધીમાં આવી જાય છે. વાતાવરણમાં રહેલી હવા ધન થાય છે-ત્યારે તે ઝાકળ બને છે. ઠંડા પદાર્થોના સંસર્ગમાં આવેલી હવાનું તાપમાન સંતૃપ્તિ બિંદુની ૩૦° ફેરનહીટી ગરમી કરતાં નીચું જાય છે તો આ ઝાકળના ટીપાં બંધાવાને બદલે બરફ જામી જાય છે. તેને 'હિમ' કહેવામાં આવે છે. ઉષ્ણતામાન નીચે ઉતરતાં અદૃશ્ય વરાળનાં નાનાં નાનાં ટીપાં બંધાવા લાગે છે અને તે વાદળો જેવાં લાગે છે. તેને ધુમ્મસ કહેવાય છે. નદીઓ, સરોવરો અને જળાશયો ઉપર આ વધુ જોવામાં આવે છે. આની સપાટી જો ઉપર હોય તો તેને વાદળ નામ આપવામાં આવે છે. બંનેની બનાવટ એક જ પ્રકારની હોય છે. વાદળમાં જળકણો તરલ હોય છે ત્યારે ધુમ્મસમાં સહેજ જામવાની અણી ઉપર હોય છે. આ ટીપાં ગરમ થઈને વરાળ બને અને ઠંડાં થતાં વરસાદ રૂપે વરસે છે.

વરસાદ : વરસાદના ચાર પ્રકારો છે : (૧) ઉષ્ણતાનયનનો વરસાદ (૨) બૂપષ્ઠનો વરસાદ (૩) વંટોળનો વરસાદ (૪) ઋતુવાર વરસાદ.

વરસાદના ટીપાં જમીન ઉપર પહોંચે તે પહેલાં તે ઠંડા કે ગરમ પ્રવાહોના સંસર્ગમાં આવે અને ઠંડા પ્રવાહનું ઉષ્ણતાપમાન ૬૨° કરતાં નીચું હોય તો આ ટીપાં જામી જાય અને બરફના ગાંગડા રૂપે જામે અને નીચે પડે ત્યારે કરા રૂપે વરસે છે.

પૃથ્વી ઉપર સરેરાશ ૩૩ ઇંચ વરસાદ પડે છે. પૃથ્વી ઉપર પડેલા આ વરસાદનું કેટલુંક પાણી વરાળ રૂપે ઊડી જાય છે; કેટલુંક જમીનમાં ગતરે છે; પણ મોટા ભાગનું પાણી નદીઓ વડે સમુદ્રમાં ઠલવાય છે.

વરસાદનું ૨૭% પાણી પેસિફિક (પ્રશાંત) મહાસાગર અને હિંદી મહાસાગરમાં તેમ જ ૫૧% એટલાંટિક મહાસાગરમાં મળે છે. બાકીનું ૨૨% પાણી પૃથ્વીને મળે છે. એ પાણીનો વિવિધ ઉપયોગ થાય છે. પીવાથી માંડીને ખેતી તેમ જ કુળ-કારખાના ચલાવવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેનાથી દુનિયાના જીવનને પોષણ મળે છે. પાણી વગર જીવનના અસ્તિત્વની કલ્પના અશક્ય છે.

વનસ્પતિ : પૃથ્વી ઉપર આજે માણસ ખેતી કરીને પાક ઉતારે છે : તેમ ન થાય તો એ કુદરતી રીતે પૃથ્વી ઉપર શેવાળનાં નાના ઘાસથી લઈને મોટાં ઝાડો ઉગ્યા કરશે. પાક સિવાયની જમીન ઉપર વનસ્પતિ ઉગવાની ક્રિયા થતી આપણે જોઈએ છીએ.

આવી વનસ્પતિઓને ઉગવામાં પાંચ વસ્તુઓ ઉપયોગી અને છે :—(૧) ગરમી, (૨) વરસાદ, (૩) પવન, (૪) પ્રકાશ અને (૫) જમીનનો પ્રકાર.

ગરમી : વગર વનસ્પતિ થાય જ નહીં. જ્યાં ગરમી ખિન્નકુલ ઓછી થાય ત્યાં વનસ્પતિ જોવામાં આવતી નથી. એટલે જ ધ્રુવ ખંડોમાં વનસ્પતિ મુદ્દલ જોવા મળતી નથી. ઉષ્ણતામાન જ્યારે તદ્દન ધીરી જાય છે ત્યારે વનસ્પતિ વધવું બંધ કરે છે.

વરસાદ : પાણીની વિપુલતા પ્રમાણે ઝાડના પ્રકાર બદલાતા રહે છે. જ્યાં પુષ્કળ અને સતત પાણી પડે છે ત્યાં વનસ્પતિ ખૂબ સમૃદ્ધ થાય છે. પાણી વમરના રણમાં વનસ્પતિ કુદિત થયેલી હોય છે. પાણી સાચવીને ટકી શકે એવી જ વનસ્પતિ અહીં હોય છે. જ્યાં સાધારણ વરસાદ હોય ત્યાં ઘાસ જેવી વનસ્પતિ થાય છે. વનસ્પતિ ખોરાક પાણી મારફત મે છે. પાણીમાં તેના રસો ભળી ગયા પછી મૂળિયાં ચૂસે છે અને વધારાનું પાણી પાંદડા બહાર ફેંકે છે.

પવન : પાણી પાછું કાઢવાની ક્રિયામાં પવન મોટી અસર કરે

છે, જ્યાં જોરદાર પવન હોય છે, ત્યાં આ ક્રિયા ઝડપી થાય છે અને જ્યાં જોરદાર હોતો નથી ત્યાં ધીમી થાય છે.

પ્રકાશ : પ્રકાશ વધારે હોય તેમ પાંદડાં લીલાં વધુ હોય છે. પ્રકાશ ઓછો મળતાં પાંદડાં પીળાં પડીને નાશ પામે છે. વનમાં વેલાઓ તેમ જ વૃક્ષો ખૂબ ઉંચે જવા માટે ઓટલે જ પ્રયાસ કરે છે.

જમીન : વનસ્પતિને પાણી અને પોષક તત્ત્વો કેટલાં પ્રમાણમાં મળશે એનો આધાર જમીનના પ્રકાર ઉપર રહેલો છે. જમીન રેતાળ હોય તો તે પાણી સંધરી શકે નહીં. ચીંકણી માટી પાણી સંધરી શકે છે, જમીનમાં રહેલાં નાઈટ્રોજન વગેરે દ્રવ્યો અને ક્ષારો વનસ્પતિની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી છે. જે એ દ્રવ્યો પ્રમાણમાં ઓછાં મળે તો વનસ્પતિના પ્રકાર અને વૃદ્ધિમાં તફાવત પડે છે.

ઉપર જણાવેલ સંયોગોની અનુકુળતા પ્રમાણે વનસ્પતિ વધે છે. તેમાં પાણીનો ફાળો અગત્યનો છે. જ્યાં મનુષ્યને વનસ્પતિ વધારે મળે છે, ફળફૂલને મળે છે કે તે વધારે પાક લણી શકે છે, તો તે માંસાહાર તરફ વળતો નથી. તેનામાં અન્ય પ્રાણીઓ તરફ દયાના સંસ્કાર પણ રેડી શકાય. ઓટલે વનસ્પતિ પણ માનવજીવનને ધાર્મિક, સંસ્કારી તેમ જ અહિંસક બનાવવામાં એક કારણ છે.

જૈનોમાં જંબુદ્વિપ પ્રશસ્તિ સૂત્રમાં એક સુંદર વસ્તુ રજૂ કરવામાં આવી છે. છટ્ટા આરા પછીના અવસર્નિણી કાળના પહેલા આરામાં ૪૯ દિવસ વરસાદ પડ્યા પછી પૃથ્વી રસકસવાળી ફળદ્રુપ બની જાય છે. ચોમેર જમીન લીલીછમ બની જાય છે. ત્યારે વિરાટ માનવ-સમુદાય ભેગો થઈ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે : “ ત્યારે બાબુએ પ્રકૃતિએ આપણને જીવવા માટે અપાર સામગ્રી પાથરી છે. હવેથી આપણે કોઈ માંસાહાર નહીં કરીએ; વનસ્પતિ-આહાર ઉપર જ રહેશું. જે કોઈ માંસાહાર કરશે તેની છત્ર-છાયામાં પણ બેસશું નહીં.” આ સંકલ્પ કરવાનો દિવસ સંવત્સરીનો છે. તેમાં બીજા છ આરાનાં વર્ણનો છે તેમાંથી

ચોક્કસપણે એમ તારવી શકાય છે કે પૃથ્વીની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના આધારે માનવજીવનના વિચાર તેમ જ સંસ્કારો ધડાય છે.

વનસ્પતિને મુખ્ય ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે :—(૧) જંગલો (૩) ઘાસ અને (૩) રણ.

જંગલો : જ્યાં પૂરતું પાણી અને પૂરતો પ્રકાશ હોય છે ત્યાં જંગલો થાય છે. જંગલોના પાંચ પ્રકારો છે :—

(૧) વિષુવવૃત્તના જંગલો : વિષુવવૃત્તની બંને બાજુએ ધીચ જંગલો આવેલાં છે. અહીં બારે માસ વરસાદ અને ગરમી રહેતી હોવાથી મોટાં કદનાં વૃક્ષો થાય છે. ઝાડ આખું વરસ વધી શકે છે. તેમની ઊંચાઈ ૩૦૫ પૈય ધણી હોય છે. વાંસના ઝાડ નો કેટલીકવાર પાંચ દિવસમાં ત્રણ ફૂટ જેટલાં વધી જાય છે. ઝાડનો ઉપરનો ભાગ પાંદડાંથી લગભગ ઘેરાવદાર હોય છે. પાંદડાં મોટાં હોય તો વધારાનું પાણી બહાર નીકળી જાય છે. એક એકરમાં ૮૦૦ જાતોનાં વૃક્ષો ઊગી શકે છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં એમે ઝોન નદીના મેદાનમાં ધીચ જંગલો આવેલાં છે. આફ્રિકામાં આવેલી કંગો નદીના પટમાં પણ પુષ્કળ ધીચ ઝાડો છે. તેમાં ઓષધપાત્ર, અખનૂસ, મેહાગની વગેરે સખ્ત લાકડાંવાળાં ઝાડો જોવામાં આવે છે.

(૨) મોસમી જંગલો : મોસમી વરસાદના પ્રદેશોમાં આ જંગલો આવેલાં હોય છે. અહીં સાગનું ઝાડ વિશેષ મહત્વનું છે. અહીં પાણી બારે માસ નો મળતું નથી; પણ મળે છે ત્યારે પુષ્કળ મળે છે. તેથી પુષ્કળ ઝાડો થાય છે. અહીંના જંગલો વધારે ધીચ હોતાં નથી પણ લીલાં રહે છે.

(૩) ખરાઉ જંગલો : સમશીતોષ્ણ કટિબંધના ગરમ ભાગમાં પહોળા પાંદડાંવાળાં આ જંગલો જોવામાં આવે છે. શિયાળો ઉતરતાં કે વરસાદ વરસના મહીનાઓમાં ઝાડના પાંદડાં ખરી જાય છે તેથી આ જંગલો ખરાઉ જંગલો કહેવાય છે. આમાં ઓક, મેપલ, બીચ, પોપ્લર

વગેરે ઝાડો થાય છે. આ જંગલો ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વ ભાગમાં, મધ્ય તેમજ પશ્ચિમ યુરોપમાં; ચીન અને જાપાનમાં જોવામાં આવે છે. ઘણાં સ્થળે તો આ જંગલોને સાફ કરી નાખવામાં આવ્યાં છે.

(૪) શંકુદ્રુમ જંગલો : સમશીતોષ્ણ કટિબંધના ઠંડા ભાગોમાં શંકુ આકારનાં વૃક્ષોનાં જંગલો આવેલાં હોય છે. તેનાં ફળો શંકુ આકારનાં હોય છે. આ પ્રદેશમાં વરસાદ ઓછો, ઠંડી વધારે, તેમાંયે ખરફ પડે, એટલે વાષ્પીકરણ ઘણું ઓછું થાય. પાંદડાની જગ્યાએ અણીદાર સળીઓ જેવું હોય છે. એનું લાકડું પોચું હોય છે. સપ્રુસ, ફર, લાર્ચ, પાઇન વગેરેનાં ઝાડો મુખ્યત્વે થાય છે. કેનેડાના પૂર્વ છેડાથી પશ્ચિમ છેડા સુધી ૩ હજાર માઇલના પટ્ટામાં આ જાતનું વિશાળ જંગલ છે. સાઇબિરીયાના આ જંગલોને ટૅંગા કહેવામાં આવે છે. ત્યાં કેનેડા કરતાં વૃક્ષો નાના તેમજ નાની ગાંઠોવાળાં હોય છે.

(૫) ભૂમધ્ય સાગરના કિનારાના જંગલો : આને ઉષ્ણ-સમશીતોષ્ણ પ્રદેશનાં જંગલો પણ કહી શકાય છે. ભૂમધ્ય સાગર અને ચીન જેવા આબોહવાવાળા પ્રદેશમાં આવાં જંગલો આવેલાં છે. શિયાળામાં થોડો વરસાદ થાય છે. તેથી ઝાડ બહુ ઉંચા નહીં, પણ ઊંડા મૂળવાળા, પાણીને સંધરી રાખનાર હોય છે. તેમના પાન ચામડી જેવાં સુંવાળા રંગાટીવાળાં હોય છે. ઓલિવ, ખૂચ, ચેસ્ટનટ, અખરોટ, અંજીર વગેરેના ઝાડો અહીં થાય છે.

ઘાસ : જ્યાં પાણી ઓછું હોય અને સૂકી ઋતુ વધારે હોય ત્યાં ઝાડ થતાં નથી; પણ જેનું મૂળ ઉપરની સપાટી ઉપર હોય છે તેવું ઘાસ ઊગી નીકળે છે. તે પણ વરસાદ અગાઉ પીળું પડી સૂકાઈ જાય છે.

ઘાસનાં પ્રદેશો ઠંડા તેમજ ગરમ બન્ને પ્રકારની આબોહવાવાળા પ્રદેશોમાં હોય છે. આફ્રિકાના વિષુવવૃત્તના જંગલોની બન્ને બાજુએ જંગલો ઘટતાં જાય છે અને ઊંચું ઘાસ વધતું જાય છે. સમશીતોષ્ણ કટિબંધના અંદરના ભાગમાં જ્યાં વરસાદ ઓછો થાય છે ત્યાં ટુંકું ઘાસ

વગે છે. મધ્ય એશિયામાં કાળા સમુદ્રથી ખાદકાશસરોવર સુધી આ પ્રદેશ આવેલો છે; જે સ્ટેપના નામે ઓળખાય છે. ઉત્તર અમેરિકાના મધ્ય ભાગમાં આવેલા આ પ્રદેશને પેરી અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પંપા કહેવામાં આવે છે.

રણની વનસ્પતિઓ : જ્યાં દૈન્ય ધીમ કરતાં પણ ઓછા વરસાદ પડે અને જે પ્રદેશમાં વધારે પડતી ખાલુ હોય છે તેને રણ કહેવાય છે. પાણીના અભાવે વનસ્પતિ કુંઠિત થઈ જાય છે. અયનવૃત્તો ઉપર ગરમ રહ્યો આવેલાં છે. અહીં ખજૂરી સિવાય કોઈ ખાસ ઝાડ થતું નથી. કાંટાળા થોર, ખેર, ખાવળ જેવાં વૃક્ષો હોય છે. જે ૧૮ માસ સુધી પાણી ન મળે તો યે લીલાંછમ રહે છે. ઢુંડા જેવા પ્રદેશમાં પાણી તેમ જ ગરમી બંને ઓછી હોવાથી શેવાળ કે નાનાં છોડ જીગી શકે છે.

અન્ય વનસ્પતિઓ : આ ઉપરાંત પહાડો ઉપર જતાં, કમ પ્રમાણે વનસ્પતિ જેવા મળે છે. સમુદ્રને તળિયે પણ વનસ્પતિ નજરે પડે છે. ખડુ જોડા સાગરોમાં વનસ્પતિ ઓછી હોય છે; છીછરા પાણીમાં વધારે વનસ્પતિ હોય છે. સરોવરોમાં પણ વનસ્પતિ થાય છે.

પ્રાણીઓ : અનુકૂળ ખોરાક અને પાણી જ્યાં મળે છે ત્યાં પ્રાણીઓ પુષ્કળ જેવા મળે છે. ઝાડ સ્થાનાંતર કરી શકતાં નથી; તેની જ ગીતે પ્રાણીઓ પણ આમોદવાથી ટેવાઈ ગયેલાં હોય બીજા જગ્યાએ જવું ઓછું પસંદ કરે છે.

એક કાળે બધા પશુઓ જંગલી હશે પણ આજે માણસે તેમને પાળીને ઉછેરવાનું કામ શરૂ કર્યું છે; તેમ જ ધણાને શિકાર કર્યો છે. દિદમાં ગીરના જંગલોનાં સિંહની મૃત લગભગ ખસાસ થવા આવી છે.

પ્રાણીઓમાં ધણા ધામ યારો કે વનસ્પતિ ઉપર નબે છે. એ પ્રાણીઓ માણસના ધણાં કપયોગમાં આવે છે. ધણાં પશુઓ ધણાં ધણાં કામમાં આવે છે. જેમાં ગાય-જળદ, ઘોડા, ઝીંટ, દાથી વગેરે

છે. એટલે માનવજીવનની સંસ્કૃતિ અને ધર્મના વિકાસમાં પશુઓનો પણ મોટો ફાળો રહેલો છે.

આ પ્રાણીઓને નીચેના પાંચ ભાગોમાં વહેંચી શકાય છે :—

(૧) જંગલોનાં પ્રાણીઓ : વિષુવવૃત્ત ધીચ જંગલોમાં હાથીઓ જેવા બળવાન પ્રાણીઓ, અજગર, સાપ જેવા પેટે સરકનાર જીવો તેમજ ઉંચા વૃક્ષો ઉપર રહેનાર વાંદરાની જાતનાં પ્રાણીઓ મળે છે. આવા જંગલમાં પંખીઓ ધણાં હોય છે અને જમીન ઉપર કીડા મંકડા જેવા જીવોથી લઈને મગર જેવાં પ્રાણીઓ હોય છે. મોસમી પ્રદેશમાં ધીચ જંગલો ન હોવાથી ત્યાં ચિત્તા, વાઘ, રીંછ વગેરે પ્રાણીઓ નજરે ચડે છે. સમશીતોષ્ણ કટિબંધના જંગલોમાં રાત્રી બિલાડી, વરૂ, શિયાળા, ખિસકોલી વગેરે નજરે ચડે છે.

(૨) ખીડાનાં પ્રાણીઓ : અહીં ધાસ વધારે ચતુર હોવાથી, ધાસચારી હરણુ, ઘોડા, ઢોર, જિરાફ જેવા પશુઓ થાય છે. આ પ્રાણીઓનો શિકાર કરનારા વાઘ, સિંહ, વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ પણ ત્યાં જોવા મળે છે.

(૩) રણનાં પ્રાણીઓ : રણમાં વનસ્પતિ ઓછી હોવાથી ઓછાં પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. તેમાં ઊંટ મુખ્યત્વે હોય છે. નાના કાકિડા, ગરોળી જેવા પ્રાણીઓ હોય છે.

(૪) ખરફના પ્રદેશના પ્રાણીઓ : ઢુંડા જેવા ખરફના રણોમાં શિયાળામાં જમીન ઉપર રહેનાર સફેદ રીંછ વગેરે ખાસ જોવામાં આવે છે. ઉનાળામાં કેટલેકો અને રેનકીપર પ્રાણી ત્યાં જોવા મળે છે; તે શિયાળામાં અન્યત્ર જતાં રહે છે.

(૫) સાગરનાં પ્રાણીઓ : જમીન ઉપર જોવાં મળતાં પ્રાણીઓ કરતાં સાગરનાં પ્રાણીઓની સંખ્યા વધારે છે. છીંછરાં

સાગરમાં વનસ્પતિ વધારે થાય છે. તેથી અનેક પ્રકારનાં જીવો માંછલાં વગેરે ત્યાં થાય છે. ઊંડા સમુદ્રમાં પ્રાણીઓ ઓછાં હોય છે.

માણસે પોતાના પશુ ધનનો સારી પેઠે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાંથી મળતાં ખાદ્યપદાર્થો અને ખીજી વસ્તુઓનો તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. દૂધ, ઘી, માખણ, ચામડાં, હાડકાં, ઇંડાં, માંસ, જીન વગેરેનો માનવ ધણો ઉપયોગ કરે છે. તેથી જાને ટકાવે તેણે ખીજાને ટકાવી રાખ્યા છે.

આજે માણસે પોતાની યુદ્ધિથી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. તેણે મોટા મોટા ફેરફારો વૈજ્ઞાનિક સાધનો વડે કર્યા છે. સમુદ્રનું ખારું પાણી મીઠું કેમ કરવું, રણને લીલુંજમ મેદાન કેમ બનાવવું, તે પણ તેણે જાણ્યું છે. તેણે ન વસવા લાયક પ્રદેશોમાં વસવાટ આનંદપૂર્વક કર્યો છે. ઇંગ્લાંડની યંત્રોની શોધ પછી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ શક્યો છે. જ્યાં ધીરજ જંગલો હતાં ત્યાં મોટા યંત્રો-કારખાનાઓ શરૂ કર્યા છે. તેનો પ્રકૃતિ ઉપર દિગ્વિજય મેળવવાનો પ્રયાસ તો ચાલુ જ છે. તે વધુ સક્રિય અને ધર્મને સહાયક રૂપે ચાલુ રાખવાનો છે.

૧૦. બ પ્રકૃતિ-પરિવર્તન અને માનવ-યત્ન]

[શ્રી હુલેરાય માટલિયા.

સર્વપ્રથમ ધણાંને થશે કે સાધુ-સાધ્વી સાધક-શિખરમાં ભૂગોળ વિષય ચર્ચવાની જરૂર ખરી? ભૂગોળમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન આવે છે અને પ્રકૃતિની માનવજીવન ઉપર અસરોનું વર્ણન કરવા પાછળ એક હેતુ છે. સાધુ-સાધક વર્ગ વિશ્વવાત્સલ્યમાં માને છે; ત્યારે તપ, વિચાર અને ભાવનાનું પરિવર્તન કરવામાં માને છે અને પરિસ્થિતિ-પરિવર્તનમાં પણ માને જ છે.

આ પરિસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે :— (૧) પ્રકૃતિએ કુદરતી વાતાવરણ વડે સર્જેલી પરિસ્થિતિ (૨) સમાજે સામાજિક વ્યવસ્થા વડે ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિ (૩) માણસની વાસના (કામ-ક્રોધ,) વડે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ, વિશ્વવાત્સલ્યનો સાધક આ ત્રણેય પરિસ્થિતિઓને તપ દ્વારા પલટાવવા માગે છે. સામાજિક પરિસ્થિતિના પરિવર્તન માટે નિર્જરા-તપ વડે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો અંગે વિચારણા થઈ ચૂકી છે; પણ પ્રકૃતિ દ્વારા સર્જેલી-સ્થિતિના પરિવર્તન માટે કયા તપ વડે તેને પલટાવી શકાય? તેમાં કયું તપ કામ આવી શકે? તેનો ખ્યાલ ભૂગોળનાં વર્ણનથી મળી શકે !

ભૂગોળનો ખ્યાલ ન હોય તો માણસ કેવળ પ્રકૃતિ ઉપર જ નિર્ભર રહે જેમ ખીજાં જંગલી પ્રાણીઓ રહે છે. પણ માણસ પાસે બુદ્ધિ છે, તેણે બાહ્ય પ્રકૃતિને નાથવા માટેના અસંખ્ય પ્રયાસો આજ લગી કર્યા છે. શરદી-ગરમીથી બચવા માટે તેણે ઘરો બાંધ્યા છે. કપડાં બનાવ્યાં છે. વિશાળ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવા માટે યંત્રોની શોધ કરી છે. એ જ રીતે આજનો વિશ્વવાત્સલ્યનો સાધક જો તપ વડે સામાજિક પરિસ્થિતિને પલટવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમજ તપદ્વારા પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિને

પલટી શકે છે; પણ એ તપ માત્ર, નહીં ખાવાનું જ નથી; તેમાં તો તપના બાર બેદોમાં (૧) કાયાકલેષ, (શરીરશ્રમ) (૨) સાતત્યનિષ્ઠા (પ્રતિસંલીનતા) અને (૩) નિરંતર જ્ઞાન મેળવવું (સ્વાધ્યાય) એ છે. આ તપોની શક્તિ, પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ બદલવામાં લગાડાય તો મોટું કામ થઈ શકે છે.

બાલમાં ખારી જમીન છે. ત્યાં કંઈ પાકતું નથી. જમીનમાં પાક આપવાની શક્તિ છે પણ ખારાશના પડોના કારણે તે કુંઠિત થયેલી છે. તેથી પહેલાં તો એ જ્ઞાન ઢોલું જોઈએ કે ખાર ભરવાય છે તે કેમ નીકળે ? જો ત્યાં પાળો આંધી અંદર નહેરનું મીઠું પાણી વહેતું કરવામાં આવે તો ખાર ઓછો થતો જાય. આમ બે-ત્રણ વરસ કરવાથી તે જમીન મીઠી થઈ શકે અને લોકોને તેનો લાભ મળી શકે. આ માટે લાલના ખેડૂતોએ સંગઠિતશ્રમ કરવો પડે અને જરૂર પડે રાજ્યની મદદ લઈ શકે. રાજ્ય વૈજ્ઞાનિક સાધનો આપે, તે ક્યાં ખાઈ ખોદવી તેનો નકશો આપે, નહેરનું આયોજન પણ કરી આપે, રચનાત્મક કાર્યકરો સતત ઉત્સાહ આપે, લોકો ધરના ખતવડાં અને ત્રિકમપાવડા લઈને શ્રમયજ્ઞ કરે તો આ પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિમાં જરૂર પરિવર્તન થઈ શકે ! હોલેંડના નિષ્ણાતો માવનખર બિલ્લામાં ફાલ આવ્યા છે. એ લોકોએ ત્યાંનાં ગામડાંની ખારી જમીનને મીઠી કરી આપવાનું બીકું ઝડપ્યું છે. ખારી જમીનના કારણે કોઈ ત્યાં વસતું નહતું તે મીઠી થતાં લોકો વસવાં આવશે.

કત્તર અમેરિકામાં પેરી પાસે ટુંકા ધાસનો પ્રદેશ હતો. તે લોકો તે ધાસમાં ઢોર ચારતા હતા. એ લોકોએ પાતાળ કૂવા ખોદીને જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી ત્યાં ખેતી કરી અને આજે એ પ્રદેશે જગતનો સહુથી મોટો ધઉનો બંડાર બિભો કર્યો છે. આમ તપ વડે પ્રકૃતિને તેમણે વશ કરી છે.

વિધુવૃત્તની આજુબાજુના પ્રદેશોમાં ખારે માસ વરસાદ પડે છે ત્યાં મોટા જંગલો છે; જંગલી પ્રાણીઓ છે. ત્યાં કશી ચે ખેતી થતી ન હતી. સીંગાપુરથી જવા-સુમાત્રાની આખી પટ્ટી લ્યો. લોકો ત્યાં માંસાહાર અને તેમાં પણ નર માંસાહાર કરતા હતા. તે પ્રદેશમાં આવેલાં જંગલો કાપી નાંખવામાં આવ્યાં. ખારેમાસ રહે તેવાં ઝાડો—રબ્બર, કોફી શેરડી વગેરેનો પાક બહુ મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. આવું તપ ત્યાંના લોકોએ કર્યું અને જંગલને મંગળ કર્યું.

કોંગોમાં તો રહી શકાય તેવી સ્થિતિ ન હતી. ત્યાં જંગલ કાપી મેદાન બનાવ્યું અને યુરેનિયમ જેવી બહુમૂલ્ય ધાતુઓ અને ખનિજની ખાણો નીકળી. પણ આંજિલ પાસેનો જે પ્રદેશ છે તે હજુ જંગલીજ છે.

તપના અભાવે માણસ પ્રકૃતિ કૃત દુઃખો ભોગવે છે. આજે રાજ્યે ભૂગોળના જુદા જુદા સીમાડા બાંધ્યા છે તેના કારણે પ્રકૃતિ અને વિજ્ઞાન હોવા છતાં માણસ અછત અને દુઃખ ભોગવે છે. જો આ સીમાડા દૂર થઈ જાય, વિજ્ઞાનનો માનવહીતમાં ઉપયોગ થાય અને માણસ શ્રમનું તપ કરે તો ત્રણ અબજ માણસોને ખાવા-પીવાનું તેમજ રહેઠાણ કપડાં વગેરે બધું મળી શકે.

આપણે વિશ્વવાત્સલ્યનો વિશ્વવૈકલ્ય અને વિશ્વ કુટુંબની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ તેમાં રાજ્યસત્તા વચ્ચે નડે છે. તેના કારણે એક પ્રાંતમાં ધન, અન્ન અને વસ્ત્રોના ઢગલા થાય છે ત્યારે બીજા પ્રાંતમાં રાજ્યસત્તા બીજાના હાથમાં હોઈને ત્યાં માનવ-તપનો ઉપયોગ ન થતાં. ત્યાં અછત જણાય છે.

ધણીવાર ધણા લોકો પણ કંઈ કરી શકતા નથી. પેરીના લોકો જો ધડું પેદા કરી શકે તો આરબ લોકો ન કરી શકે? તેઓ તો વધારે શ્રમવાન છે પણ ત્યાં રાજ્ય તરફથી તેમને પ્રેરણા મળતી નથી. ઓસ્ટ્રેલિયાના રણમાં એ પ્રદેશના લોકોએ પાતાળના કુવા ખોદાવ્યા, બગીચા બનાવ્યા અને ઘેટાં ઉછેરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. એક ઘેટું એક

મણુ જિન આપે છે. પાણીના કુવા ખોદતાં સોનાની ખાણ પણુ નીકળી પડી. ત્યાં ટુંક સમયમાં મોટું સ્થહેર જીણું થઈ ગયું. ટુંકા ધાસમાંથી સારામાં સારા તત્ત્વો લઈ લેવા, અને પથુ ઉછેરનું કામ કર્યું. તેમણે એની શિકલ ફેરવી નાખી છે. રાજસ્થાનમાં “સૂરતગઢ” જુલો છે ત્યાં ૭૦૦ એકર જમીન ઉપર રશ્મિવન નિષ્ણાતોએ પ્રયોગ કરી એ રણને લીલુંજમ મેદાન બનાવી મૂક્યું.

આજે માણસ વધુ સમૃદ્ધ છે તેની પાસે પ્રકૃતિનું વિજ્ઞાન ખુલ્લું પડ્યું છે. પથુ આ વિજ્ઞાનનો સાચો ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે તપ હોવુ જોઈએ. શ્રમરૂપી તપ કરનાર ધણાં છે. તેમાં શ્રદ્ધા બળી અને તે વડે તપ કરાવવાથી જમીન સમૃદ્ધ થશે; લોકો સુખી ગશે.

રામેશ્વર સુધી ગંગાનું પાણી કાવડમાં જતું હતું. એજ રીતે વિજ્ઞાન રૂપી ગંગાના પાણીને શિબિરના સાધક સાધિકાઓએ કાવડિયાં બનીને ગામે ગામે પહોંચાડવા તૈયાર થશે તોજ તપ વડે, પ્રકૃતિ વડે સર્જેલી પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થઈ શકશે.

આજે વિજ્ઞાને ભૌતિક સીમાઓ ટૂંકી કરી નાખી છે. તેથી જગતમાં વિચારો, રીતરિવાજો તેમજ સંસ્કૃતિનો વિનિમય બહુજ ઝડપે થઈ રહ્યો છે. તે જતાં હજુ સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ તો ચાલુ જ છે.

સામાન્ય રીતે કાલેજામાં કે હાઈસ્કૂલોમાં ભૂગોળ શીખવવામાં આવે છે કે જ્યાં જુદી પ્રકૃતિ-પ્રતિભાના કારણે તે-તે પ્રદેશમાં પેદા થયેલાં શોકોનું અલગ અલગ રાષ્ટ્ર હોવું જોઈએ. મતલબ કે ભૂગોળનો પાયો ભિન્ન-ભિન્ન રાષ્ટ્રો હોવાં જોઈએ તેના ઉપર છે. રહન, સહન અને બાષા જુદી એટલે એક ખંડ-રાષ્ટ્ર જુદું હોવું જોઈએ. આ છે યુરોપનું સમાજ-શાસ્ત્ર. જ્યારે એશિયા અને તેમાંય ભારતનું સમાજ-શાસ્ત્ર એવું છે કે તે બેદમાં પથુ અબેદ જુએ છે. બલે ધર્મ જુદા હોય, પોષાક, રહેણીકરણી કે બાષા જુદાં હોય પથુ મૂળભૂત ગાનવતાની એકતા બધા વચ્ચે રહેલી છે. જેમ પ્રાકૃતિક વિધ્નો દૂર કરવાં માટે માનવે

ભૌતિક વિજ્ઞાનનું શરણ લીધું છે તેમ આપણે માનવસમાજમાં રાજ્યો વગેરેનાં વિધનો દૂર કરવા માટે આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનની મદદ લઈ, સામુદાયિક તપ વડે આગળ વધવું જોઈએ. આમ થશે તો અછતવાળા પ્રદેશોને છતવાળા પ્રદેશો પાસેથી સન્માનપૂર્વક મદદ અપાવી શકશું.

ભૂગોળના જ્ઞાનનો મુખ્ય ઉપયોગ વિશ્વ માનવસમાજને એક બનાવવાની દૃષ્ટિએ કરવાનો છે. આપણે મુખ્યપણે (૧) ધર્મ સંસ્થાનું સંગઠન (૨) લોકસંગઠન તેમજ (૩) રાજ્યસંગઠનને માનીએ છીએ. તેમાં છેલ્લું એક સંગઠન તો વિશ્વની દૃષ્ટિએ વિચારનું થઈ ગયું છે. જુદા-જુદા દેશની પગ માટે યૂનો 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા' કાયદાઓ ઘડે છે. આજે યૂનોના માધ્યમથી બધાં રાષ્ટ્રો એક થવા મથે છે. પહેલા વિશ્વ-યુદ્ધ પછી લીગ ઓફ નેશન્સથી તેનો પ્રારંભ થયો હતો; પણ તે પ્રયત્ન અસફળ રહેલો. હવે યૂનો-સંસ્થા થઈ છે. તે નિષ્ફળ ગયે તો પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની ભાવનાએ અન્ય સંસ્થા કામ કરશે એમ ભવિષ્ય ઉજ્જવળ લાગે છે.

આજે સાંસ્કૃતિક વિનિમય માટે ભૌગોલિક સીમાડાઓ ન નડે તે માટે પ્રયત્નો ચાલુ છે પણ તે બધું રાજ્ય વડે ચાલે છે. યૂનેસ્કો સંસ્થા યૂનોના ભાગ જેવી છે.

આપણે રાજ્યો વડે સાંસ્કૃતિક મંડળો એક-બીજા દેશમાં જાય, એમ નથી ઇચ્છતા, પણ તે લોકસંગઠનો વડે-સમાજના જુદા સંગઠનો વડે-જાય અને રાજ્યને બાજુએ મૂકીને પણ પારસ્પરિક ગાઢ સંબંધો બાંધે એમ ઇચ્છીએ છીએ. જેમકે વિશ્વભરનાં મજૂરોનાં દેશવાર સંગઠનો પરસ્પરમાં જોડાય. એવી જ રીતે વિશ્વભરના ખેડૂતો, સાહિત્યકારો, મહિલાઓનાં સંગઠનો દેશવાર થઈને જોડાય તો ઘણું કામ થઈ શકે. મહિલાઓમાં કોઈ ઉત્તમ કોટિનાં હોય તો આવાં સંગઠનો તેમના માટે ઘણું કરી શકે. એ જ રીતે વિશ્વભરના ગોપાલકો એક થાય; ડેન્માર્ક અને અમેરિકાની ડેરીવાળા હિંદના પશુપાલકોને મદદરૂપ થાય. તેમ કરતાં રાજ્ય ભલે એક બાજુએ રહી જાય અથવા ગૌણ બને અને

પ્રજા, પ્રજાસેવકો, સંતો—સાધુસાધ્વીઓનાં સંગઠનો એક ખીખના દેશ સાથે સીધો સંપર્ક સાધીને કાચું ચલાવી શકે. આ સંગઠનો પોતાની ધંધાદારી કે લાભવગના હિત કરતાં સમગ્ર વિશ્વનું હિત જુએ અને તેમને એ રીતે વિશ્વ-એક્ય ભાવનાવી દોરવણી સાધુ-સંતો પાસે મળતી રહે તો ઘણું થાય.

વિશ્વમાં આવાં ઘણાં સંગઠનો છે. દા. ત. સર્વસેવા સંઘનું સંગઠન. પ્રાયોગિક સંઘોનાં સંગઠનો, ક્વેકર્સ સંગઠનો, બર્ટ્રાંડ રસેલનું શાંતિ સંગઠન, વિનોબાજીના શાંતિ સૈનિકોનું સંગઠન. આ બધાં સંગઠનો સંકુચિતવૃત્તિથી માનવજાતને મુક્ત કરાવવા, સ્થાપિત હિતોનો વિરોધ વહોરીને પણ કામ કરે તો ઘણું થઈ શકે. અહીં વિશ્વને બ્યાસપીઠ બનાવી, સામાજિક તપ દ્વારા, મનોશુદ્ધિ અને અધ્યાત્મ શુદ્ધિ કરીને ઘણાં કાર્યો થશે. શુદ્ધ દષ્ટિનો વિકાસ કરીને આ રીતે માનવસમાજની મનોસ્થિતિનું અદ્ભુત પરિવર્તન કરી શકાશે. જેમ રશ્ચને હરિયાણુ બનાવી શકાય કે ખારી ધરતીને ખીઠડી કરી શકાય છે; તેવી જ રીતે જગત ઉપર અવિશ્વાસ અને અશાંતિ દૂર કરવા ગાટે આજની દુનિયાને આવાં સંગઠનોના ઝડપી અને અનિવાર્ય જરૂર છે. એ વિશ્વયુદ્ધ તથા રાજ્ય સીમાડાના કારણે તેમ જ જુથબાજીના કારણે કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં ગુણો સાથે દુર્ગુણો પેસી ગયા છે; તેને દૂર કરવા પડશે. જેમકે જાપાન ખંતીલું અને ઉઘમી હોવા છતાં આક્રમણખોરીને પસંદ કરનારું બની ગયું છે. જર્મની ઝનૂની અને ઉતાવળું બની ગયું છે. અમેરિકા આંધળું ક્યા સંસ્થાનવાદ પ્રત્યેના પ્રદારો સાંભળવામાં બહેરું બની ગયું છે. પાકિસ્તાન દ્વેષીલું બન્યું છે. રશ્ચિયા અભિમાની બન્યું છે અને બ્રિટન અસાવધાન બન્યું છે. તો તેવાં રાષ્ટ્રીય અનિષ્ટોનો પ્રતિકાર કરી ઈષ્ટોને ટેકા આપી શુદ્ધ સમતા દરેક દેશમાં ઊભી કરી દેવી પડશે.

આ રીતે જૂઓળનો વિષય વિશ્વવાસલ્પના સાધકને ઘણો ઉપયોગી છે તે સમજી શકાય છે.

ચર્ચા - વિચારણા

પૂ. ડંડીસ્વામીએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ સર્વાંગી સાધનામાં આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને અંગત એમ બધા પાસા સામુદાયિક જીવનના આવી જાય છે. એટલે આવા સાધકોએ-ઉપદેશકોએ ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને પ્રકારના ભૌતિક-આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનો, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ તેમ જ યુગાનુયુગ વહેવાર ધર્મ—આ સાતે યે બાબતો પૂરી જાણવી પડશે. એના વગર ઉપદેશ અધૂરો ગણાશે. તેણે વિશ્વના દરેક પાસાં લઇને તેમ જ જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમાં ધર્મનો પૂટ આપવાનો રહે છે; આ દૃષ્ટિએ વિશ્વ-ભૂગોળ ધણી જરૂરી છે.

વનસ્પતિની માનવજીવન ઉપરની અસર અંગે સવારે કહેવામાં આવ્યું જ છે. વનસ્પતિમાં જીવ છે એમ હવે વૈજ્ઞાનિકો પણ માને છે. ભૂગોળ ઉપરાંત ખગોળનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું. કારણ કે આકાશ અને બ્રહ્માંડની અસર પૃથ્વી ઉપર થાય જ છે.

આપણે અવાજ આકાશની મદદથી સાંભળીએ છીએ. દિવાલ આવે ત્યાં હવા જઈ ન શકે. આકાશ એવી હવાને આવવા જવામાં મદદ આપે છે. વેદાંતમાં આકાશ માટે, બ્રહ્મ અને આત્મા જેટલાં વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે. આકાશમાં વ્યાપકપણું છે. ટૂંકમાં ભૂગોળ, ખગોળ, આકાશ અને ઇતિહાસ વ. બધી બાબતોનું જ્ઞાન અનુબંધને અને આપણને ઉપયોગી છે.

પૂ. નેમિમુનિ : દરેક ધર્મે, જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, પારસી, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ અને અન્યે, પોતપોતાની રીતે દુઃખોને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે. આ દુઃખોમાં પ્રકૃતિકૃત દુઃખ, પરકૃત દુઃખ અને સ્વકૃત દુઃખ આવી જાય છે. આ ત્રણેયને દૂર કરવા માટે સાધકે તો પ્રયત્ન કરવો જ પડશે.

એ આશા રાખવી વધારે પડતી ગણાશે કે માણસના પ્રકૃતિકૃત દુઃખો દૂર કર્યા વગર તેના ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક સુખને તે મેળવી શકે. ધણાં કહેશે કે ભૌતિક સુખ સાથે આધ્યાત્મિક સુખને શો સંબંધ ? જો સ્વાર્થને પરમાર્થમાં ફેરવવામાં આવે તો આપોઆપ ભૌતિક પોતે જ આધ્યાત્મિક બની જાય છે. ધર્મ સંસ્કૃતિ, કળા વગેરેનો વિકાસ પ્રકૃતિક દુઃખો દૂર ન કરાય ત્યાં લગી કષ્ટ રીતે થાય ?

“ ભૂખે ભજન ન હોઈ ગોપાલ ”-તેમજ “ બુભક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપ ! ” એ નીતિ વાક્યોનો ગૂઢ અર્થ એમાં જ સમાયેલો છે. મેવાડમાં અગાઉ બીલ્લ લોકોએ કુદરત સાથે બાથ ભીંડી થોડું મેળવીને રહેવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેમાં તોટો રહેવા લાગ્યો ત્યાં કોઈ સાધુ કે સાધ્વી પ્રેરણા આપવા ન ગયા. પરિણામે તેઓ શિકાર, ચોરી, લૂંટ વગેરે ક્રમાર્ગે ચડ્યા. હવે સ્વરાજ્ય બાદ પરિસ્થિતિ પલટાતાં વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ અને સમજ ખીલતાં જાય છે. તેથી તેઓ પણ સુસંજ્ઞ બની રહ્યાં છે.

જો, આખા વિશ્વમાનવસમાજને સુસંસ્કૃત જોવો હોય તો પ્રાકૃતિક દુઃખને દૂર કર્યે જ છૂટકો. જે દેશોએ આ અંગે ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા છે તે અંગે સવારે માટલિયાએ કહ્યું જ છે. ખીકાનેરમાં સૂરતગઢ વગેરે સ્થળોમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો સફળ થયા છે. હવે રાજસ્થાનમાં નહેરુ આવવાથી કળા, સંસ્કૃતિ બહુ ખીલશે, એમાં શંકા નથી. ”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ ગુજરાતની ભૂગોળનો આછો ખ્યાલ આ પ્રમાણે આપી શકાય કે મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને આંતરિક પાકિસ્તાન તેને સીમાડે લાગેલાં છે. ઉત્તરમાં સાબરકાંઠા અને ઈડર તથા આદિવાસીઓને જોડવા ત્યારના સમાજ માર્ગદર્શકોએ શામળાજીનું મંદિર બનાવ્યું. ઉત્તરપશ્ચિમની ખાજુમાં બનાસકાંઠા જ્યાં ધૂળ વગેરે બેડે ત્યાં ધરણીધર (ટીમા) સ્થળે મંદિર બનાવ્યું. આગળ કચ્છની વચ્ચે કોટેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું. હાલજી અને જાડેજી બે

રાજપૂતોથી હાલાર અને કચ્છ વિકસ્યાં. પ્રથમ પશુપાલનનો ધંધો થતો- પછી ખેતી વ. થયાં. વાઘેરાની વસતિમાં, કૃષ્ણ દ્વારકામાં જઈને વસ્યા. એ રીતે ભૂગોળ પ્રમાણે આગળ વધતાં જમનગર-બરકામાં ગોપીનાથ મંદિર, ગિરનારમાં જૈન તેમજ વૈષ્ણુ મંદિરો, પાલીતાણાના જૈન મંદિરો આમ ઠેક-ઠેકાણે તે કાળે મંદિરો વડે વિકાસ સધાયો. મંદિર થતાં ગામો થયાં અને આસપાસની ભૂમિનો વિકાસ સધાયો તેનું ઉદાહરણ ડાકોર છે. આજે સામુદાયિક તપ, શ્રમ, સંયમ અને પરમાર્થ વડે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન કરવાથી જ વ્યાપક ધર્મ લાવનાનો પ્રચાર થશે.”

શ્રી ચંચળબહેન : “ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર નજર ફેરવવી તેજ માત્ર ભૂગોળદર્શન નથી; પણ તેના અંતઃસ્થળનો વિચાર કરી વિશ્વવાત્સલ્યનું અનુમંધાન કરવું તેજ સાચું ભૂગોળદર્શન છે. આજે આપણે જે પૃથ્વી જેઈએ છીએ તેમાં ત્રણ-ભાગ પાણી અને એક ભાગ જમીન છે. પુરાણમાં મળે છે કે અગાઉ વરુણ ભૃગુઋષિ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેમને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરાવી. ટૂંકમાં આધ્યાત્મિક અને સર્વાંગી દૃષ્ટિએ વિચારનારને ભૂગોળ-દર્શન કરવાં જ પડે છે.

જ્યાં સુમાત્રામાં પહેલાં કોઈ જઈ શકતું નહીં તે જવા-સુમાત્રા ગરમ મસાલાનું ધામ બન્યું. વિષુવવૃત્તની પાસેની ગરમીનો ઉપયોગ સધાયો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઊન અને હવે સોનું સિદ્ધિરૂપે મળ્યાં છે. ઉત્તર અમેરિકામાં પ્રયોગો ચાલુ છે. લાલનળકાંઠા અને ભાવનગરમાં જમીનને મીઠી ફળદ્રુપ બનાવવાના પ્રયોગો ચાલુ છે. તે માટે સાહસ અને સામુદાયિક શ્રમ રૂપી તપ જરૂરી છે. મિસરની નાધલ નદીના પાણીને બાંધીને જમીનને રણમાંથી હરિયાળીમાં ફેરવી નાખનાર લોકો પણ તપસ્વી જ ગણાય ! પ્રદેશો ફળદ્રુપ અને તો જ વસતિ અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય એ સિધ્ધું તેમજ ગંગા-જમનાના મેદાનનાં વિકાસ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

ઉત્તરધ્રુવમાં માણસો વસે છે. તેને મદદરૂપ થઈએ તો ધણું કામ થઈ શકે. આ માટે રાજ્યના સીમાડાઓથી ઉપર ઊડીને આપણે

કામ કરવાનું છે. જગતની માનવજાતને એક કરવાનો આજે સુંદર સમય પાછી ગયો છે, એ નિઃશંક છે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “જૂગોળ અને પુરાણોથી કેટલીક વાતો ઉપરથી સાર કાઢીને. ત્યાં તપ કે પુરુષાર્થ વડે કાર્ય કરી માનવહિત માટે આગળ વધવાનું છે.

પુરાણોમાં અગસ્ત્ય ઋષિની વાત આવે છે કે તેઓ સાગરને પી ગયા એટલે કે તેમણે સાગર ને પાર કર્યો. વિધ્યાચળ જીભો હતો પણ અગસ્ત્યે તેને દંડવત્ કરવા પોતાની કાયા ઢાળી એટલે કે નમી નમીને ચાલીને પણ તેને પાર કર્યો અને પછી સાગર ખેડ્યું. તેવીજ રીતે વિદેશીઓમાં કોલંબસ, ‘વાસ્કોડી’ગામા’ વગેરે પણ શોધકો થયા.

જૂગોળનું જ્ઞાન માનવને સમૃદ્ધ કરવામાં મદદ રૂપ થાય છે. જામનગરની ખાડીમાં કાળુ નામની માછલી સાચાં મોતી બનાવે છે. પશુપતિનાથનું મંદિર નેપાળમાં છે. તેનો પોદિયો સોનાનો છે. તે પ્રદેશમાં પારસમણિ છે અને બકરાંને પંખે લોટું બાંધતા તે સોનું થઈ જાય છે, એમ કહેવાય છે. પશુપતિનાથની ઉત્તરે સો માર્મલ દૂર ગંડકી નદીના પટમાં લગભગ પાંત્રીસેક માર્મલનાં વિસ્તારમાં સોનું મળે છે. ક્યારેક નાળિયેર જેવા મટ્ટાઓ મળે છે. આ સોનાનો ઉપયોગ માનવ દુઃખો દૂર કરવા માટે કરવામાં આવે નો ધણું થાય. ત્યાં માખણિયો પહોડ છે. એટલે કે ચૂંબકનો પહોડ છે. આમ વિશ્વ જૂગોળમાં અનેક ખૂબીઓ પડેલી છે. તેનો વિચાર પ્રાણીહિતમાં થવો જોઈએ તો તે સાર્થક થાય !”

પૂ. નેમિમુનિ : અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા દેશો, તરૂણ છતાં બહુ ઝડપે આગળ વધ્યા છે અને અપાર આવક ત્યાં થાય છે. ત્યારે જૂનકાળના સમૃદ્ધ પ્રદેશો ચીન અને ભારત ગરીબીમાં સપડ્યાં છે. આજના જગતની વિષમતા દૂર કરવા માટે આ સમૃદ્ધ દેશો, અસમૃદ્ધ દેશોને સામેથી વણમાએ મદદ અને સહયોગ આપે તોજ આગળ વધી શકાય. આ કાર્ય માનવ જાતને કરવાનું છે. જૂગોળનાં દિગ્દર્શન પછી જો માનવ એટલું કરી શકે તો એક મહાન કાર્ય થયું કહેવાશે. (૫-૧૦-૧૧)

૧૧. વિશ્વ-વિજ્ઞાનની ઝાંખી-૧

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન]

[શ્રી દુસેરાય માટલિયા

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન આ બન્ને વિશ્વને જોવા માટેનાં સાધનો છે. આ વિશ્વ કેવું છે? એની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ? અને આ વિશ્વનો નિયંત્રક કોણ છે? એમાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે? આ બધા પ્રશ્નોમાંથી ત્રણ વસ્તુઓ ફક્ત થઈ;—(૧) જીવન (૨) જગત અને (૩) દ્રવ્ય. (વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ ઈશ્વર). તેને વૈજ્ઞાનિકો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બન્ને જુએ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ભાવાત્મક એકતાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. “હું અને વિશ્વ એક છીએ” એ રીતે જોવામાં એને આનંદ મળે છે. જેમ એક કવિ પોતાનાં કાવ્ય સાથે એક ચિત્રકાર પોતાના ચિત્ર સાથે અને એક મા પોતાનાં બાળક સાથે તન્મય થઈ જાય છે અને એકરૂપ થઈ જાય છે તેવી સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાનીની હોય છે.

ત્યારે વિજ્ઞાની શું કરે છે? તે જગતમાં થોડાંક દ્રવ્યો લઈને એના ઉપર પ્રયોગ કરે છે. એમાંથી થોડોક અનુભવ થાય છે તેનો વિચાર કરે છે અને તે પ્રમાણે તેની સિદ્ધિઓ વિજ્ઞાનના વિકાસરૂપે રજૂ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ દ્રવ્યના ગુણકર્મનો વિચાર કરે છે. એ રીતે બન્નેમાં ખાસ ફર્ક નથી. વિજ્ઞાની અનુભવજન્ય પ્રયોગ કરે છે; તત્ત્વજ્ઞાની આર્ષ-દ્રષ્ટા થઈને વિશ્લેષણ કરે છે.

અધ્યાત્મ જ્ઞાન : જેમની આર્ષદૃષ્ટિ-મંત્રદૃષ્ટિ કે ઋષિદૃષ્ટિ-છે, કે વિકસે છે તેઓ ભાવનાથી વિશ્વનાં બધાં તત્ત્વો શું છે; એનો વિચાર કરે છે. ભાવનામાંથી આકાશ, પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, વનસ્પતિ, અને અગ્નિ એ બધાં તત્ત્વો નીકળ્યાં. ઋત (સત્ય કે તત્ત્વ), તેનું ચાલક-બળ બન્યું. વૈદિક કાળમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય એ બેમની ગંગા વહેતી થઈ.

દર્શન-શાસ્ત્રીઓ ઋષિઓ પછી થયા. તેમણે એથી વધુ સમજવાનો પુરૂષાર્થ કર્યો. એમણે દ્રવ્ય - ગુણ - વિજ્ઞાનનો ઊંડાણથી વિચાર કર્યો. મૂળ તો દરેક દર્શને વિશ્વને એ ભાગોમાં પ્રકૃતિ અને પુરૂષ; કે જે જડ અને ચેતન એમ વહેંચ્યાં જ છે. જડ તત્ત્વના કેટલા ભાગ કરવા તે અંગે મતભેદ હોય શકે; કોઈએ ૫, તો કોઈએ ૨૫, ૯૯ કે ૧૦૨ ભાગ કર્યા. પણ મૂળ તત્ત્વો એ જડ અને ચેતન. એનો જૈન તેમજ અન્ય દરેક દર્શનોએ સ્વીકાર કર્યો છે. જૈનદર્શન અને ઉપનિષદ્ધાર તથા દાર્શનિકો આત્મદર્શન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે પણ દ્રવ્યગુણ-વિજ્ઞાનના બધાં ક્ષેત્રમાં સહુ પોતપોતાની અલગ જગ્યાએ છે. પૂર્વના વૈજ્ઞાનિક-દાર્શનિકો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉપર ભાર જરૂર મૂકે છે; પણ શબ્દ-પ્રમાણને ચકાસવા યત્ન કરે છે; તત્ત્વનો નિર્ણય તે પછી કરે છે. એટલે તેઓ દ્રવ્ય અને ચેતન એ વસ્તુને જુદું સ્થાન આપે છે. ભારતમાં દર્શનની અંદરથી વિજ્ઞાન વિકસ્યું છે અને તેમાં આગળ જતાં ચરક વગેરેએ આરોગ્ય વિજ્ઞાન અને પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનનું સત્ય શોધ્યું. પુરાણોની દંતકથા પ્રમાણે તો જડ વિશ્લેષણ કરતાં અહીં ધાતુ-વિજ્ઞાન, શસ્ત્ર-વિજ્ઞાન તેમજ રસાયણ-વિજ્ઞાન પણ શોધાયાં. આનો પ્રયોગ માનવના અદિતમાં થતો જોઈને એ વિજ્ઞાનને લુપ્ત કરવામાં આવેલાં. યંત્ર-તંત્ર-મંત્ર વિજ્ઞાનનું જેમ પોતાનું સ્થાન છે, તેમ જ્યોતિષ, વૈદિક અને અન્ય વિજ્ઞાનોનું પણ સ્થાન છે. પણ આ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ધર્મદર્શનની થઈ હોઈને ધણી બાબતો જે આત્માના અદિતમાં હતી તેનો કાં તો ભોપ કરવામાં આવ્યો; કાં તો નાશ કરવામાં આવ્યો.

યુરોપમાં અગાઉ શબ્દ-પ્રમાણને જ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. બાઇબલમાં જે કહેલું તે જ સત્ય છે; એમ માનવામાં આવ્યું. તેઓ શબ્દપ્રમાણને વળગી રહ્યા પણ તેમાં અનુભવ ન બળ્યો. જ્યારે પાશ્ચાત્યી શબ્દપ્રમાણ સાથે અનુભવના મેળનો પ્રયાસ થયો અને પ્રત્યક્ષનો સંયોગ થયો તો ધર્મદર્શન અને વિજ્ઞાન એ ફટાઈ ગયા. તેના કારણે ધણાં વૈજ્ઞાનિકોને નાસ્તિક ઠીરે પ્રાણોનું બલિદાન આપવું પડ્યું. અંતે વિજ્ઞાન જીત્યું.

અને એમ ઇયું કે બાઈબલની જે વાત પ્રત્યક્ષની કસોટી ઉપર ખરી ઉતરે તે જ માનવી. ઇસ્લામમાં પણ વિજ્ઞાન અને દર્શનનો મેળ ન બેઠો તેનું વિજ્ઞાન સ્થાપત્ય, કળા, કારીગરી સુધી વિકસ્યું પણ તેના રૂઢ (આત્મા) દર્શન સાથે સંબંધ ન બન્યો.

ભૌતિક જ્ઞાન :

આજનું વિજ્ઞાન, દર્શનથી બે વાતે જુડું પડી ગય છે. તેમણે કેવળ જડ દ્રવ્યોનાં પરિશોધન સુધી પોતાનું ક્ષેત્ર માન્યું અને ઘણું ઘણું તો તે દ્રવ્ય અને મન સુધી પહોંચ્યું છે. એનું મુખ્ય કારણ પશ્ચિમમાં બાઈબલના વાક્યોને સત્ય માનવાની પરિપાટી હતી. તે પ્રમાણે બાઈબલમાં કહ્યું : “Cow has no soul” (ગાયને આત્મા નથી) એટલે પરંપરા એ મળી કે માણસ સિવાય બીજા કોઈનામાં ચેતન નથી. એટલે ‘ચેતન’ કે ‘જીવ’નું જેટલું પૃથક્કરણ કે અન્વેષણ થયું જોઈએ, તેટલું ન થયું. પૂર્વના દાર્શનિકોએ દ્રવ્ય અને ચેતન બંનેને સાથે રાખીને શોધ કરી. પરિણામે જે વિજ્ઞાન “વનસ્પતિમાં જીવ છે” તે વીસમી સદીમાં કહી શકાયું. તે ભારતીય દર્શને સદીઓ પહેલાં શોધીને રજૂ કર્યું હતું.

વિજ્ઞાન એટલે સત્ય શોધનનો પુરુષાર્થ; પણ પશ્ચિમમાં તેને “માણસ સિવાય અન્યમાં ચેતન નહીં”ની પરંપરા મળી એટલે માણસને અહંરૂપી અજ્ઞાન થયું. તેને થયું કે પોતાના સિવાય બધા જીવો તેને રમવા કે ઉપભોગ કરવા માટે છે. આ અહંભાવ તેનું ચાલક બળ બન્યું. તેના કારણે તે પ્રપંચમાં પડ્યો. બાકીના પ્રાણીઓને તેણે ઉપભોગ માટે માન્યા. તેથી ત્યાંના માનવોમાં “આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ”ની ભાવના ન આવી. માણસનું ખૂન કરવું-મારી નાખવો કે સૂતેલા શત્રુઓને ઠાર કરવા એ પોતાના માની લીધેલા સ્વાર્થ માટે ઉચિત ગણાયું. ત્યાં માનવનો વિકાસ પણ રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી થયો. એ રીતે યુરોપનું વિજ્ઞાન ખીલ્યું.

આજે મોટામાં મોટો ડર એ છે કે વિજ્ઞાન એજ રીતે એક ડમલું આગળ વધે તો જેમ બીજા પ્રાણીઓમાં આત્મા નથી તેમ મનુષ્યમાં પણ નથી એમ માનવું થઈ શકે છે. જેમ વિજ્ઞાનીમાં પાવર હોય ત્યાં સુધી ચાલે અને પાવર ખૂટતાં બધે થઈ જાય, તેમ માણસમાં પણ પંચ ભૌતિક તત્ત્વની શક્તિ ખૂટતાં એનું શરીર ન હોઈ જાય અને આત્મા પણ તેની સાથે ખસાસ થઈ જાય છે એ માન્યતા કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ શરૂ કરી છે. પણ, એ માન્યતાનો વિકાસ થયો નથી.

ભારતના તત્ત્વચિંતકોએ જીવમાત્રમાં ચૈતન્ય માની બધા જીવો સાથે એકતા સાધી છે. બધા પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધી શકે, બધે યોનિઓ બદલવી પડે. એટલે અહીં અધ્યાત્મજ્ઞાન એજ વિજ્ઞાન કહેવાતું, બાકીનાને દ્રવ્યગુણનું જ્ઞાન પાયાનું વિજ્ઞાન આધ્યાત્મ વિજ્ઞાન છે; બાકીનું ભૌતિક જ્ઞાન એની મદદે આવે છે. મુખ્ય વસ્તુ તો આત્માને જાણવો આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવો એજ રહી છે. તેથીજ તો અહીં ભૌતિક વિજ્ઞાનના પ્રયોગો ઉપર આગળ જતાં વિશેષ ધ્યાન અપાયું નથી. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનમાં દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ વાળું ભૌતિક વિજ્ઞાનજ મુખ્ય રહ્યું છે. એ જો વચ્ચે પાયાનો ફરક જાણી લેવો જોઈએ. પૂર્વનું ભારતીય વિજ્ઞાન આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનને પાયો ગણે છે જ્યારે પશ્ચિમમાં વસ્તુઓનાં વિજ્ઞાનને પાયો ગણે છે. બાકીનાને અકસ્માત અનેલી વસ્તુઓ ગણે છે.

(૧) પદાર્થ-વિજ્ઞાન

આજે પશ્ચિમના વિજ્ઞાન વિષે વિચાર કરવો છે. વિશ્વમાં સમગ્રપણે ત્રણ વસ્તુઓ દેખાય છે. (૧) પદાર્થ (Matter) (૨) શક્તિ (Energy) અને (૩) જીવન (Life) એનેજ ભારતીય દાર્શનિકો બીજા સંબંધોમાં પદાર્થ, શક્તિ અને ચૈતન્ય માને છે. જીવનને વૈજ્ઞાનિકો ઉદ્ભવિજ પરસ્પરાથી ઉત્પન્ન થયેલું માને છે. આપણે ત્યાં જૈનો એને યરાયુજ, અડંજ અને રવેદજ (પોતેજ) માને છે. સંયોગોના

સ્વેદનમાંથી જીવન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ॥ પછી ક્રમે ક્રમે વિકાસ થાય છે.

શક્તિ પદાર્થમાં જન્મે છે, તે નજરે દેખાતી નથી, અવાજ દેખાતો નથી પણ ધૂળગરી બંધ થાય એટલે અવાજ બંધ થાય છે. કંઠક કંપન થાય છે એટલે અવાજ થાય છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. પંખો નજરે ચડે છે પણ હવા નજરે ચડતી નથી. એવી જ રીતે અવાજ પોતે દેખાતો નથી; પણ બે વસ્તુ અથડાવવાથી અવાજ થાય છે, એ સાંભળીએ છીએ. આ અદૃશ્ય બળને શક્તિ કહીએ છીએ. દૃશ્યને પદાર્થ કહીએ છીએ.

આ પછી દરેક પદાર્થને ત્રણ અવસ્થા હોય છે. વરાળ (હિમા), ધનતા (ધટ્ટા-જડતા) અને પ્રવાહી (જલીય) પાણીમાં એ ત્રણે અવસ્થાઓ હોય છે. કેટલાક પદાર્થોને બે અવસ્થા હોય છે કેટલાકને એકજ અવસ્થા હોય છે. આ બધાં પદાર્થો પૃથ્વી, પાણી, વાયુ આકાશ અને અગ્નિમાં નીચેના સાત ગુણો સરખા હોય છે.

(૧) દરેક પદાર્થ જગ્યા રોકે છે. નાનામાં નાનો પરમાણુ એના જોડલી જગ્યા તો રોકેજ છે. પાણી બરેલી શીશીમાં બડબડિયાં બોલે છે તે તેમાં અવકાશને લઈને; આ અવકાશ (space) ને જૈનદર્શન આકાશ કહે છે.

(૨) દરેક પદાર્થ પૃથ્વીના મધ્યબિંદુ તરફ ખેંચાય છે. એને ગુરુત્વાકર્ષણનો ગુણ કહે છે. તે દરેક પદાર્થમાં હોય છે.

(૩) દરેક પદાર્થને ગતિ આપનારું તત્ત્વ હોય છે તે પોતાની મેળે કાંઈ કરી શકે નહીં. એને જૈનદર્શન ધર્માસ્તિકાય તરીકે સ્વીકારે છે, સાંખ્ય યોગ દર્શન પ્રમાણે એને રજોગુણ (ગતિતત્ત્વ) કહે છે.

(૪) એવી જ રીતે દરેક પદાર્થને સ્થિતિ આપનારું એક તત્ત્વ

હોય છે. જૈન દર્શન તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે. પદાર્થમાં રહેલું જડત્વ ગતિ કે અગતિ પોતાની મેળે કરી શકતું નથી. અંગ્રેજીમાં તેને “ ઇનર્શિયા ” કહે છે. સ્થિતિ આપનાર આ ગુણને “ તમોગુણ ” રૂપે કેટલાંક દર્શનોએ કહ્યો છે.

(૫) દરેક પદાર્થનું વિભાજન થાય છે. હેલામાં હેલું વિભાજન પરમાણુ સુધી થાય છે. એને અંગ્રેજીમાં “ ડીવિઝીબેલિટી ” કહે છે. પદાર્થ માત્રનો વિભાગ થાય છે. એમાં હેલું તત્ત્વ પરમાણુ છે. જૈનદર્શનમાં આને સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ કહીને એક દ્રવ્ય અસ્તિકાય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે. નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શન એને અણુતત્ત્વ તરીકે માને છે.

(૬) વિભાગ થઈ શકે તોયે એ આણુ વચ્ચે હિદ્રવાળી જગ્યા રહે છે. આવા આણુઓ મળી શકે છે; તેને દાબો તો દબાઈ શકે છે; તેનો સંકોચ વિસ્તાર કરી શકાય છે; તેનો વિકાસ થઈ શકે છે. એને જૈન દર્શનમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ખીંગ દર્શનો તેને વસ્તુ કે પદાર્થ કહે છે.

(૭) વસ્તુ માત્રનો નાશ થતો નથી. તેનું રૂપાંતર થાય છે. એને જૈનદર્શનધૌઅ (ધ્રુવતા) માને છે. સાંખ્ય-યોગ-દર્શની તેને ધર્મા કહે છે. માટીનો ઘડો બને છે. ઘડો તૂટી જાય તો તેનો વિનાશ થતો નથી. તે માટી બની જાય છે. ફરીથી તે માટીમાં મળે છે અને એ માટીનો ફરી ઘડો બને છે. આ વાત પાણી-વાયુ વગેરેને પણ લાગુ પડે છે. સાંખ્યયોગમાં એને સત્કાર્યવાદ કહેવામાં આવે છે.

આ સાત ગુણો પાપાના દરેક દ્રવ્યને લાગૂ પડે છે. પછી તે દ્રવ્ય ધન (ધદ્ર) પ્રવાહી કે વરાળ રૂપે હોય. તેની ગરમી ઝીલવાની શક્તિ જેટલી હશે તેટલા પ્રમાણમાં તેની શક્તિ હશે. આ બધી બિન્નતા,

ઘટતા, ધનતા, પ્રવાહિતા પોલાણ વગેરે ઉપર આધારિત છે. પદાર્થ ધન, પ્રવાહી કે વાયુરૂપ હશે તો એને લગતા કાયદા ઉપર એ આધારિત હશે.

આ ત્રણે ગુણો વૈજ્ઞાનિકો, દાર્શનિકો, અને જૈનતત્ત્વજ્ઞોની દૃષ્ટિએ, બધા પદાર્થોમાં સરખા હશે. ફેર છે માત્ર ગણતરી કરવાનો. જેમણે જે પ્રમાણે એની ગણતરી કરી હશે તે પ્રમાણે તેને એ ગુણોનું દર્શન થશે.

આ ભૌતિક કે પદાર્થ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ભારતીય દાર્શનિકો આરોગ્ય જાળવવા કે સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે કરતા. અહીં આરોગ્યવિજ્ઞાન ચરકથી માંડીને સુશ્રુત સુધી અનેક પ્રયત્નો થયા છે. પણ પાછળથી શાંતિ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે વિજ્ઞાનનો હેતુ સમ્પ્રવાયો નહીં અને શસ્ત્ર-વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ નર-સંહારમાં થતાં તેનો છદ્દ ઉડાડવામાં આવ્યો. માત્ર આરોગ્ય અને રક્ષણના ક્ષેત્રે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની છુટ આપી. મહાભારતકાળે આ વિજ્ઞાન હતું. તે વિજ્ઞાન અને આજના વિજ્ઞાનમાં મૂળભૂત ફરક નથી.

(૨) રાસાયણિક વિજ્ઞાન

ખીજું રાસાયણિક વિજ્ઞાન છે. નાગાજીને પારાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની વાત કરી. પારાની શક્તિને ભારતના ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો રસાયણ તરીકે ઓળખતા. પારાથી વિમાનો કેમ ઊડે? જંતુઓનો નાશ કેમ થાય? અબરખ વગેરેની ભરમ, પુટ આપીને, છદ્દન-મદ્દન કરીને કેમ બને? અણુ-પરમાણુઓનો ઉપયોગ શી રીતે થાય? એક રસને ખીજી રસમાં રૂપાંતર કરવું હોય તો કઈ રીતે થાય? આ બધામાં રસશક્તિનો એક ઉપયોગ કરતા. રસશક્તિનો ખીજો ઉપયોગ દ્રવ્ય યજ્ઞમાં તે વખતના કમંચારીઓ કરતા. નાણિયેર લઈ તેમાં અમૂક રસ અને સુગંધી દ્રવ્યો ભરી દેતા. પછી તેને આંચ આપતા એટલે તે જાંચે ચઢીને ફાટતું. એમાંથી સુગંધી દ્રવ્યો નીકળીને વેરાતા. જેમ અમૂક દ્રવ્ય છાંટી દેવાથી વાદળાં વરસાવી શકાય છે. એવી જ રીતે સમય-ઝોન (Time-Bom) અમૂક સમયે જ ફૂટે છે અને તેમાંથી સ્ફોટક પદાર્થો

વિખેરાય છે. આજે તો એવાં રમકડાં આતશબાજીના થાય છે કે અમુક ઊંચાઇએ જઈને તે ફૂટે છે તેમાંથી જુદી જુદી આકૃતિઓ નીકળે છે. “ભગવતે નમઃ” એવું મોટા અક્ષરોમાં લખાય છે. પુષ્પ વૃદ્ધિ જેવું થાય છે.

આજે લોકોને આ પ્રત્યક્ષ-વિજ્ઞાનની માહિતી છે. અગાઉની પ્રજાને ન હતી. એટલે તે વખતના યાત્રિક લોકો એનો સંબંધ દેવ-દેવીઓ સાથે જોડતા અને લોકો ઉપર જઈને નારિયેળ ફૂટી તેમાંથી ફૂલ દ્રવ્યોની વર્ષાને ચમત્કાર માનતા. દેવ-દેવીઓનું વરદાન માનતા. યાત્રિકો ભોળા લોકોને ભરમાવતા કે કંઈક દૈવી આકૃતિ દેખાય છે કે ફૂલની વર્ષા થાય છે તે દેવે પરચો ખતાવ્યો છે.

આમ દ્રવ્યયજ્ઞ માથે દેવોને જોડીને યાત્રિકોએ છેતરવાનો ધંધો શરૂ કર્યો. અંતરિક્ષમાં આવા પ્રયોગો દેખાતા એટલે યાત્રિકોનું મહત્વ વધ્યું. આમ વહેમ ઉપર યજ્ઞ ચાલ્યો-નેની સાથે ગેબી-અવાજો વગેરે બળ્યા. બાકી આજની એલ્યુમીનિયમની કાચલીમાં દ્રવ્યો ભરીને પ્રયોગો કરાય છે અને તે વખતે શ્રીદ્વજમાં દ્રવ્યોને ભરવા બન્નેમાં વિશેષ અંતર નથી. તે વખતના યાત્રિકોની આ વસ્તુ પાછળ ગણિત વગેરે ન હતું. આજના રાસાયણિક વૈજ્ઞાનિકોએ એનું ગણિત કાઢ્યું-ચોક્કસ માપ-પ્રમાણ કાઢ્યાં-નકકી ક્યું અને દ્રવ્ય શક્તિ ઉપર એનો પ્રયોગ કર્યો. તેમાંથી રફાટક શક્તિ પેદા કરી અને બીજા રાષ્ટ્રોને ડરાવવા અને પોતે ભોગ વધારે ભોગવવા એ માટે તે સાધનનો ઉપયોગ કર્યો.

દ્રવ્યયજ્ઞવાળા યાત્રિકો પાસે આધ્યાત્મવિદ્યા ન હતી કારણ કે તેઓ રાતદિવસ યજ્ઞ-યાગ, કમં-કાંડ વગેરેમાં રત રહેતા હતા. એટલે તેમણે અંધવિશ્વાસ, દેવમૂઢતા, પર્વા વગેરે વડે પોતાનો મઢિમા વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે આજના વૈજ્ઞાનિકો રાષ્ટ્રોના હાથા બની, પોતાના

રાષ્ટ્રને માલેતુઝર બનાવવા અને ખીજ રાષ્ટ્રોને ડગાવવામાં રાસાયણિક-વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે. તે પણ આધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનના અભાવના કારણે જ.

સામાન્ય પ્રજા આધ્યાત્મિક-જ્ઞાનની એટલી બધી ભૂખી હોતી નથી. એટલે જ્યાં ભારતના યાજ્ઞિકોએ આધ્યાત્મના અનુબંધ વિના, પ્રજાને છેતરી, પામર બનાવી, ધનિકો પાસે પૈસા પડાવ્યા, તેમ યુરોપના વૈજ્ઞાનિકોએ પોપો પાસેથી અને આગળ જતાં સત્તાધીશો પાસે આશ્રય મેળવવાનું કેવળ સ્વાર્થનું કાર્ય કર્યું. પરિણામે વિજ્ઞાન માણસના ઉપયોગી બનવાને બદલે ભૂતકાળમાં અને આજે પણ ડર, વહેમ કે સત્તા ચલાવવાનું અહિતકર સાધન સાબિત થયું છે. તેના કારણે સત્તાને પોષણ મળ્યું છે અથવા વધારે પડતા ભોગ વિજ્ઞાસના સાધનો વધ્યાં છે. આધ્યાત્મનો પાયો વિજ્ઞાનનો હોવો જોઈએ તો જ તે જનતાનું હિત કરી શકે.

(૩) જીવ-વિજ્ઞાન

આટલું રસાયણ-વિજ્ઞાન અને ભૌતિક-વિજ્ઞાન અંગે વિચાર્યા બાદ જીવ-વિજ્ઞાન ઉપર આવીએ. પદાર્થ શક્તિ અને જીવન અંગે વિજ્ઞાની અને તત્ત્વજ્ઞાની વચ્ચે થોડો પાયાનો ફેર છે તે વિચારીએ.

વિજ્ઞાનીઓ જીવને મૂળ સંયોગજન્ય દ્રવ્ય માને છે ત્યારે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે; અને તેથી શક્તિ પણ એના પ્રભાવના કારણે વ્યવસ્થિત રીતે જગતમાં કાર્ય કરે છે તેમ કહે છે. વિજ્ઞાનીઓ જીવ કરતાં શક્તિને પણ વિશિષ્ટ તત્ત્વરૂપે ગણતા નથી.

પશ્ચિમના વિજ્ઞાનીનો આ પાયાનો ફેર ત્યાંના બાઈબલ અને કુરાનના કારણે છે. તેમાં લખ્યું છે કે પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ, જલ અને વનસ્પતિ એમ વિકાસ થતાં છઠ્ઠે દિવસે આદમ અને ઈવ પેદા થયા. ભગવાને પોતાના નૂરમાંથી એને પેદા કર્યા તેથી યુરોપમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો તાળો ન મળ્યો. ધર્મગુરુઓ, ધર્મ મૂઢતા અને અંધશ્રદ્ધા તરફ વળ્યા તેમ જ પ્રજાને પણ તેમણે એ તરફ વાળી. તેથી વિજ્ઞાની અલગ

પડ્યો. તેણે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ-જ્ઞાન ઉપર વધારે ધ્યાન આપ્યું. ત્યારે ધર્મને પરોક્ષ-પ્રયોગનો આધાર માન્યો. બાઈબલ-કુરાન પ્રથમથી જ જગતને ઈશ્વરકૃત માને છે ત્યારે વિજ્ઞાન જગતને ક્રમેક્રમે વિકસિત થયેલું માને છે.

અંધકારમાં અપ્રગટ અવસ્થા પ્રકાશની હતી એમ માની ક્રમેક્રમે કેમ વિકસ્યું એનું પૃથઃકરણ કરે છે : ઠા. ત. નિહારિકા તથા સૂર્યમાંથી પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિ; પ્રથમ “અમીબા” પછી કંપે છે, પછી પહોળું થાય છે અને પછી જુદા પડે છે; એમ જીવ વિષે માને છે તેથી ત્યાં ધર્મ અને વિજ્ઞાન અલગ પડે છે.

જીવનાં બાહ્ય લક્ષણો, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સાથે કેટલાંક મળતાં આવે છે. ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગે પણ કેટલીક વાતો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓની તથા વિજ્ઞાનીઓની મળતી આવે છે. આ બાબત ધર્મ વિજ્ઞાન વચ્ચે સુમેળ પડી રહે એવી સુંદર બાબત છે.

હવે જરા વિગતોમાં ઊતરીએ :—

(૧) જીવનાં લક્ષણો

વિજ્ઞાન પ્રમાણે

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે

(૧) કારબોનિક ડાયોસાઈટ કાઢે છે અને ઓકસીજન ગ્રહણ કરે છે.	...	શ્વાસોશ્વાસ
(૨) દલનચલન કરે એટલે કે પોપણ મેળવે....		ખોરાક લેવો
(૩) મેળવેલાં પોપણને પ્રવાહી બનાવી શરીરવૃદ્ધિ કરે.	...	જિંદગી લંબાવવી
(૪) વંશવેલો વધારે.	...	પ્રજનન શક્તિ
(૫) સંવેદન કરે.	...	લાગણીઓ વેદવી

આ છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને ક્રમેન્દ્રિયોના અનુભવો. અહીં લગી વિજ્ઞાનીઓ અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સાથે છે. લાગણીઓ વેદવી

અને પોષણ મેળવવાની વાત ઝાડ જેવા સ્થૂળ રીતે જોતાં, હલનચલન ન કરતાં (જૈન ધર્મ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય) જીવોમાં જોવામાં આવે છે. હવે તો જગદીશચંદ્ર બોલે તેમનાં કર્મો અને બદલાતાં સંવેદનોને સાક્ષાત્કાર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો વડે કરાવ્યો છે એટલે એ સ્પષ્ટ જ છે.

(૨) જીવ શી રીતે આવ્યો ?

એજ રીતે બીજી વાત જીવ કેમ આવ્યો ?

વૈદિક શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે હિરણ્યગર્ભા બિંદુ તરીકે જન્મ્યો અને “ એકોઽહં બહુસ્યામ્ ” એ ઈચ્છાને લીધે એકમાંથી અનેક રૂપે થયો. પ્રથમ કંપન થયું; સ્પર્શ થયો અને સાગરમાંથી એ પેદા થયો. પ્રથમ અવ્યક્ત હતું તે બ્રહ્મ સંયોગો મેળવી વ્યક્ત થયું. પાંચ મહાભૂત પાંચ તન્માત્રા, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ત્યાં લગી વિજ્ઞાન સાથે એનો તાળો મળે છે. કારણ કે વિજ્ઞાની પણ પૃથ્વીના “ બેક્ટેરિયા ” જીવની પાછળ વાઈરસ જીવોનો સ્વીકાર કરે છે. જે જીવ કાયાવાળાં હોવાં છતાં દેખાતાં નથી; અનુભવાય છે. જીવોનો સમૂહ જ દેખાય છે અને ન દેખાતું પણ અનુભવાય તો છે જ. વૈદિક ધર્મી કરતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિને સજીવપિંડ સ્વીકારે છે. તે પૂરતી જૈનોની અનોખી વિશેષતા છે.

અહીં એક મોટો પ્રશ્ન છે કે પ્રત્યક્ષ વિજ્ઞાનથી ન દેખાતા બેક્ટેરિયા પાછળના વાઈરસ જીવો (જે અનુભવાય છે કે સૂક્ષ્મ દૂરબીનથી સમૂહમાં જથ્થારૂપે જણાય છે) છે એમ સિદ્ધ થયું છે તેને આ જૈન દર્શનકારોએ શી રીતે જાણ્યાં હશે ? તેનું સમાધાન ગીતા અને જૈન આગમ “ સર્વજ્ઞ ” શબ્દ વડે કરે છે. તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જીવન અંગે જાંડા ઊતરેલા અને તેમાંથી એમને આ બ્રહ્મજ્ઞાન થયું હતું.

વિકાસ ક્રમ અંગે પણ કેટલીક બાબતોનો તાળો વૈજ્ઞાનિકો સાથે મળે છે. દા. ત. અમીબામાં જીવ છે, કપે છે અને પછી પહોળું થાય છે, તે આપણે જોયું તેમ શરૂઆતમાં જીવ એકકોષી હોય છે.

પછી નર અને નારીના બે કોષ થાય છે. ધામણ કે લંબોઘ જાતના નાગમાં નર અને માદા બન્ને છે. બેય ગોટે વળે ત્યારે સંતાન પેદા થાય. અળસિયાંને કાપો નોયે જીવે અને દુકડાઓ અલગ જીવે રૂપે ફરી જીવે. તેવી જ રીતે ફૂલમાં પણ બેકોષી (બાય સેક્સ્યુઅલ) હોય છે. સેવાળમાં એકજ કોષ હોય છે. નર-નારી બેકોષી જીવોના વિકાસ પ્રમાણે વીંછી, કરચલા, કાચળા વગેરે થાય છે.

વૈદિક પુરાણોમાં કૃર્માવતાર અને પછી વરાહાવતાર કહેવાય છે. બૂંડ (વરાહ) પાણી અને પૃથ્વી બન્નેમાં જીવી શકે છે. આને વૈજ્ઞાનિકો પોતાની રીતે પરિભાષા કરતાં કહે છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ પાણીમાં ગયો, એમાંથી અમીબા રૂપે પ્રથમ જીવ જન્મ્યો. તેનો વિકાસ થતાં તે ઈયળ, કાડી, ઉધછ રૂપે વિકસિત થયો. પછી વાનર અને તેમાંથી માનવ રૂપે જીવ વિકસ્યો. વિકાસ ક્રમમાં જે રાસાયનિક પરિવર્તનો થયાં તેનાથી માનવ થયો અને માનવ એ પૃથ્વી ઉપરનું શ્રેષ્ઠ સર્જન હોઈ, માનવ સિવાયની દુનિયાનો ઉપયોગ કરવા માનવ સર્જાયો છે એમ તેઓ માને છે. મૂળ તો આ બ્રમણ્યું કારણ બાઈબલનું વાક્ય “ગાયમાં આત્મા નથી.” એ છે. તે પ્રમાણે તેઓ માનવ સિવાય કોઈનામાં આત્મા છે એમ માનતા નથી અને આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી તેથી વિજ્ઞાનીઓ હજુ આત્માની શોધમાં જ છે. અલગત “કંઈક” છે એવું તે હમણાં હમણાં તો માને છે.

પૂર્વના અને તેમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જાંડું નિરીક્ષણ, શોધન અને અનુભવો કરેલાં છે એટલે તેઓ બીજાં ત્રણ તત્ત્વો પછી ઉમેરે છે :—

(૧) ‘સત્’ પોતાની હસ્તીનું જાગૃતજ્ઞાન જેને આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં સત્ કહેવામાં આવે છે. આને લીધે જ નર અને માદાના સંયોગે વિના પરસેવાથી કે બીજી રીતે પણ જીવ પેદા થઈ શકે છે એટલું જ નહીં, પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી શકે છે; આદે તેવા સંયોગોમાં બંને તે રહે.

વિજ્ઞાનીઓ સાથે તત્ત્વજ્ઞાનીનો મેળ વરાહ લગી તો મળે છે. પણ, પછી ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સિંહ, ઘોડો, હરણ વગેરે અને તેમાંયે સિંહ પછી નર પેદા થાય છે એમ પુરાણમાં નૃસિંહ અવતાર રૂપે માને છે. ત્યારે વિજ્ઞાનીઓ ભૂંડ પછી વાંદરાને કદપી, વાનરજાતિ ઉપરથી નરજાતિ થઈ હોય એમ અનુમાન તારવે છે. ખરી રીતે તો ભૂંડ પછી બધી પશુ-પંખીઓની જાતિ અને માનવજાતિ બધી એક સાથે જન્મી હોય તે સ્વાભાવિક છે.

એ દૃષ્ટિએ જોતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વાત વધારે બંધબેસતી આવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંજી (મનવાળાં) સાથે પશુ-પંખી વગેરે તિર્થંક અને બીજા બાજુ મનુષ્ય વગેરે આવે છે. આ ઋત (વૈદિક પરિભાષા પ્રમાણે)ના કારણે સુષુપ્ત શરીરમાં પણ જાડે જાડે મન અને ચેતન પડેલાં છે. જવાસો, હમાસો દોઢ ફૂટ જાડેથી પાણી ખેંચી જનાળામાં જીવી શકે છે. તીડ, ઉધર્ધ વગેરે પોતાના ઇંડા-જાડે નાખીને જાતે ટકે છે અને પોતાનાંને ટકાવે છે. કીડીઓ વગેરે પરિસ્થિતિ બદલી શકે છે. કાયાકદ્દપ કરી શકે છે. એટલે કે પ્રકૃતિ પ્રમાણે લીલા કરવાની જીવમાં શક્તિ છે.

(૨) ચિત્—ચિત્તરૂપ શક્તિ હોવાથી જ તેની કાંત દૃષ્ટિ અને અવનવી સ્મૃતિઓ આવી શકે છે. જ્ઞાનવિકાસ થઈ શકે છે.

(૩) આનંદ—એ જ રીતે તે આનંદ સ્વરૂપ હોઈ દરેક સ્થિતિમાં આનંદપૂર્વક જીવી શકે છે.

આમ જોઈ શકાશે કે વિજ્ઞાનીઓ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આગળ છે. તેથી જ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ જરૂર કર્યો છે પણ તેનો સંબંધ ધર્મ કે આધ્યાત્મ સાથે જોડીને જ. ત્યારે વિજ્ઞાનીઓ હજુ આત્માની સત્-ચિત્-આનંદની શક્તિઓ જાણી શક્યા ન હોઈને, પ્રાણી માત્રમાં માનવ જેવી શક્તિઓ સુષુપ્ત રૂપે પડેલી છે તેમ માનવાને તૈયાર થતા નથી. તેઓ માણસને નિરાળો પાડીને એની શક્તિઓની વૈજ્ઞાનિકો શોધ ચલાવે છે. માનસશાસ્ત્રને લગતાં સંશોધનો એનું પ્રમાણ

છે. દરેક પ્રાણીમાં આત્મા સમાન છે અને તેથી જીવ સૃષ્ટિ માનવના ઉપભોગ માટે નહીં પણ માનવજાતને સ્વ-પર કલ્યાણની તક આપવા માટે છે એમ ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે. તેથી જ બધું કળા, સાહિત્ય, સૌંદર્ય, ચારિત્ર્ય માટે છે. પ્રથમ (૧) સુષુપ્ત સૃષ્ટિ, પછી (૨) ચર સૃષ્ટિ, પછી (૩) મૈથુની સૃષ્ટિ પછી (૪) મનઃસૃષ્ટિ અને છેવટે (૫) દિવ્ય સૃષ્ટિ આવરી જોઈએ. શ્રી અરવિંદ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને આજના વૈજ્ઞાનિક ઢાંચે ઉપર પ્રમાણે મૂકે છે, ત્યારે વિજ્ઞાનીઓ હજુ પાપા પગલી કરતાં જ લાગે છે.

જ્યાં સુધી વિજ્ઞાની આધ્યાત્મને પાયા રૂપે સ્વીકારી જીવસૃષ્ટિના સમાન આત્માનો સ્વીકાર નહીં કરે ત્યાં લગી વિજ્ઞાન માણસજાત માટે કે જીવસૃષ્ટિ માટે કલ્યાણકારી થવાને બદલે, વિનાશકારી વધારે સિદ્ધ થશે એમ માફ વિનમ્ર માનવું છે.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી પૂજ્યભાઈ એ ચર્ચાનો પ્રારંભ કર્યો : “માનવ લગી તત્ત્વજ્ઞાની અને વિજ્ઞાનીનો ક્રમ શ્રી માટલિયાએ મૂક્યો. આ વિષય ગહન છે; અને ખૂબ જીજ્ઞાસુત્વ માગે છે. હું માનવસમાજના વિજ્ઞાનની વાત કરું છું.

માણસનું સર્જન કુદરતનું શ્રેષ્ઠ સર્જન છે તેમાં તો શંકા નથી. માનવને પોતાને સ્વકીય પુરૂષાર્થ વધારે તક મળે તે માટે તે સર્જાયો છે. સર્પ અને સિંહને પોતાની પાસે રક્ષાના સાધનો છે. પણ પોતાના રક્ષણ માટે માનવે પોતાની બુદ્ધિથી સાધનો શોધ્યાં છે. જ્યારે સર્વપ્રથમ પોતાના રક્ષણ માટે માનવે સિંહ કે સાપ ઉપર પથ્થર ફેંક્યો હશે ત્યારે એને વિજ્ઞાનની શોધ તરીકે ગિરદવામાં આવી હશે. તેણે પથ્થર ઉપાડ્યો ત્યાર પછી તેને સ્વરક્ષણ માટે સામે જાતે જવું ન પડ્યું. ત્યારે સર્પ-સિંહને સીધું સામે આવવું પડે છે. આ પ્રક્રિયા માનવબુદ્ધિની

વશેષતા દેખાડે છે કે તે ધારે તો સામાને દૂરથી રહીને પણ મહાત કરી શકે છે. પથ્થરથી આગળ વધતાં તીર આવ્યું; પછી બીજાં સાધનો વધ્યાં—સાથે દુરપયોગ રૂપે આપસની લડાઈઓ પણ શરૂ થઈ. તેનો અહંકાર સામ્રાજ્ય તરફ વળવા લાગ્યો.

એવી જ રીતે રક્ષણ પછી આજીવિકા તરફ આવીએ. બીજાં પ્રાણીઓને પ્રેમભરી રીતે કેવી રીતે ઉપયોગી બનાવવા, તેના ધણાએ અખતરાઓ થયા હશે. તેમાંથી ખેતી અને ગોપાલન ઊભાં થયાં. દૂધ પીવા પહેલાં પ્રયોગો થયા હશે અને ‘ઘી’ એક સિદ્ધિ રૂપે મનાયું હશે. પછી સમૂહજીવન, કુટુંબજીવન અને સમાજજીવન જીવવાના પ્રારંભમાં, વસ્તુઓને રાખવા, સંઘરવા માટેનાં સાધનો રૂપે માટીનાં વાસણો શોધાયાં હશે. તે “વાસણ” તે કાળની એક સિદ્ધિ રૂપે જ ગણી શકાય. તેથી જ કુંભારને “પ્રજ્ઞપતિ” કહેવામાં આવે છે.

ખેતી શરૂ થઈ તેમાં પણ ખેડૂતને જમીનમાં, ખેતીનાં સાધનોમાં તેમજ તે અંગેના જ્ઞાનનું વિજ્ઞાન જાણવું જરૂરી થયું હશે. અનાજ પેદા થયા પછી કદાચ તેણે કાચું ખાધું હશે—પછી લોટ બનાવવાનો પ્રયોગ કર્યો હશે. એમાંથી ઘંટી, સાંખેલું, ઝાડુ વગેરે વસ્તુઓનાં સંશોધન થયાં હશે.

તેવી જ રીતે વસ્ત્ર બનાવવામાં આદિપુરૂષોએ કેટલું મગજને કસ્યું હશે? ધર બનાવવા માટે નવા નવા પ્રયોગો કર્યા હશે? જીવારના છોડની મીઠાશ જોઈને શેરડીના સાંઠાનું વાવેતર અને તેના રસને ઘટ્ટ કરીને ગોળ બનાવ્યો હશે. ઘાસમાંથી પણ કપાસનાં રેસાં જેમ ખેંચી, દોરડું વણ્યું હશે. કાષ બનાવ્યો હશે, મોટાં વજનો પશુઓની મદદથી કે માણસની મદદથી ઊંચક્યા હશે. અમદાવાદમાં રાણીના હજીરામાં એ લાંબાં લાકડાનું ગાડું છે. તેમાં લોટું જ નથી. કેવળ લાકડામાંથી ગોળ પૈડાં કંઈ રીતે બનાવ્યા હશે?

દુકાણમાં માનવસમાજ વિજ્ઞાન, તેની જરૂરત અને વિકાસ પ્રમાણે

વિકસિત થતું રહ્યું છે. પ્રયોગો થતાં રહ્યા છે અને થતા રહેશે. એ જ રીતે આગળ વધાશે.”

શ્રી શ્રોફ : છેલ્લાં દશ વર્ષમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનનો વિકાસ સહુથી વધારે થયો છે; જે અન્યારસુધી અન્ય દેશો સો વર્ષમાં ન કરી શકે, તે રીતે ભારતે પણ આધ્યાત્મ રીતે પ્રગતિ માંડી છે. વિજ્ઞાન સાથે આધ્યાત્મનો સુમેળ એસે તો વિજ્ઞાનની નુકશાનકર્તા બાજુમાં સંશોધન થઈને ઘણું સારું કાર્ય થઈ શકે.”

શ્રી ચંચળાબહેન : “ પ્રથમ દિરણ્યગર્ભ ઇંકાઈપે અને પછી તેમાંથી વધ્યું. વધવાનું નામ જ યજ્ઞ કહીએ તો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અને વૈજ્ઞાનિકોનો તાજો મળી જાય છે. કારણ કે દિરણ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ સુવર્ણ છે. તેનો અર્થ તેજ તેમ જ પ્રકાશ પણ થાય છે. એટલે પ્રકાશ પાણીમાં પડ્યો અને પ્રથમ જીવની ઉત્પત્તિ થઈ અને જીવન ધીમે ધીમે વિકસવા લાગ્યું. ‘ જર્મન ’ શબ્દ પણ “ જર્મન શર્મા ” ઉપરથી અપભ્રંશ રૂપે થયો હોય એ બનવા જોગ છે. જર્મનપ્રજા પોતાને આર્ય તરીકે જાળખાવતી અને સ્વરિતક તેમનું ચિહ્ન હતું. જર્મનોએ આજના વિજ્ઞાનના વિકાસમાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

પૂ. દંડીસ્વામી : “ વેદોમાં જે શબ્દ વારંવાર આવે છે તે ‘ ઋત્વ ’ નથી પણ, અનૃતં છે. અનૃતનો અર્થ અસત્ય થાય છે. “ સત્યસ્યસત્ય ઋતં ” એમ પણ કહેવાયું છે. એટલે અન્યક્તતત્ત્વને સત્ અને સુતનો વહેવાર તે ઋત્વ એમ પણ કહી શકાય. ગાંધીજીની પ્રજ્ઞા એ દષ્ટિએ ઋતભરાં કહેવાઈ સાંખ્ય અને વૈશેષિકોએ ભેળા થઈને શોધ-વિશેષ કરી છે. જૈનોમાં મરીચિકુમારનું નામ આવે છે. તેનો શિષ્ય ત્રિહંડી હતો; તો તે કપિલ જ દશે. એ રીતે પરમાણું વિજ્ઞાનની શોધ વચ્ચે જોતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂળ તેમાં છે અથવા જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રભાવ વૈદિકદર્શનોમાં છે તેમાં આ બધાનો સમન્વય થઈ જાય છે. જીવ, અજીવ ન થઈ શકે અને અજીવ જીવ ન થઈ શકે તે આમ્રહી વાત સાચી લાગે છે. (૧૨-૧૦-૧૧)

૧૨. વિશ્વવિજ્ઞાનની ઝાંખી - ૨

વિજ્ઞાનની અન્ય શાખાઓ]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

[આ અગાઉના પ્રવચનમાં શ્રી માટલિયાજીએ પદાર્થ વિજ્ઞાન, રાસાયણિક-વિજ્ઞાન તેમ જ થોડાંક અંશે જીવવિજ્ઞાનની જણાવટ કરી હતી. તેના સંદર્ભમાં આગળ માટે મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીનું પ્રવચન છે.]

ભૌતિક વિજ્ઞાનના બે અંગો બાકી રહે છે. (૧) ભૂગર્ભ વિજ્ઞાન અને (૨) જ્યોતિષ વિજ્ઞાન. આ બંને ઉપર ટુંકાણમાં આપણે અત્રે વિચારીએ.

(૪) ભૂગર્ભ વિજ્ઞાન

ભારતમાં કેટલાક લોકો ભૂગર્ભવિદ્યાના જાણકાર હતા. તેઓ પૃથ્વીના પેટાણામાં કંઈ વસ્તુ છે તે બતાવી શકતા હતા. પણ તે બધું અનુમાન ઉપરથી થતું. આજે પણ ઘણા લોકો કહે છે કે અહીં કુવો ખોદશો તો મીઠું કે ખાંડ પાણી નીકળશે. પણ વ્યવસ્થિત રીતે ભૂગર્ભ-વિદ્યાનું શાસ્ત્ર પશ્ચિમમાં રચાયું અને ત્યાંના વૈજ્ઞાનિકોએ તેનો અભ્યાસ કર્યો. હવે તો ભારતમાં પણ વ્યવસ્થિત રીતે ભૂગર્ભ વિજ્ઞાન (Geology)નો અભ્યાસ તે જ ધોરણે થાય છે. હમણાં ખંભાત અને અંકલેશ્વરમાં તેલના જે કુવા નીકળ્યા તેની પાછળ ભૂગર્ભ વિદ્યા-વિશારદોનું જ અનુમાન હતું.

ભૂગર્ભ વિદ્યામાં કંઈ વસ્તુઓની જાણકારી કરવાની હોય છે અને તેથી શો લાભ છે તે વિષે વિચાર કરીએ. એ વિદ્યામાં જુદી જુદી જાતની પૃથ્વીના પેટાણામાં રહેલી પાર્થિવ વસ્તુઓની શોધ અને તેના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે.

પૃથ્વી એકવાર બળતો આગનો ગોળો હતો એમ માનવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે તે રાશિ-ગોળો ઉપરથી ઠંડો થતો ગયો અને

તેના ઉપર પડ જાયું. પણ અંદર તો ગરમી વધારે જ છે; અને જોડા ઉતરીએ તેમ વધારે તાપ જણાશે. દશ હજાર ફૂટ નીચે ઉકળતા પાણી જેવો તાપ લાગશે. વજેશ્વરી અને જ્વાળામુખી પાણીના સ્ત્રોતો આ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે તેમના ઉદ્ગમનો તાપ બહુ અધિક છે. પૃથ્વીની સપાટીની અંદર નીચે ગરમ પીગળેલ લાવા રસ છે. તેને ધણા ચાલુ જ્વાળામુખીઓ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર લાવીને ફેંકે છે. આમ ધણા પદાર્થો જામે છે, પીગળે છે કે સ્થિર થઈને ધન બને છે. તેને ખડક કહેવામાં આવે છે.

આ ખડકો નીચેના પ્રકારનાં હોય છે :—

(૧) તલછટી ખડક : વરસાદ સૂર્યની ગરમી, હવા અને બરફના કારણે જ્યારે પૃથ્વીની સપાટીને તોડતો હોય છે અને પાણી અલગ અલગ સ્થાનોમાં વહીને પોતાની સાથે પૃથ્વીના મોટા કણો અને નાના કણો તે લઈ જાય છે. ત્યારે મોટા કણો નીચે અને ઝીણા ઉપરની સપાટી ઉપર એકત્ર થાય છે. તે તલછટ રૂપે જગા થાય છે. ગરમી અને અન્ય કારણોસર તે થોડા વખત પછી કંઈક-કંઈક થઈ જાય છે અને તલછટી ખડક રૂપે બને છે.

આ તલછટી ખડકોને નીચેના જાગોમાં વહેંચી શકાય છે :—
રેતી અને કાંકરાવાળા ખડકો, ચીકણી માટી અને પડવાળા ખડકો, ચૂનો, ચક્રમક અને કોલસાના પ્રારંભથી બનેલા ખડકો તેમ જ કાર્બોનિટ સફેદ તથા ક્ષેરાઈડ વડે બનેલા ખડકો.

(૨) યાંત્રિક બનેલ ખડકો : આ ખડકોમાં અનેક જાતના ખડકોના છૂટા પડેલા ટુકડાઓ હોય છે. આમ અણીદાર ખૂણાવાળા પથ્થરો હોય છે. ચીનાઈ માટી, કેઓલીન તેમજ ધાતુના પડો પણ આ ખડકોમાં હોય છે.

(૩) જીવો વડે બનેલ ખડકો : આ ખડકો શીપ-માછલી કે ઝાડ જેવા જીવોના અવશેષો જામી જતાં બને છે. તેમાં ધણાં જીવોનાં

અવશેષ હાડાપજરો હોય છે. જુદા જુદા કોલસાના જામેલા ખડકો આ શ્રેણીમાં આવે છે.

(૪) રાસાયણિક ખડકો : રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ વડે બનતા ખડકોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. કેટલાક સરોવરોમાં ખનીજોના મશ્નણથી પાણી વરાળ રૂપે બને છે પણ ઠરી જવાથી તેના લવણો જામી જાય છે. જીપ્સમ, સૈધવ તેમજ મીઠા જેવા ક્ષારાઈડના ખડકો આવી રીતે તૈયાર થાય છે.

(૫) આગ્નેય ખડકો : પૃથ્વીના પેટાળમાં લાવા નામનો પ્રવાહી રસ છે તે જામી જતાં આગ્નેય ખડકો બને છે. તેમાં જવાળામુખી અને પ્લ્યુટોનિક એ બંને પ્રકારના ખડકો હોય છે.

(૬) રૂપાંતરિક ખડકો : હિમાલય અને આલ્પસ જેવા પહાડોની ટોચે અમૂક દ્રવ્યો જામી જતાં વિશેષ પ્રકારના ખડકો બને છે તેને રૂપાંતરિક ખડક કહેવાય છે. આ ખડકો પૃથ્વીની સપાટીએ થયેલ પરિવર્તનો તેમજ તલછટી અને આગ્નેય ખડકો વડે બને છે. એમાં આરસના પથરો, ચૂનાના પથરો તથા રેતીના પથરો બને છે.

બાલૂ, ચૂનો, ચીકણી માટી, વગેરે પણ પૃથ્વીના પેટાળામાં મળે છે. તેનો ઉપયોગ લોકો મકાન બાંધવામાં કરે છે.

પૃથ્વીના પેટાળામાં ખાસ કરીને તલછટી ખડકોમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળના જીવોના અવશેષો હાડકાં, છીપ કે દાંત, ઝાડનાં મૂળો, ડાળો, પાંદડા તથા ક્યારેક જીવોનાં શરીરનાં માળખાં મળે છે. એને અગ્રેજીમાં ફોસિલ્સ કહેવામાં આવે છે. આપણે તેને અશ્મીભૂત અવશેષ કહી શકીએ છીએ. આ બધા ફોસિલ્સનો ઉપયોગ ભૂગર્ભ વિશારદો માટે જૂના સિદ્ધાંત કે મહોર જેમ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સાધનો વડે ખડકોની ઉંમર અને વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. જીવન વિકાસના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ પણ આ ફોસિલ્સ વડે થાય છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળની ભૂગોળનું જ્ઞાન પણ થાય છે.

આ ભૂગર્ભ વિદ્યાથી વિકાસ સિદ્ધાંતનું સાચું જ્ઞાન પ્રગટ થતાં અંધ વિશ્વાસ દૂર થાય છે તેમજ જીવનનો ક્રમીક વિકાસ સમજતાં સત્ય દર્શન સ્પષ્ટ થાય છે.

(૫) જ્યોતિષ વિજ્ઞાન

આપણા દેશ ભારતમાં જ્યોતિષ વિજ્ઞાન વિષે વૈદિક ગ્રંથો અને જૈન શાસ્ત્રો બન્નેમાં ખૂબ સારી પેઠે વર્ણન મળે છે. ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે જ્યોતિષ ભોક્ષા જીવો છે તે દેવ રૂપે છે એમ અર્ધો મનાય છે. તેમની દૂરી, ગતિ, સ્થિતિ વગેરે અંગે વર્ણન મળે છે. પણ એ બધું આધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ વિચારાયું હશે. જ્યોતિષના શાસ્ત્રીઓએ એની માનવ જીવન ઉપર થતી અસરોનું વર્ણન અને સૂર્ય—ચંદ્ર વડે સમય (પક્ષ, ધડી, પ્રહર દિવસ-રાત)નું જ્ઞાન બતાવ્યું હતું. તેની વેદશાળાઓ ઉજ્જૈન અને જયપુરમાં છે સૂર્ય—ચંદ્ર માનવજાતિને ઉપયોગી છે એમ વૈદિક શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ મળે છે.

પણ, બ્યવસ્થિત રીતે આ શાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન આજે જે રીતે ખેડાયું છે તેને જ બરાબર માની શકાય છે. તેણે તેનો ઉપયોગ, તથા ત્યાંની આખોદવા, સ્થાન, દૂરી, તથા તાપ, જીવન, પોષક તત્ત્વ અને વિજળી વગેરે મેળવવાની શોધ કરી છે. આ અગાઉ થઈ નહતી. હિંદમાં તો ભોક્ષા સૂર્ય—ચંદ્રની સ્તુતિ કરવામાં જ રહ્યા.

હવે આધુનિક જ્યોતિષ વિજ્ઞાન માને છે કે સૂર્ય એક વિશાળ ગોળો છે. જેનો વ્યાસ (Diameters) ૮૬૫૦૦૦ માઇલ છે. તેનો ભાર પૃથ્વી કરતાં ૩૩૨૦૦૦ ઘણો વધારે છે. સૂર્યની બહાર દેખાતી સપાટી, અનુમાને ૧૦૦ માઇલ કે તેથી વધારે છે. દૂર જોતાં સૂર્ય એક સરખો જણાય છે પણ દૂરબીનથી જોવાથી એમાં ધણું ડાઘાઓ નજરે પડે છે. સૂર્યના વાતાવરણને વર્ણમંડળ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પૃથ્વી ઉપર થતાં જણાતા બધાં તત્ત્વો વરાળની અવસ્થામાં રહે છે. સૂર્યના સૌથી બહારના ભાગને કોરોના કહેવામાં આવે છે.

સૂર્ય દરથી એક નાનો ગોળો લાગે છે પણ તે કટબે દૂર છે તેનો

ખ્યાલ એના ઉપરથી આવશે કે જો ૧૦૦ માઇલ દર કલાકે ઉડતા જેટ વિમાનને ત્યાં પહોંચતા ૧૮ વર્ષ લાગશે. એટલે કે તે ૬૩૦ લાખ માઇલ દૂર છે. સૂર્યની અંદરનો ભાગ અનુમાનથી પ્રવાહી કે ગેસમય હોવો જોઈ એ કારણકે તે વિધુવૃત્ત રેખાની બંને બાજુના શેષ ભાગો ઉપર ધીમે ધીમે નાચે છે. નકકર કે ધન પદાર્થમાં એ ધર્મ હોવાનો સંભવ ઓછો છે. સૂર્યની સપાટી ઉપરનું ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વી કરતાં ૨૭ ધણું વધારે છે. સૂર્યના અંદરના ભાગમાં જેમ જેમ વધતા જઈ એ તેમ તેમ તાપ વધતો જાય છે. તેના કેન્દ્રનો તાપ ૪૦૦ લાખ ડીગ્રી અનુમાનથી છે. સૂર્યનો વ્યાસ ૧૦૦ વર્ષનાં લગભગ ૪ માઇલ સંકુચિત થઈ રહ્યો છે. સૂર્યના વધારે તાપના કારણે તેની અંદરના પદાર્થના પરમાણુ તૂટી જાય છે. એક દિવસમાં સરેરાશ ૩૫ લાખ ટન ભાર ઓછો થાય છે, પણ એથી કેટલાયે લાખો વર્ષો સુધી એનો ભાર ગણનાપાત્ર રીતે જરીકે ઓછો થવાનો નથી.

કરોડો વર્ષો પહેલાં જ્યારે સૂર્ય પોતાના માર્ગે ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે કોઈ એક તારો સૂર્યની નજીક આવી ગયો અને એક બચકર અકસ્માત થયો. જેથી સૂર્યના પદાર્થમાં બચકર મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. કેટલોક પદાર્થ સૂર્યથી બહાર નીકળી ગયો; કંઈક છેટે છટકી ગયો એ જ પદાર્થના છાંટા-ટુકડાથી ગ્રહો બન્યા. આવા ગ્રહો નવ છે. તેઓ સૂર્યની ચારે બાજુ અંદર અને બહાર પરિક્રમા કરે છે. અંદરના સમૂહમાં બુધ (Mercury), શુક્ર (Venus), પૃથ્વી (Earth) અને મંગળ (Mars) છે. બહારના સમૂહમાં જુહરપતિ (Jupiter), શનિ (Saturn) વાણી (Uranus), વરુણ (Neptune) અને પ્લુટો (Pluto) છે. ગ્રહોની વચ્ચેના સ્થાનોમાં અવાંતર ગ્રહો છે જે સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે; તેવા હજુ ૫૦૦ જણાયા છે.

અંદરના ગ્રહોમાં બુધ, સૂર્યથી સૌથી વધારે નજીક છે. પૂર્વમાં સૂર્યાસ્ત સમયે કે ઉષાકાળમાં તે દેખાય છે. સૂર્યની નજીક હોવાથી સરળતાથી તેને જોઈ શકાતો નથી.

શુક્રને સવારનો તારો કહેવામાં આવે છે. એની કક્ષા બુધ પછી આવે છે. બધા ગ્રહો કરતાં એ વધારે ચમકદાર છે. ચંદ્રમાની જેમ એની કળાઓ છે.

શુક્ર પછી પૃથ્વી આવે છે. બીજા ગ્રહો ઉપરથી જોવામાં આવે તો પૃથ્વી પણ ચમકતો ગોળો જ લાગે છે. તે સૂર્યની પરિક્રમા કરે છે અને ચંદ્રમાં તેની પરિક્રમા કરે છે. પૃથ્વી બુધ અને શુક્ર કરતાં મોટી છે.

મંગળ પૃથ્વી કરતાં મોટી કક્ષામાં, પરિક્રમા કરે છે. તે પેતાના લાલ પ્રકાશના કારણે ઓળખાય છે. મંગળ ઉપર જીવ છે કે કેમ એ તો નક્કી થયું નથી; પણ ત્યાં વરસાદ પડે છે; ખરફ શિયાળામાં જામે છે તે નક્કી થયું છે મંગળની પરિક્રમા કરનાર બે ગ્રહો છે.

બૃહસ્પતિ બહારના ગ્રહોમાં છે. તે સૂર્યની પરિક્રમા કરનાર પાંચમે ગ્રહ છે. એનો બ્યાસ પૃથ્વી કરતાં ૧૧ ગણો વધારે છે. તેની પરિક્રમા કરનાર નવ ગ્રહો છે. તે અત્યંત ચમકાર પિંડ રૂપે નજરે ચડે છે.

શનિ બૃહસ્પતિ પછી આવે છે. તેની ચારે બાજુ ત્રણ ચપટી ગોળાકાર ચૂડીઓ છે. તેની પરિક્રમા કરનાર પણ નવ ગ્રહો છે.

વરુણની શોધ ૧૭૮૨ માં થઈ. સૂર્યની એક પરિક્રમા કરવામાં તેને ૮૪ વર્ષ લાગે છે. દુરબીનમાં તે એક લીલા રંગના બિંબ જેવો નજરે પડે છે. તેની પરિક્રમા કરનાર બે ઉપગ્રહો છે.

વરુણ કેવળ દુરબીનથી જ નજરે પડે છે, તેનો રંગ લીલો છે. સૂર્યની પરિક્રમા કરવામાં તેને પણ ઘણો સમય ચાલ્યો જાય છે.

સૌથી બહારનો ગ્રહ ચમ (Pluto) છે. તે બહુ જ નાનો છે પણ તેને સૂર્યની પરિક્રમા કરવામાં ૨૫૦ વર્ષ લાગે છે. તેની શોધ પણ ૨૫૦ વર્ષ થયાં થઈ છે.

અંદર અને બહારના ગ્રહોની વચ્ચે અવાંતરગ્રહો નામના ધણાં પિંડો છે. સૌરમંડળના કેંદ્રમાં સૂર્ય છે. જુદા જુદા ગ્રહો અને ઉપગ્રહો

પોતપોતાની કક્ષામાં રહીને તેની પરિક્રમા કરે છે. દરેક ગ્રહો પોતપોતાને સ્થાને રહે અને કક્ષા બહાર ન જાય તે વ્યવસ્થા સાચવનાર ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત છે. જેની આધારે ન્યૂટને શોધ કરી અને તેને જ આઈન્સ્ટાઈન સાપેક્ષવાદ કહે છે.

તારાઓ સૂર્ય કરતાં પણ અનેકગણા દૂર છે. તેમજ સૂર્ય કરતાં ધણા બધા મોટા હોય છે. તે બહુ જ ગરમ હોય છે અને પોતાના પ્રકાશથી ચમકતા રહે છે. સૂર્યની જેમ તે પોતાની ધરી ઉપર નાચતા હોય છે. દરેક તારાની ચોમેર પરિક્રમા કરનાર કાળા પિંડો દેખાય છે. દરેક તારો પોતાના ગ્રહમંડળ સાથે એક જાતનો સૂર્ય છે.

આમ તો તારા અગણિત છે. પણ કેરી આંખે આકાશમાં જોઈએ તો ૩ હજાર તારા ગણી શકીએ છીએ. અગાઉ નવલાખ તારાની વાત આવતી હતી. દુરબીનથી જોતાં ૧૫ લાખ તારા ગણી શકાય છે. આમ તો તારા અગણિત છે. અત્યંત દૂર હોવાથી તે મંદ પ્રકાશવાળા દેખાય છે.

પુરાણ કથાઓમાં તો તારાપુંજ નામથી જુદી રીતે વર્ગીકરણ કરી દેવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ્ય સપ્તર્ષિ મંડળ, અધ્યા મંડળ તેમજ વ્યાધ મંડળ વગેરે જુદા જુદા તારાપુંજો છે. જ્યારે મેઘલી રાત ન હોય અને ચંદ્રમા ન ઊગ્યો હોય ત્યારે આકાશમાં એક પ્રકારની લાંબી સફેદ સડક જેવું દેખાય છે એને આકાશગંગા કહેવામાં આવે છે. તે અગણિત તારામંડળોનો સમૂહ છે.

આકાશમાં દૂર દૂર સુધી પથરાયેલ, પૃથ્વીથી ૮,૫૦,૦૦૦ પ્રકાશ વર્ષ તપ્ત પદાર્થની મોટી મોટી રાશિઓ છે, જે દુરબીનથી જોવાથી હલકા વાદળો જેવી નજરે પડે છે. તેને નીહારિકા કહેવામાં આવે છે.

આખા આકાશમાં ૧૫૦૦૦ લાખ તારા છે અને દૂર દૂર સુધી પથરાયેલી નીહારિકાઓમાં તો ખીજ પણ ધણું છે. ખરી રીતે તો સૂર્ય પણ એમાંનો એક તારો છે. સૂર્ય પૃથ્વી કરતાં ૩૩,૨૦,૦૦૦ ગણો

ભારી છે નો આ આખું બ્રહ્માંડ કેટલું વિશાળ હશે તેનું અનુમાન કરવું કઠણ છે.

જ્યોતિષના વિજ્ઞાનીઓ આજે મંગળ અને ચંદ્ર ઉપર જવાની તૈયારી કરે છે. જે દિવસે ત્યાંનું સ્થાન માનવને વસવાટ થોડું થઈ જશે તે દિવસે વધુ જનસંખ્યા ભોળા રૂપે નહીં થાય. પણ આ બધું માનવો વચ્ચે બંધુત્વ ભાવ હશે ત્યારે જ થઈ શકશે.

(૬) વનસ્પતિ-વિજ્ઞાન

ભારતના આર્યોએ પ્રાચીનકાળથી વનસ્પતિ વિજ્ઞાનની શોધ કરેલી. વનસ્પતિ-જગત અને ઔષધ-જગતની શાંતિ માટે પ્રાર્થના પણ કરી છે. “ઔષધયઃ શાંતિઃ” અને “વનસ્પત્યઃ શાંતિઃ” તેના પ્રમાણ રૂપે છે. વનસ્પતિ જગતમાં ચેતના છે અને એની સાથે આત્મીયતા શી રીતે કરવી એ વસ્તુમાં આર્યો કરતાં જૈનો આગળ વધ્યા. જે કે મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે :—

અન્તઃ પ્રજ્ઞા ભવન્ત્યેતે સુખ-દુઃખ-સમન્વિતાઃ

શરીર જૈઃ ‘કર્મદોષૈર્યાન્તિ સ્યાવરતાં નરઃ

—આ વનસ્પતિ વગેરે અન્તઃચેતના (સૂપ્ત ચેતના)વાળી અને સુખદુઃખનું વેદન કરનારી છે. માનવ શરીરથી થતાં કર્મદોષોના કારણે આવી સ્થાવર યોનિ મેળવે છે.” આનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે.

ભગવાન મહાવીર જેવા તીર્થંકરોએ પ્રત્યક્ષ વનસ્પતિ જગત સાથે આત્મીયતા અનુભવીને ચેતના સિદ્ધ કરી છે. એમાં પણ આત્મા છે એવો તેમણે ઉક્તેષ કર્યો છે.

જગદીશચંદ્ર બોઝે તો વનસ્પતિઓ સુખદુઃખનાં સવેદનો ઝીંમે છે તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. તેમણે મુખ્યમાં એક પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું. કાચના તખ્તાની પાછળ વનસ્પતિઓના છોડ મૂક્યા અને દર્શકોને

કહ્યું કે જુઓ આ વનસ્પતિ ખીલેલી લાગે છે. હમણાં તેની નિંદા કરીશ તો તે કરમાઈ-અકળાઈ જશે. તેવું જ થયું. પછી તેમણે કહ્યું કે જુઓ, હવે હું એની પ્રશ્નસા કરું છું. તેવું ક્યું કે તે પાછી ખિલી ઊઠી. આમ થતું જોઈને દર્શકો આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. તે વખતે તેમણે સ્પર્શ વગેરેના પણ પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા.

એથી વૈજ્ઞાનિક જગત જે અગાઉ ગાયમાં આત્મા ન માનતું, તે હવે પશુ-પંખી, વનસ્પતિ અને પાણીમાં ચૈતન્ય માની રહ્યું છે. (હમણાં બે વૈજ્ઞાનિકોએ અમૂક ક્ષાર-દ્રવ્યોમાં જીવાણુ છે એમ સાબિત કર્યું છે તેથી પૃથ્વી માટીની સજીવતા કે જીવાણુ ધારકતા અંગે જૈન મંતવ્ય છે તે સાચું ઠરવાનો સંભવ છે.)

વનસ્પતિ-વિજ્ઞાનીઓએ ચેતના માટે બે ત્રણ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે નક્કી કર્યાં છે :—

(૭) પ્રજનન શક્તિ : છોડ જાતે પ્રજનન કરે એટલે કે ખીમ છોડને પેદા કરે. વનસ્પતિમાં આ કાર્ય એક અંશે ખીજ વડે થાય છે. તે ઉપરાંત આ વિધિઓથી પણ થાય છે :—(૧) મુકુલન (Budding :—વૃક્ષ કે છોડના વૃત્તના સુલલ ભાગ ઉપર T નો આકાર કાપીને કળીની છાલ અને વૃત્તને એક દોરાથી એકી સાથે બાંધી દેવાય છે એને મુકુલન કહેવાય છે. (૨) કલમ લગાડવી (cutting) :—આમાં છોડની કલમ ટ્યુકડા, કાપીને તેને જમીનમાં રોપવામાં આવે છે. થોડા દિવસ પછી તેનાં મૂળ નીકળે છે. (૩) કલમે જોડવી (Grafting) : આને કલમ ચર્યા કરવું પણ કહેવાય છે. બે છોડની કલમ કાપી તેના તંતુને એ રીતે જોડવામાં આવે છે કે તે આગળ જતાં એક છોડ થઈ જાય તે આ વિધિ પ્રમાણે થાય છે.

(૨) પોષણ શક્તિ : જે પોષણ લે છે તેમાં જીવત છે એમ માનવામાં આવે છે. ઝાડમાં પોષણ પામવાની અને વધવાની શક્તિ છે.

છોડો માટે ભૂમિ ખાદ્ય બંડાર રૂપે છે. કારણ કે છોડો પૃથ્વી

ઉપર જ ક્ષેત્ર છે. તેમાંથી પોષણ મેળવે છે. જેથી તેનાં મૂળ, થડ, શાખા, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે બને છે. કાર્બનડાય ઓક્સાઇડ દ્વારા પ્રાપ્ત કાર્બનથી છોડો માટે કાર્બોહાઇડ્રેટ બને છે. છોડો પ્રોટીન નામનો પદાર્થ પણ બનાવે છે. છોડને પડતર જમીનમાં પોષણનાં તત્ત્વો વધારે મળે છે. કેટલાક છોડના રવાદાર મૂળ હોય છે. તે રોમ વડે પોષણ મેળવે છે. પૃથ્વીમાંથી તેઓ કેટલાક ખનિજ દ્રવ્યો, પ્રવાહી રસો વડે ખેંચે છે. ખાતર દ્વારા જમીન પોષણ દાયક બને છે અને છોડો વધે છે. તે પ્રકાશ વડે પણ પોષણ મેળવે છે. આમ ચેતનાનું બીજું લક્ષણ તેનામાં છે.

(૩) શ્વાસોશ્વાસની શક્તિ : જે શ્વાસ લે છે અને કાઢે છે તેમાં જીવન છે. છોડો માટે શ્વાસ લેવા માટે હવા જરૂરી છે, છોડોના જુદા જુદા અંગો હવા વડે હવામાંથી ઓક્સીજન (પ્રાણવાયુ) ખેંચે છે અને હવામાં કાર્બનડાય ઓક્સાઇડ આપીને શ્વાસ બહાર કાઢે છે. કેટલાક છોડો માટીમાંથી પણ ઓક્સીજન મેળવે છે. આથી વનસ્પતિમાં જીવન છે—ચેતના છે તે સિદ્ધ થાય છે.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાનની શોધથી માનવજાતિને પોષણ અને આરોગ્ય બંને મળ્યાં છે. આજે ભૂખ માટે અન્ન, શ્વાસ, વનસ્પતિ તથા દૂધ એ ચારેય વસ્તુઓ વનસ્પતિમાંથી જ મળે છે. માંસ પણ પશુ વનસ્પતિ ખાય છે તેમાંથી પેદા થાય છે, કપાસ, કોલસો, તેલ, લાકડાં, જૂટ, વગેરે વનસ્પતિનાં અંગો છે જે માણસને મકાન કપડાં કે રહનસહનનાં સાધનો અને સગવડો માટે મળે છે. આજે ઘણી વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ થતો નથી. જે સંપૂર્ણ ઉપયોગ થાય તો માનવ જાતિને અન્નની જે ખોટ પડે છે તેની પૂર્તિ આના વડે થઈ શકે છે, તેમજ માંસાહાર પણ ઓછો થઈ શકે છે. અનાજ નથી થતું ત્યાં ભોડો દૂધ કે માંસ ઉપર નબળે છે પણ જે ધાતુમાંથી શોષ વડે માનવને ઉપયોગી ખોરાક મેળવવામાં આવે કે એ મેદાનોને કૃત્રિમ રીતે વૈજ્ઞાનિક સાધનો વડે

ફેરવી નાખવામાં આવે તો અન્ય શાકાહારી ખોરાક તેમજ અનાજ સુલભ થઈ શકે.

ખીજું પ્રોટીન-સાકર-ચરખી વગેરે ચીજો વનસ્પતિઓ વડે મળે છે. લીલાં વૃક્ષો વિકસિત અવસ્થામાં હવામાંથી કાર્બન ગ્રહણ કરે છે, જમીનમાંથી પાણી ચૂસે છે, વૃક્ષનાં પાંદડાં એક પ્રકારનો લીલો પદાર્થ જેને “કલોરોફિલ” કહેવામાં આવે છે તેને સૂર્ય શક્તિને ગ્રહણ કરીને કાર્બનડાયોક્સાઈડ-ઓકસાઈડ તેમજ પાણીની મદદ વડે એક રાસાયણિક પદાર્થમાં પરિવર્તન કરે છે. આ રાસાયણિક પદાર્થ એટલે કાર્બોહાઇડ્રેટ એને સ્ટાર્ચ પણ કહી શકાય છે, આ ક્રિયામાંથી પ્રાણવાયુ પણ ઉદ્ભવે છે. આ દુનિયામાં આવી રીતે વનસ્પતિની રાસાયણિક પ્રક્રિયા ૪૦૦૦ કરોડ ટન પ્રાણવાયુ (ઓક્સીજન) ઉત્પન્ન કરે છે જે માનવજીવનને ટકવા માટે બહુ ઉપયોગી છે.

૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં વૈજ્ઞાનિકો પ્રકાશ સમન્વય ક્રિયામાંથી પ્રાણવાયુ પેદા કરતા હતા. કાર્બોહાઇડ્રેટને જાણતા ન હતાં હમણાં એક જર્મન વૈજ્ઞાનિકે શોધ કરી છે તે પ્રમાણે જે પ્રકાશ સૂર્યમાંથી ધરતી ઉપર આવે છે તે એક પૂંજના રૂપમાં આવે છે. તેને પ્રકૃતિ વનસ્પતિ પોતાના એકમો વડે પોતાની અંદર સ્થાયી રૂપે જમા કરતી જાય છે. આ પદાર્થને સૂર્ય પ્રકાશ ધીમે કે ત્વરિત ગતિએ ગ્રહણ કરે છે. પછી આ ગ્રહણ કરેલી શક્તિને રાસાયણિક ક્રિયામાં જોડે છે. તેમાંથી કાર્બોહાઇડ્રેટ નીકળે છે. જે પ્રકાશના સમન્વયથી આ ક્રિયા વિરાટ પ્રમાણમાં થાય તો માનવ જાતિને ભૂખે નહીં રહેવું પડે. અનાજની અછત આવા વનસ્પતિના પદાર્થો પૂરા પાડશે. આની શોધ હજી ચાલુ છે. એટલે વનસ્પતિના વિજ્ઞાની પણ જે સમગ્ર માનવજાતિના હિત માટે આનો પ્રયોગ કરે તો મોટો લાભ થવાનો સંભવ છે.

જીવ - વિજ્ઞાન

જીવ-વિજ્ઞાન અંગે અગાઉ થોડુંક વિચારાયું છે. આજનહીં વિજ્ઞાનીઓએ જે રીતે જીવ-વિજ્ઞાનને વિચાર્યું છે તે કરતાં ભારતના

જુદા જુદા ધર્મો બહુ જાંડા જીત્યા છે. સવિશેષ જૈનધર્મો આ દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. હિન્દુસ્તાનમાં કુતરા, ગાય, ભેંસ, ઘોડા, હાથી, પારેવા વગેરે પશુ-પક્ષીઓને ઉપયોગી અને સાથે વાત્સલ્ય દ્વારા આત્મીય બનાવવાના પ્રયત્નો થયા છે.

પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો એનો ઉપયોગ વિશેષ શોધખોળ કરીને કરવા મથી રહ્યા છે. જે તેની સાથે આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન બળે તો બન્ને કામો એકી સાથે થાય. જેમ સમાજ-વિજ્ઞાનમાં ભારત આગળ છે અને તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ચિંતારે છે; તે જ રીતે વૈજ્ઞાનિકો જીવોને વાત્સલ્યભાવે જુએ તો તે વિજ્ઞાન ખરી પ્રગતિ કરી શકે. જીવો પાસે ઉપયોગી કામ લેવામાં આવે, તેમને હુકં સંરક્ષણ અને વહાલ આપવામાં આવે તો મોટું કામ થાય. મધમાખીઓને પાળવાનો અને શેતૂર (શહતૂર) ના કીડાઓને પણ પાળવાનો ધંધો અહિંસક રીતે વિકસે તો અહિંસક ઢબે ધણી વસ્તુઓ મેળવી શકાય. ભારતે ગાયને માતા અને વૃષભને પિતા કહીને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા આપી છે. જીવ વિજ્ઞાન પણ એ દિશામાં આગળ વધે એ ઇચ્છનીય છે.

(૭) શરીર અને આરોગ્ય વિજ્ઞાન

જીવવિજ્ઞાન સાથે જોનો સંબંધ છે તે દેહવિજ્ઞાન અને તેની સાથે જોનો સંબંધ છે તે આરોગ્ય વિજ્ઞાન છે. આ એ વિજ્ઞાનો પણ ભારતમાં ખૂબ જ ખીલ્યાં છે. એમાં શરીર, તેને પોષક સંસ્થાનો, અવયવો, આમાશય, ફેફસાં, આંતરડા, પિત્તાશય, મૂત્રાશય, મળદાર, નાડી, વગેરેનાં જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. તેનું જ્ઞાન હોય તો સ્વસ્થ રહીને માણસ આધ્યાત્મની સાધના કરી શકે છે.

મુખ, દાંત, જીભ, હાથ, કાન, નાક, પગ વગેરે ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યો કયાં કયાં છે? અસ્તિત્વકનું શું ખાસ કામ છે? બાકીનાં અંતઃકરણ કયાં છે? આ બધું ભારતના આયુર્વેદ ગ્રંથો, યોગદર્શન અને ગ્રંથો તથા

બીજા દર્શનોમાં આવે છે. ભારતીય ધર્મોએ તો “શરીરમાધ” ખલુ ધર્મ સાધનમ્” કહીને તેતું મહત્વ સ્વીકાયું” છે.

એમાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીઓએ એક વિશેષતા કરી છે તે છે સર્જન. તેઓ શરીરનાં દરેક અંગ પ્રત્યંગને ચીરીને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. એની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો અભ્યાસ કરે છે. એટલે વાઢકાપ (સર્જરી)ના વિજ્ઞાનમાં આજના વિજ્ઞાનીઓએ સારી એવી પ્રગતિ કરી છે; ત્યાં સુધી કે તેઓ અવયવો, શિરાઓ તેમજ હૃદયને પણ અન્યના શરીરમાં બેસાડવાનો સફળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

આરોગ્ય અને આહાર

શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટે આહાર-વિજ્ઞાનની વાતો, ચરક સુશ્રુત, ભાવપ્રકાશ, નિધંટુ વગેરે અયુર્વેદ ગ્રંથોમાં આવે છે. આમાં પાશ્ચાત્ય-વિજ્ઞાનીઓએ વ્યવસ્થિતતા આણી છે. તેમણે આહારમાં રહેતાં જુદાં પોષક તત્ત્વો (વીટામીનો) ની શોધ કરી છે. દરેક માણસના સંતુલન આહાર પ્રમાણે તેમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ, પ્રોટીન, વસા, ખનીજ, લવણ, વીટામીન તેમજ પાણી હોવાં જોઈએ. જુદી જુદી ઋતુઓ, વાતાવરણ, ભૌગોલિક સ્થિતિ, પ્રમાણે આહાર હોય છે અને શરીરનો વિકાસ થાય છે. ગરમ દેશમાં રહેનાર માણસને ઠંડા દેશમાં રહેનાર કરતાં ઓછા ખોરાકની જરૂર પડે છે. ભારતની જળવાયુ પ્રમાણે હલકો અને સુપ્રાપ્ય ખોરાક હોવો જોઈએ, ગરિષ્ઠ ભોજન ગરમ પ્રદેશમાં મોડું પડે છે.

ભોજન મિશ્રિત હોવું જોઈએ. દરેક ખાદ્ય પદાર્થમાં બધાં જ તત્ત્વો હોતાં નથી, તેથી અલગ અલગ શરીરને પોષતાં પદાર્થોનું જમણું હોય તો શરીર નિરોગ રહે છે. સ્વાદ માટે ગરિષ્ઠ, તળેલાં કે ચરખીયુક્ત પદાર્થો શરીરને નુકશાન કરે છે.

એક પૂર્ણ વિકાસ પામેલા માણસ માટે ભોજનમાં આટલા પદાર્થો હોવાં જોઈએ :—

ત્રોટીન	૪૩ ઓંસ
વસા (ફેટ)	૩ ઓંસ
કાર્બોહાઈડ્રેટ	૧૪૩ ઓંસ
લવણ	૧ ઓંસ
પાણી	૯૦ ઓંસ
કેલેરી	૨૫૦૦ થી ૩૫૦૦ સુધી

આહાર વિજ્ઞાનની શોધ જો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ થાય તો માંસાહાર ધીમે ધીમે મૂકીને વનસ્પતિ અહાર તરફ વળાય અને તેમાં પણ વિકસિત વનસ્પતિ ફળો વડે વધારેમાં વધારે શક્તિવાળો આહાર સસ્તામાં સસ્તા બાવે દરેકને મળે તે લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

આરોગ્ય-વિજ્ઞાનનો વિકાસ ભારતમાં જૂનકાળથી થતો આવ્યો છે. પણ આજે નવા નવા રોગો અને નવી નવી એલોપથિક દવાઓની શોધ ચાલુ છે. અગાઉના વૈદ્યોની દૃષ્ટિ એ રહેતી કે રોગ જ ન થાય, રોગીઓ ઓઠા થાય એટલે તેમણે આદાર, પથ્ય અને ઋતુચર્યા ઉપર ખૂબ જ મદત્ત આપ્યું છે. પણ, આજે ડોક્ટરો નવા નવા રોગો કહીને લોકોના શરીરને તેમની દવાઓની પ્રયોગશાળા બનાવે છે અને એકમાત્ર આર્થિક લાભ જ તેઓ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ માનવગતિનાં દર્દો દૂર કરવા માટે સેવાવૃત્તિ ધારણ કરે તો ધણાં રોગો પોતાની મેળે અટકી જાય અને સમાજ સ્વાસ્થ્ય ધણું સાફ રહે.

ભારતની વૈદકીય ચિકિત્સા તેમજ પ્રાકૃતિક ચિકિત્સા પ્રણાલી સરની, સારી તેમજ વિલંબ થાય છતાં રોગને જડમૂળથી કાઢનારી છે. એલોપથિક દવા રોગનો નિકાલ કરવા કરતાં તેનું ઉપશમન કરે છે. દાખા છે પણ તે ફરી ઉથલો મારી શકે છે કે નવા રોગને જન્મ આપી શકે છે. એટલે આવા ડોક્ટરોના ચક્રોમાંથી છૂટાય તે વધારે સાફ છે. અકસ્માત કે દુર્ઘટના વખતે ન છૂટકે વાઢકાપ (સર્જરી)નો આસરો ભેવો પડે તે જુદી વાત છે. એલોપથિકમાં કેટલીક દવા તો

સામિષ (માંસયુક્ત ધણાંના કાળજાં, ચરબી, તેલ વગેરે) હોય છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ તેને અભક્ષ્ય જ ગણવી જોઈએ. આરોગ્ય સાથે આધ્યાત્મ તળે તો અહિંસા અને માનવહિતમાં ધણું કામ થાય.

૧૨ અ : ઉપસંહાર :

વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મ જ્ઞાનનો મેળ થયો જોઈએ

વિજ્ઞાનનો વિષય બહુ જ મોટો છે. અને આજે વિજ્ઞાનની શાખાઓનો અભ્યાસ પણ વર્ષો માગી લે છે. ઉપર ટુંકમાં તેનો ખ્યાલ માત્ર આવ્યો છે. આધુનિક વિજ્ઞાન સાથે આધ્યાત્મ વિજ્ઞાનનો મેળ થાય તો વિશ્વમાં સાચી સુખ શાંતિ ફેલાય. જો ભૌતિક વિજ્ઞાનનો પાયો આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન હોય તો વિજ્ઞાન વડે સંહારના બદલે સર્જનનું અદ્ભૂત કાર્ય થઈ શકે. આ અગાઉ આપણે (શ્રી માટલિયાજીના પ્રવચનમાં) ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સાથે આધુનિક પ્રાશ્નાત્મ્ય વિજ્ઞાનનો સમન્વય જોયો. તેમાં શું ફરક છે? કઈ કડી તૂટે છે તે વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે.

એવું નથી કે વિજ્ઞાને માનવજગતને કંઈ પણ આપ્યું નથી. તેણે માનવજીવનના પોષણ, વિકાસ અને સંવર્ધન માટે ધણી સામગ્રી આપી છે. પ્રારંભમાં જંગલમાં રહેતા, સંસ્કૃતિ વિહીન માણસે બ્યારે સર્વ પ્રથમ અન્ન-ઉત્પાદન, વસ્ત્રનિર્માણ અને પાક-વિજ્ઞાનની શોધ કરી હશે અને તેને અનાજ, કપડાં તેમજ રહેઠાણ અને સુખસગવડો થઈ હશે ત્યારે તે કેટલો આનંદી થયો હશે? તેણે રાજી થઈને અન્ન, પૃથ્વી અને અગ્નિને દેવ તરીકે પૂજવા શરૂ કર્યા એમ વેદો ઉપરથી જાણી શકાય છે.

માણસ આમ વિજ્ઞાનના સહારે આગળ વધતો જ રહ્યો છે. આજે પ્રાશ્નાત્મ્ય વિજ્ઞાનનો જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે તેની પાછળ ભારતના

પ્રકૃતિ, વિજ્ઞાનીઓ અને યાજ્ઞિકોનો પણ વર્ષો સુધી શોધખોળ કરી પદાર્થ મેળવવાનો પુરૂષાર્થ કર્યાનો મોટો ફાળો છે. આર્યો ભારતમાં આવ્યા તેમ દરિયા, અરબસ્તાન, ગ્રીસ વગેરે દેશો તરફ પણ ફેલાયા. ત્યારે તેમની પાસે વિજ્ઞાન હતું જ. તેનો વિકાસ અવરોધો છતાં તે કરતા જ ગયા છે.

આજે તો વિજ્ઞાને પૃથ્વી, પાણી, હવા, આકાશ અને તેજસ તત્ત્વ ઉપર અને સાથે સાથે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ઉપર સારી પેઠે કાબુ મેળવ્યો છે. જળા, સ્થળ અને આકાશમાં વિચરણ કરવા માટે ઝડપી વાહનો બનાવ્યા છે. ટેલિફોન, ટેલિવીઝન, રેડિયો, રેકૉર્ડ, લાઉડસ્પીકર વગેરે વડે શબ્દનો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે. ફોટો, છાપખાનાં, ટેલિપ્રિન્ટર વગેરે દ્વારા રૂપ (છબિ)નો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે. જુદા જુદા યંત્રો વડે વિદ્યુત અને તેજની શક્તિને કાબુમાં કરી છે. વાયુયાન, રોકેટ અને અવકાશયાનો વડે તેણે આકાશ અને વાયુનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ બધા વૈજ્ઞાનિક શોધ-પરિશોધનો ઉદ્દેશ્ય માનવ સમાજની બલાઈનો હોય તો વિજ્ઞાન દ્વારા ધણું મોટું કામ થઈ શકે એમ છે.

અર્થ જોતાં વિજ્ઞાનનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ માનવજાતિ કે વૈજ્ઞાનિકો ઉપર નિર્ભર છે. વિજ્ઞાન કોઈનું બલુ કે ખૂરું જાતે કરતું નથી. એનો ઉપયોગ કરતાં તેનો વિવેક હોવા જોઈએ. ધણા લોકો વિજ્ઞાન ઉપર એ દોષારોપણ કરે છે કે વિજ્ઞાને માણસને અધાર્મિક કે વિજ્ઞાસી, સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી બનાવ્યો છે તેમ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ નષ્ટ કર્યું છે. એ ઉપર જોડો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે તે ખોટું છે. આમ જોવા જઈએ ભાસ્કરમાં પણ યાજ્ઞિકો અને પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનીઓ બન્નેએ પ્રયોગો કર્યા હતા. તેમણે રાસાયણિક વિજ્ઞાન સાથે દેવ-દેવીનો ચમત્કાર જોડ્યો અને દુરુપયોગ કર્યો. પરિણામે અહીં વિજ્ઞાનનો વિકાસ ત્યાં લગી પહોંચીને અટકી ગયો અને આંધળા વિશ્વાસો-ચમત્કારો વધવા લાગ્યા. વિજ્ઞાનનું સાચું જ્ઞાન ધર્મના નામે

જે અંધ વિશ્વાસ, કુરુદિઓ, દંભ, ચમત્કાર, દેવ-દેવીના નામે પશુબલિ, વૃથા કલહો, અસ્પૃશ્યતા વગેરે જે દુષણો ચાલે છે તેને કાર્ય-કારણ ભાવ વડે ફગાવી દે છે; તે સત્ય પ્રગટ કરે છે અને ધર્મમાં સંશોધન કરવાનું કામ કરે છે. એટલું જ નહીં વિજ્ઞાને પ્રાશ્નાત્ય ધર્મ સંસ્થાની ખાસ કરીને અને સામાન્યતઃ બધી જ ધર્મ સંસ્થાની આંખો ઉઘાડી સાચા ધર્મના માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા આપી છે. ક્રિયાકાંડોમાં ધર્મની ઇતિશ્રી માનનારા લોકોને તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચાર તરફ વાળવાની પરિસ્થિતિ વિજ્ઞાને ઊભી કરી છે. એ બન્નેનો સુમેળ સધાવો જરૂરી છે.

જ્યારથી ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સંબંધ તૂટ્યો છે ત્યારથી બન્ને ક્ષેત્રો જુદાં જુદાં થઈને નિરંકુશ ચઢ ગયાં છે. તેથી માનવજાતિને ધણું નુકશાન થયું છે. ધર્મ સંસ્થાનાં બે મુખ્ય કામ હોય છે :—
(૧) વિજ્ઞાનની સાથે તેનો મેળ બેસાડવો. એટલે વિજ્ઞાન અને ધર્મ પરસ્પર પૂરક બનવા જોઈએ. વિજ્ઞાનનું કામ સાધનો પેદા કરવાનું છે તો ધર્મનું કામ છે વ્યવસ્થા કરવાનું. પેદા ન થાય તો વ્યવસ્થા શી રીતે થાય ! એટલે વિજ્ઞાન તો કાર્ય કરતું રહેશે પણ ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા હાલમાં રાજ્યસંસ્થા દંડશક્તિ વડે કરે છે તેના બદલે ધર્મસંસ્થા પ્રેમશક્તિ વડે ધાર્મિક સમાજ મારકત કરાવે તો તે યુગાનુરૂપ જરૂરી કાર્ય થયું ગણાશે. આ માટે જે ધાર્મિક નીતિવાળો સમાજ બનાવવો છે તે માટે રાજ્ય સરકાર કાયદા-કાનૂન કે દંડશક્તિ વડે તેમને નમ્ર, શાંત, કૃતજ્ઞ, પરોપકારી અને દયાળુ બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે સફળ નહીં થાય પણ જે ધાર્મિક સંસ્થા સંસ્કાર સીંચનનું કાર્ય કરે તો તે તરત થઈ શકે છે.

રખે, કોઈ એમ માને કે ધર્મસંસ્થાને પોતાના સંસ્કાર-પ્રયોગોમાં વિજ્ઞાનની જરૂર નહીં પડે ! એક જગ્યાએ ધર્મ પ્રચાર કરે ત્યાં તો વિજ્ઞાન, ત્યાં છાપખાના વડે છાપવામાં, વાહન વડે સંચાર કરવામાં, રેડિયો વડે પ્રચાર કરવામાં મદદ કરે છે. માંદા માણસોને રાહત આપવામાં, વ્યવસાયિક ક્ષેત્રમાં વ્યવસાય વધારવામાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો બહુ જ ઉપયોગી છે. જે વિજ્ઞાન સાથે ધર્મનો સંબંધ હશે તો માણસ

ધર્મનું સ્વરૂપ સારી પેઠે સમજી વિવેકયુક્ત ધર્મશ્રદ્ધાથી સત્ય, અહિંસાથી ધર્મનું આચારણ કરવા પ્રેરાશે; ધર્મ, આત્મા વગેરે તત્ત્વોને માનવા પ્રેરાશે. એટલે વિજ્ઞાન ને અધ્યાત્મિક ઠરાવવું વ્યાજબી અને ઉપયુક્ત નથી.

વિજ્ઞાન વડે માણસ વિલાસી બન્યો છે તે કંઈક અંશે સાચું દીસે છે. પણ જો ધર્મનો અંકુશ વિજ્ઞાન ઉપર આવશે તો વિલાસિતા ધરી, સાચી રસિકતા પ્રગટ થશે. માણસ સર્વથા રસહીન બની જાય તો માનવતાનો આનંદ ઊડી જાય. વિજ્ઞાનના કારણે આજે તો માણસ સ્વાર્થ બન્યો લાગતો નથી ઊલટું સહકારિતા વધી છે. તેથી યંત્રો વડેનું શોષણ અટક્યું છે. એટલે વિજ્ઞાન સાથે સહકારી ધર્મનો યોગ હોય તો વિજ્ઞાન શોષકના બદલે પોષક બને છે.

સંસ્કૃતિના તત્ત્વોને જો વિજ્ઞાનની છાપ લાગેલી હોય તો તેનું ગૌરવ વધે છે. કારણ કે તે અધિવિશ્વાસ અને રૂઢિઓને ખુલ્લાં કરી સંસ્કૃતિના સડાને સાફ કરે છે. વિજ્ઞાનના કારણે આપણે પશ્ચિમના ગુલામ બન્યા છીએ એ પણ મત્ય નથી. સત્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે; તે કેવળ ભારતમાં છે અને બીજે નથી, એવું નથી. વિજ્ઞાને જે અવનવાં સત્યો શોધ્યાં છે, તેને માન્ય કરવાથી કંઈ ગુલામ થવાનું નથી. જ્ઞાનનો વિનિમય કરવો એ તો માનવજાતિ માટે ગૌરવરૂપ અને જ્ઞાનને વિસ્તૃત કરનારું સિદ્ધ થયું છે.

આજે વિજ્ઞાન-વિનાશના સાધનોનું નિર્માણ કરી રહ્યું છે; પણ તેનું કારણ રાજ્યસંસ્થા કે રાજનીતિ છે. જો તેનો અનુબંધ ધર્મ સાથે થઈ જાય તો લોકસંગઠનો કે લોકસેવક સંગઠનો દ્વારા આવા સંહારક સાધનોના પ્રયોગ અને ઉપયોગને અટકાવી શકાય. વિજ્ઞાન માનવીય સ્વતંત્રતાનો નાશ કરે છે એમાં પણ રાજ્યસંસ્થાની સરમુખત્યારશાહીનો હાથ રહેલો હોય છે. જો તેની સાથે લોકશાહીનો યોગ હોય તો તેમ નહીં થાય. ભારતમાં અણુવિજ્ઞાનની શોધ થઈ છે પણ માનવજાતિ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આમ તો ભૂતકાળમાં ભારતમાં સંહારક શસ્ત્રો હતાં, વૈજ્ઞાનિક સાધનો હતાં. પણ ત્યારે ક્ષત્રિયો ઉપર બ્રાહ્મણોનો અંકુશ રહ્યો તો તેનો સદુપયોગ થયો છે. રામે રાવણુ તેમજ વાલીના ભોગપ્રધાન અને સરમુખત્યારશાહી રાજ્યનો અંત કરવા શસ્ત્રો ચલાવ્યાં હતાં. હનુમાને જડીબુટ્ટી લાવવા તેમજ રામના દૂત બનીને જવા માટે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ત્યારે રાવણુ સીતા હરણુ કરવામાં અને મેઘનાદે યુદ્ધ કરવામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો. આમ વિજ્ઞાન ધર્મના પાયા ઉપર રહે તે જોવાનું છે. જો રાજ્ય સત્તા કે સ્વાર્થ તેની સાથે રહે તો તે સર્જનના બદલે વિનાશનું કારણ બને છે.

એક આણુમ્મ કૂટયો-એણે દશ લાખની વસતિને ઉજ્જડ કરી નાખી. એના નિર્માણમાં પૃથ્વીની વસતિને રોજ બે ટંકનું જમણુ મળી શકે એટલો ખર્ચ થાય છે. પણ આજ લગી મળતા આંકડા પ્રમાણે આણુમ્મ કૂટયો તે દિવસથી સરેરાશ એક બોમ ફેાડી શકાય તેટલા બોમોનું નિર્માણ થયું છે; તેથી માનવજાતિનો વિકાસ અટક્યો છે એટલું જ નહીં; તે સતત ભય અને ત્રાસ નીચે જીવી રહી છે; તે ઉપરાંત પણ આજે એ પ્રશ્નવિરામ તો બોલો છે કે એક મેગાટન બમ ફૂટે તો કદાચ રશિયાનો (પંદર કરોડ માણસોનો) નાશ થાય કે કદાચ અમેરિકાનો નાશ થાય અને પછી પોતાનો પણ નાશ થવાનો જ છે. પછી કયું માનવજાતિ ઉપર સાચું રાજ્ય ચાલી શકશે કે વિચારોનો પ્રભાવ લાદી શકશે ? એનો ઉત્તર ટુંકમાં એજ આપી શકાય કે માનવે પ્રયત્ન કરીને પણ ધર્મના પાયા ઉપર વિજ્ઞાનને આણવું પડશે તોજ સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ આવી શકશે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી પૂંજભાઈ : “ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓએ જગતને અનેક સુખસગવડો આપીને જગત ઉપર એક અર્થમાં ઉપકાર કર્યો છે. સુખસગવડ વધતાં સંયમ ઘટ્યો છે તે પણ હકીકત છે. એ દૃષ્ટિએ ભારતના સમાજ વિજ્ઞાનીઓ તેમજ ઋષિ-મુનિઓ આપણું ધ્યાન વધુ ખેંચે છે. તેમણે યમ, નિયમ સંયમ વડે, તન, મન અને ચેતનનો જે વ્યાયામ દેખાડ્યો છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

વિજ્ઞાનની ધણી વાતો સ્વાભાવિક રીતે વિકસી છે. મુશ્કેલીનો માર્ગ બન્યો અને વિકાસ થયો. બેંસનું બચ્ચું મરી જાય તો બીજી રીતે દોહવી. ગાય, બેંસના બચ્ચાં એક બીજાને ધાવીને મોટાં થાય; આ બધું પણ એક પ્રકારનું વિજ્ઞાન છે. તેના વડે પશુઓને ઉપયોગી બનાવી શકાય છે. આસામલી ગામમાં ૪૦-૫૦ બરવાડનાં નેસડાને એક ઝાંપો. ખુલ્લાં મેદાનમાં હળરેક ગાય-બેસો; પણ જેનું નામ પડે તેજ ઊભી થાય-આમ પશુને કેળવી શકાય તે પણ વિજ્ઞાન છે-સહેજ આત્મીયતા દેખાડવી ત્યાં જરૂરી છે.

લાકડું તયું એ ઉપરથી તરોપા અને વહાણ પછી મોટાં આજના જહાજોનો વિકાસ થયો. ખેતીમાં ખાવાલાયક પાન્યની ખેતી એ પણ કૃષિક વિજ્ઞાનના ફળે થયું. એ જ રીતે લુહાર, સુથાર, દરજી, મોચી દરેકનો ધંધો એક પ્રકારની વિજ્ઞાનની શોધના પ્રારંભમાંથી જ શરૂ થયો હતો. એટલે આજનું વિજ્ઞાન એ માણસજાતની એક સતત રહેલી વૃત્તિ કે સુખ-સગવડો વધારવી તેનું પરિણામ છે, રશિયા અને અમેરિકાએ તેમાં ફાળો આપ્યો છે પણ તે વિજ્ઞાન તો આખા વિશ્વના માનવ-સમાજના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું પરિણામ છે એમ માનવું રહ્યું.”

પૂ. હંડીસ્વામી : “વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ! બ્રાહ્મણના લક્ષણમાં પણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો એથી સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જગતના બે તરવો લક્ષ્યે જડ અને ચેતન, પ્રકૃતિ કે પુરુષ ! આત્માનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન બાજુ સાધેનો વમર પણ થઈ શકે છે બ્યારે જડના

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં સાધનોની જરૂર પડે છે. ઋષિ-મુનિઓએ ધણી શોધ કરીને કહ્યું: “પિંડે સો બ્રહ્માડે.” એમાંથી યોગ-વિજ્ઞાન ખેડાયું.

ભારત દા. ત. “યૌવન” સાચવી રાખવાનું અને આયુષ્ય લંબાવવાનું જ્ઞાન પહેલાંથી હાંસિલ કર્યું હતું. શંકરાચાર્યના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય સોળસો વર્ષ જીવ્યાની વાત આવે છે. આજે પણ મંત્ર, જન્મ, યોગ અને ઔષધિ એ ચાર અવાંતર સિદ્ધિમાં ઔષધિની સિદ્ધિમાં ભારત આગળ દેખાય છે. આ તરફ નૈયામિકા તેમજ વેશેષિકાએ પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનનો વિષય પણ ઠીક ઠીક ચર્ચ્યો તો છે જ; તેમ વેદાંત તેમજ સાંખ્ય અને યોગા-દર્શને ચેતન-આત્માનો વિષય ચર્ચ્યો છે. ઔષધિ જ્ઞાનમાં પારાની અઢાર સંસ્કારે ભસ્મ, ધાતુઓની ભસ્મ, તેમજ કાયા કલ્પના વૈજ્ઞાનિક સફળ પ્રયોગો થયા છે. પણ જડ વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓનો દુરપયોગ થવા માંડ્યો ત્યારે જૈન તત્ત્વ જ્ઞાને “ભોમં આંતરિક્ષં” વગેરે વિજ્ઞાન શીખવાની મનાઈ ફરમાવી છે.

અગાઉ વિજ્ઞાન હતું. મહાભારતમાં વર્ણન આવે છે કે દિવ્યચક્ષુ વડે સંજય હસ્તિનાપુરમાં ધૃતરાષ્ટ્રને “આંખો દેખા હાલ” જેવું વર્ણન કરે છે. રામાયણમાં રામ ‘વિમાન’માં અયોધ્યા પાછા ફરે છે. આ બધી બાબતો સિદ્ધ કરે છે કે અગાઉ વિજ્ઞાન હતું; પણ તે કાળે વિજ્ઞાનનો પાયો આધ્યાત્મ ન બની શક્યો. દુરપયોગ થયો અને તેનો ધીમે ધીમે નાશ થયો. આજે ફરી એ સમય આવી ગયો છે કે આધ્યાત્મિકતાનું વાહન ભૌતિક વિજ્ઞાન બને તો ભૌતિક વિજ્ઞાન ધાતકના બદલે સાધક બનશે એમાં શંકા નથી. ગાંધીજીએ અહિંસા વડે દેશમાં અને દુનિયામાં જે પ્રભાવ બતાવ્યો છે તે ભૂમિકા આ મહાન કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.”

શ્રી બળવંતભાઈ : “ભારતે કરેલી ભૂતકાળની ભૌતિક વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓને આવકારવી પડશે તેમ જ આધ્યાત્મના વ્યાપક તત્ત્વોને કમળે આપણે ચાલવું પડશે. તેમ જ આધુનિક વિજ્ઞાનમાં જે

ઉપયોગી છે તે તો લેવું જ પડશે. હમણાં વસુકી ગયેલી ગાય ઉપર ઇન્જેક્શન આપી, તેને દૂધતી કરેલી એમ મેં સાંભળેલું. તે ગાય અડધો મણ જેટલું દૂધ આપતી થઈ ગઈ. એટલે માઈ વિનઅર કહેવું છે કે જે વિજ્ઞાન માનવતાને અજવાળે તેવું હોય તેનો ઉપયોગ અગાઉ પણ થતો હતો અને આજે પણ ચાલુ રહેવો જોઈએ. ફેર એટલો છે કે તે પ્રયોગો વિશ્વને લક્ષમાં રાખીને થવા જોઈએ અને ધર્મ તથા આધ્યાત્મને મોખરે રાખીને કરવા જોઈએ.”

શ્રી ઓફ : “ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનીઓએ ક્રાંતિક સ્વામીની જેમ ચોમેર પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી છે. ત્યારે ભારતના પૂર્વીય વૈજ્ઞાનિકોએ ગણેશની જેમ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના બદલે મા-બાપની પ્રદક્ષિણાથી સતોષ માન્યો છે. પૃથ્વી ગોળ હોય આખરે તો એ સ્થાને જ આવવું પડશે તેમ ભારતના આધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ વિજ્ઞાને અંતે તો આવવું જ પડશે. યુગનો લાભ લઈ ભૌતિક વિજ્ઞાનનાં સાધનો સાથે આગળ વધવાનું છે પણ એમાં ધર્મ, માનવતા અને આધ્યાત્મનું લક્ષ ન ચૂકાય તેની કાળજી રાખવી પડશે.

આપણે ત્યાં પણ અગાઉ વિજ્ઞાન ઠેરઠેર પડ્યું હતું. આજે તેનું સંશોધન ન થાય તો તેમાંથી સાર નહીં મળે. ધણીવાર અર્થના બદલે અનર્થ પણ થવાનો સંભવ રહે છે. આજનો યુગ યંત્ર-વિજ્ઞાનનો છે. તેના ઉપર માનવતા અને આધ્યાત્મિકતાનો અંકુશ રહે તો ધણું સુંદર કાર્ય થાય.

શ્રી ચંચળબહેન : “ આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન હતું એ ધણી વાતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. દ્રોણાચાર્યે મંત્રથી કૂવામાંથી દડો કાઢ્યો, અર્જુને બાણ મારી બાણથેયા ઉપર પડેલા બીજને પાણી પહોંચાડ્યું હતું. ભૃગુસંહિતામાં હાયા જ્યોતિષ અંગે લખેલું છે. સદેશો પહોંચાડીને પાછાં વખતો બાણની વાત “ચન્દ્રકાંત” નામની ચોપડીમાં વાંચી હતી. તેના અગાઉ ધણું જાણ હતું અને એવાં પાછાં વળતાં બાણો,

ઝોરટ્રેલિયાના આદિવાસીઓ પાસે છે જે “ ખૂમરેંગ ” નામે આજે જાણીતા છે. આખું “ રોકેટ ” શાસ્ત્ર તેના ઉપર મંડાયું છે. વિજ્ઞાનને અહિંસક અને માનવતાનો પુટ આપી નવી રીતે અમકાવવાનું છે. તે માટે જોઈએ તો બલિદાન પણ આપવાં જોઈએ ! ”

શ્રી. સવિતાબહેન : “ દિલ્હીમાં વિમાનોના ઉડયનો અમે જોયાં. તેમાં તે ગલોટિયાં ખાય પછી પેરેશુટથી માણસો નીચે ઊતરે. આમાં એક જણની છત્રી ન ઉઘડી અને તે માર્યો ગયો. આમ હિંસાના પ્રયોગોમાં જો બલિદાન દેવાય છે તો અહિંસા માટે જરૂર પડે તેમાં શી નવાઈ છે ?

પૂ. નેમિસુનિ : “ આપણે ત્યાં જૈનાગમોમાં જીવ વિજ્ઞાન અંગે ધણું આપ્યું છે અને તે દિશામાં ભારત જેમ અન્ય પ્રદેશોમાં પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. આપણે ત્યાં ધર્મનો પાયો હોર્મને કપૂતરો, કુતરા, ઘોડા પાસેથી જે કામ લેવાતું તેમાં અહિંસા અને વાત્સલ્ય રહેતાં. સેવકનું કાર્ય, વણગનરાના કુતરાનું કામ કે કપૂતરો પાસે સંદેશા મોકલવાનું કામ એ રીતે હતું. ત્યારે આજે વિજ્ઞાન આ બધા જીવો ઉપર પ્રયોગો કરે છે ત્યારે અહિંસા વાત્સલ્ય ન રહેતાં કેવળ ખૂદી લાગણી વડે તેમના ઉપર થતી અસરોની આંકણી કરાય છે. આ અંગે સર્વ પ્રથમ તો આપણે પોતાની આળસ ખંખેરવી પડશે બધા વિજ્ઞાનનો તાજો આધ્યાત્મ વિજ્ઞાન સાથે આખા વિશ્વમાં મેળવવો પડશે.”

પૂ. સંતબાલજી : “ બાપુજીએ આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન નીચે ભૌતિક વિજ્ઞાનને લઈ જવાનો ઉચ્ચ માર્ગ ઉઘાડો મૂક્યો છે તેને જો સાધુસાધ્વી શિબિર ભાલનળ કાંઠા પ્રયોગના સંદર્ભમાં આગળ લખાવે તો એક અદ્ભૂત કાર્ય થઈ જાય. આપ સૌ આ અંગે વિચાર કરજો.

(૧૬-૧૦-૬૧)

૧૩. વિશ્વ રાજનીતિનાં પાસાંઓ - ૧

વિશ્વમાં રાજનીતિના પ્રવાહો] [મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી
શ્રી દુલેરાય માટલિયા

વિશ્વદર્શનની અંદર માનવ સમાજની વ્યવસ્થામાં ધર્મનું સ્થાન, તેમ જ ઇતિહાસ-ભૂગોળ અને વિજ્ઞાનના પ્રભાવો અંગે વિચાર થઈ ગયો છે. તેવી જ રીતે રાજનીતિ અંગે પણ વિચારવું જરૂરી છે. જેના વખતે દર્શન સંપૂર્ણ નહીં બને.

યુગલિયા કાળમાં કદાચ રાજકારણનો વિચાર ન કરવો પડે; પણ ન્યારથી સમાજ રચાયો ત્યારથી એક યા બીજી રીતે રાજકારણ આવવાનું જ. એટલે રાજકારણથી છૂટા રહેવું એ એક કપરું સાહસ ગણાશે કારણકે તેમ કરવાથી રાજકારણ ચડી વાગશે. એનો અર્થ એ નથી કે રાજકારણમાં પદ કે સત્તા મેળવવી જોઈ એ. પદ કે સત્તા લીધા વગર રોજિંદાના પ્રગ્ન હવન સાથે સંકળાયેલા રાજકારણનો વિચાર કરવો જ જોઈ એ. આજે લોકશાહી પદ્ધતિ હોઈને, લોકધડતર કરવા માટે લોકોને સાચી માહિતી આપવા માટે પ્રગ્ન, પ્રગ્નસેવકો તેમ જ પ્રગ્નપ્રેરકો (સંતો) માટે રાજનીતિનું જ્ઞાન બહુ જ જરૂરી છે. સાધુસાધ્વીઓ માટે પણ તે જરૂરી છે એ અંગે સારી પેઠે વિચાર થઈ ચૂક્યો છે.

શરૂઆતમાં ભગવાન ઋષભદેવે રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેઓ પાંચ કારણોસર રાજ્ય બન્યા :—(૧) દુષ્ટ-નિગ્રહ, (૨) શિષ્ટાનુગ્રહ, (૩) ધર્મપ્રવર્તન, (૪) લોકસંગ્રહ (૫) સમાજવ્યવસ્થા. આ પાંચ કારણોથી રાજ્યની જરૂરત ઊભી થઈ. શરૂઆતમાં જે જે રાજ્યો થયા તેમણે પોતે કષ્ટ સહીને, ત્યાગ કરીને પ્રગ્નનું પાલન અને રક્ષણ કર્યું. પણ વચ્ચાળામાં કેટલાક એવા રાજ્યો પણ આવ્યા જેઓ

અન્યાયી અને અત્યાચારી હતા. તેથી રાજ્ય સ્થાપનાની પાછળની જે કદપના હતી તે સુધાર્થી ગઈ. રાજ્યોમાં ધર્મ—ન્યાયના કર્તવ્ય પાલનને બદલે ભોગવિલાસ અને અન્યાયની પ્રવૃત્તિઓ વધવા લાગી. તેથી એવા રાજ્યોને પદચ્યૂત કરવાના દાખલાઓ પણ મળે છે. હિંદમાં પ્રારંભથી જ રાજ્યને સમાજનું એક અંગ માનવામાં આવ્યું છે. તેના ઉપર મહાજનો (પ્રજા) અને બ્રાહ્મણોનો અંકુશ રહ્યો છે. ઋષિ-મુનિવરો પણ રાજ્યને માર્ગદર્શન આપતા. રાજ્યોને અન્યાય તરફ જતા રોકવામાં જ્યારથી બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ ઉપેક્ષિત રહ્યા ત્યારથી ધર્મ ઉપર આક્રમણ શરૂ થયું; રાજ્યમાં પણ દૂષણો ત્યારથી પેઠાં.

ઇંગ્લાંડની રાજશાહીમાં તો વચગાળામાં ધર્મશુરુઓ અને રાજ્યો બન્ને મળી ગયા અને ધર્મશુરુઓ પ્રેરકને બદલે અનિષ્ટ પોષક બની ગયા. એટલે ત્યાંના રાજ્યો લગભગ નિરંકુશ, અત્યાચારી અને પ્રજાપીડક બનવા લાગ્યા. પરિણામે વચમાં મધ્યમ વર્ગીય અને વેપારી લોકોએ તે સામંતશાહી પદ્ધતિને ઉઘલાવી પાડી હતી; પણ તે છતાં યે નીચલા ચરના લોકોને શોષાવું જ પડ્યું હતું. ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ તેમ જ યુરોપમાં થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણે નિમ્નવર્ગ જાગૃત થયો અને લોકશાહી શાસન શરૂ થયું. તેમાં પણ શ્રમજીવીઓનો જોઈ એ હિસ્સોતેવો નથી. દુનિયાની વિધિસરતાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં ભારતમાં લોકશાહી મોડી આવી છે એટલે તે ઉછરતી અવસ્થામાં છે.

વિશ્વની રાજનીતિનાં પાસાંઓ ઉપરથી એ વિચારવાનું છે કે દુનિયાની સર્વશ્રેષ્ઠ શાસન પદ્ધતિ લોકશાહી છે તેને વિશ્વમાં કઈ રીતે ફેલાવી શકાય? લોકશાહીમાં મૂડીવાદી વર્ચસ્વ અગર તો મજૂરવાદી વર્ચસ્વ દૂર થઈને તે લોકલક્ષી લોકશાહી કેમ થાય? લોકોનું ધર્મલક્ષી ઘડતર શી રીતે થાય? જેથી લોકશાહીયાં લોકોનો અવાજ મુખ્ય બને. જ્યાં જ્યાં સંસ્થાનવાદ છે કે સામ્રાજ્યવાદ છે ત્યાં લોકશાહી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે ભારતે શું કરવું જોઈએ? આ બધા માટે રાજનીતિનું જ્ઞાન ઢોવું જરૂરી છે જેથી રાજનીતિના પ્રવાહો જાણીને તેને શુદ્ધ કરી વિદાસના પ્રયત્નો થઈ શકે.

રાજનીતિ પ્રારંભ અને વિકાસ

[શ્રી દુલેરાય માટલિયા - પ્રવચન]

રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં રાજ્યસંબંધી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે કે નિશ્ચિત પ્રદેશમાં રહેલી પ્રજા નક્કી કરેલા નિયમ પ્રમાણે સત્તા દ્વારા પોતાનું તંત્ર ચલાવે તે રાજ્ય છે. રાજ્યનાં આ પ્રમાણે ચાર અંગો અને છે :—(૧) નિશ્ચિત પ્રદેશ (૨) તેમાં વસતી પ્રજા (૩) કાયદા-કાનૂન (૪) કાયદાઓને પળાવનાર. જો પ્રદેશ જ નક્કી ન હોય તો રાજ્ય ક્યાંથી થાય? એ જ રીતે વસતિ ન હોય કે કાયદાઓ ન હોય તો પણ રાજ્ય ન ચાલે. વસતિ માટે જ કાનૂનો ધડાય તેને પળાવનાર પણ કોઈને કોઈ હોવો જોઈએ.

જે વખતે માણસ અકર્મભૂમિકા (જગથિયા અવસ્થા)માં રહેતો હતો, જંગલમાં વસતો હતો તો તેને વ્યવસ્થાની કોઈ જરૂર ન હતી. તે વખતે કાયદા પણ ન હતા. તેથી કાયદા પળાવનારની પણ જરૂર ન હતી.

સર્વ પ્રથમ કુટુંબ અવસ્થા થઈ થઈ. મોટા કુટુંબનું કુળનું રાજ્ય ચાલતું. દરેક કુટુંબના નિયમો નક્કી કરાયા અને નિયમોને પળાવનાર કુળકરો નીભાયા. એ કુળકરો કુળની વસતિ ઉપર નિયંત્રણ કરતા. એવા નવકુળકરોનો ઉદ્ભવ જૈનસૂત્રોમાં મળે છે. વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રમાં એને ગોત્રીય કે ગોત્રપતિ કહેવામાં આવતો હતો. પશ્ચિમમાં કુળને બદલે ટોળી અને એનો નિયામક ટોળીનાયક સામન કહેવાતો.

આ કુળકરોને ત્રણ નિયમોનું પાલન ખાસ કરીને કરાવતું પડતું :— (૧) હકાર, (૨) મકાર અને (૩) ચિહ્નાર. હકાર એટલે કે આ કામ તું કર! મકાર એટલે આ કામ તું ન કર અને ચિહ્નાર એટલે જે ઉદ્ધતું કરે તેને છૂટો કર! ભગવાન ઋષભદેવના સમયમાં તેમને લાગ્યું કે જે માણસને છૂટો કરવામાં આવે છે, તે બીજી ટોળીમાં ભળી

જાય છે અને સુધરતો નથી એટલે તેમણે એક નવી વ્યવસ્થા ઊભી કરી. તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

એ માટે રાજ્યના ચક્રો (ક્ષેત્રો) નક્કી કરવામાં આવ્યા. તેના ઉપર નિયમન કરનાર એક ચક્રવર્તી (રાજા) બનાવવામાં આવ્યો. તેમાં વસતી પ્રજા માટે નિયમો ધડવામાં આવ્યા. શાસનની નીતિ નક્કી થાય તે પ્રમાણે ચક્રવર્તીને ચાલવું પડતું. સર્વ પ્રથમ અયોધ્યાનું ચક્ર ગોઠવાયું. નાભિરાજની સાક્ષીએ ઋષભદેવ કુળકરના બદલે નવા ચક્રવર્તી રાજા બન્યા. તેમણે કળા, સમૃદ્ધિ, ખેતી, જીવનરક્ષા, સલામતી વગેરેની જવાબદારી લીધી. અમારો રાજા એટલે—જે નિયમો નક્કી થાય તે પળાવવાનું કામ કરે, અમારા જીવનની રક્ષા કરે, અમારી આજીવિકાના વિકાસનું કામ કરે ! તે પ્રમાણે ચક્રની પ્રજાએ રાજાની વ્યાખ્યા સ્વીકારી અને જૈન પરંપરામાં પહેલા રાજા ઋષભ કહેવાયા.

વૈદિક પરંપરામાં એમ મનાય છે કે મનુમહારાજાએ સમાજના નિયમો ધ્યાન લોકોને સંભળાવ્યા. તેમણે યજ્ઞ કર્યો. આ અગાઉ લોકો છૂટાછવાયા ફરતા હતા. તેમને ચાર વર્ણની રીતે લોકોને સંગઠિત કર્યા. એમનાં કર્મો અને નિયમો ગોઠવ્યાં. આ પ્રમાણે પહેલા રાજા તરીકે ઈક્ષ્વાકુ વંશના રાજા મનુ થયા. મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે નિયમો પળાવવા લાગ્યા.

પશ્ચિમમાં કોણુ પહેલો રાજા થયો. એનો ઇતિહાસ મળતો નથી. કોઈ વખતે ત્યાં પણ ટોળાંઓમાંથી સમાજ રચાયો હશે. તેમાં રાજા જેવી વ્યક્તિ નીમવામાં આવી હશે કે રાજા-પ્રજા વચ્ચે કરાર કર્યો થયો હશે તે કંઈ ઉપલબ્ધ નથી. જેમ પૌરાણિક લોકોએ પહેલાં રાજાની કથા ધડી કાઢી તેમ આ પશ્ચિમના લોકોએ પણ ગોઠવ્યું. પોતાને ઠીક પડે એ રીતે વર્તવા માટે રાજા નહોતો નિમાયો પણ કાનૂન પળાવવા અને પાળવા માટે રાજા હતો. તેમનાં ગ્રંથો પ્રમાણે રાજા કાનૂન ન પાળનારને દંડ આપતો હતો.

આમ રાજનીતિને પ્રારંભ થયો. પણ રાજ નખજો થાય કે નિરંકુશ થાય તો વસતિ પીડાય. તેવા રાજને ખતમ કરવાનું નક્કી થયું. વેણુ રાજ અત્યાચારી અને નિરંકુશ થઈ ગયો હતો. એટલે તેને ખતમ કરીને તેના સ્થાને પથુને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. તે વખતના લોકો માનતા હતા કે અત્યાચારી રાજ હડકાયા કુતરાની જેમ છે. તેને મારી નાખવો જોઈએ, એમ નીતિકારોએ વર્ણવ્યું,

પથુ કેટલાક રાજઓ ખળવના હતા. તેઓ અત્યાચારી થયા. તેમની સામે પ્રજા કંઈ પણ બોલી શકતી ન હતી. રાજ કહે તે ખરું અને પ્રજાને તે માનવું જ જોઈએ (સર્વ દેવમયોદ્ધિસઃ એટલે કે રાજમાં સર્વદેવોનો સમૂહ છે એમ માનવાની) એવી પ્રથા પડી ગઈ. સિકંદર, સિદ્ધરાજ, અકબર વગેરે બાદશાહો સારા છતાં-તેમના ઉપર અંકુશ ન હોવાથી તે પોતાનું મન માન્યું કરતા હતા. એટલે રાજ ઉપર ચોક્કીદાર તો હોવો જ જોઈએ; એ વસ્તુની જરૂર પડી. એના માટે શું કરવું તેનો વિચાર થયોઃ એક નવી વ્યવસ્થાનો જન્મ થયો. રાજની વંશપરંપરાગત ગાદી આપવાની પ્રથા તોડવામાં આવી તેમજ રાજના ચોક્કીદારો રાજ્યનું સંચાલન કરે એ વાત આવી. આવા એકહથ્થુ સત્તાવાળા રાજના રાજ્યને Despotie (ડિસ્પોટિક) રાજ્ય ગણવામાં આવ્યું. આવો રાજ પશગંબર ગણાતો, બગવાનનો પુત્ર ગણાતો, તે ઝડપથી નિર્ણય લેતો, કામ કરતો અને તેના ઉપર કોઈની સત્તા ન હતી.

આજે પણ એવા Despotie રાજ્યો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં કર્નલ નાસર પ્રધાન બન્યો એના ઉપર કોઈ નથી પક્ષનો અધિકાર નથી કે તેને હટાવી શકે. રશિયામાં કુશ્વેર અને ચીનમાં માઓત્સે તુંગ પણ એજ કોટિના સરમુખત્યારો છે. જે કે પાર્ટી એમને દૂર જરૂર કરી શકે પણ પાર્ટી તેમ કરે; તેવી સ્થિતિઓ રહેવા દે નહીં. સાઉદી અરેબિયા જોર્ડન, ઈરાક, વિ. માં આપખુદ રાજતંત્ર સ્થપાયાં. આમાં ઘણા નામના રાજ પણ આપખુદ રાજઓ થયા. ઇસ્લાંડના રાજઓએ આફ્રિકાના બૂમાઓ

ઉપર કબ્જે કર્યો. ત્યાં હજુ પણ કુળ-પદ્ધતિ ચાલુ હોઇને, જે કે એ રાજ્યોને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી પણ, વિદેશીઓના ચડાવેથી લુપ્ત, બાલુબા વગેરે જાતિઓ (કુળો) આપસમાં લેડવા લાગી. આફ્રિકાના લોકોનું વલણ જાતિ-કુળથી આગળ વધ્યું નહીં. આફ્રિકામાં રાજ્યનીતિ કુટુંબ પદ્ધતિ સુધી રહી, ક્યાંક આપખુદ રાજની સ્થિતિ સુધી તેઓ પહોંચ્યા.

ઇંગ્લાંડમાં આ આપખુદ રાજ્યોની સ્થિતિમાંથી નીકળવા માટે એમ દરાવવામાં આવ્યું કે તેમના ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ. તેથી ત્યાં પ્રતિનિધિ-પ્રથા દાખલ થઈ. ધર્મગુરુઓ પણ જાગ્યા. તેથી શરૂઆતમાં ધર્મગુરુઓ અને તાલુકાદારો મળીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતા. ઇંગ્લાંડમાં લોકશાહી રાજ અને તાલુકાદારો દ્વારા ચાલતી, ધર્મગુરુઓ વચમાં પ્રતિનિધિ રૂપે રહેતા. સામંતો અને તેમના સંતાનો—Lordsનું ત્યાં વર્ચસ્વ હતું. ફ્રાંસમાં તો તેથીયે ખમણું વર્ચસ્વ ચાલતું હતું. ધર્મગુરુઓ ઠીક પડે તે રીતે મોજશોખમાં પડ્યા. તાલુકાદારો રૈયતને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. રાજવંશ પણ વૈભવ-વિલાસમાં ગર્ક રહેવા લાગ્યો. એ વ્યવસ્થાને “ સમ્રાટશાહી ” (Monarchy) કહેવામાં આવે છે.

ધીમે ધીમે આ વ્યવસ્થાએ પલટો ખાધો. કોલીગાર્ફી વ્યવસ્થા ઊભી થઈ. આ ખીજી શ્રેણિનો વિકાસ થયો. થોડાંક સ્થાપિત હિતવાળાનું વર્ચસ્વ સ્થપાયું. યંત્રોદ્યોગોને લીધે શ્રીમંતો વધ્યા; વેપારી વર્ગ પણ આગળ આવ્યો. એમને થયું કે અમને પણ રાજ્યમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. જેથી અમને લાઇસેંસ, પરવાના અને અનુકૂળતાઓ મળે. પણ આની ચાવી ધર્મગુરુઓના હાથમાં હતી. એટલે તેઓ ધર્મગુરુઓને મળ્યા. બેટો-નજરાણું આપ્યાં. તેમને મંજૂરી મળી અને તેમણે અણુવિકસિત દેશોને તાપ્તે કરી ત્યાં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું. અહીં વેપારીઓ પ્રમુખ હતા એટલે રાજ્ય ઉપર મોટાભાગે તેમનો કબ્જો રહ્યો. ત્યારબાદ નવી હિલચાલથી આમ જનતાનું પ્રતિનિધિવાળું રાજ્ય બન્યું. પણ આમજનતા એટલે વેપારી લોકો જ હતા.

આમાં નીચલા થરના લોકોને મત આપવાનો અધિકાર ન હતો. મત આપવાનો અધિકાર મધ્યવર્ગનો હતો પણ તેમની પાસેથી શ્રીમંત લોકો મત ખરીદી લેતા. શુદ્ધાત્મો અને ખેડૂનોને તો મતાધિકાર હતો જ નહીં. તેથી લોકશાહી તો આવી પણ વર્ચસ્વ અમીર લોકોનું જ રહ્યું. એને Democracy-લોકતંત્ર નામ આપવામાં આવ્યું. તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી:— “લોકોનું, લોકોના પ્રતિનિધિત્વ વાળું લોકહિત માટે ચાલતું રાજ્ય !” તે લોકશાહી રાજ્ય છે.

આ નવી વ્યવસ્થાના કારણે જાગીરદારી જુદ્દમોનો તો અંત થયો પણ પૈસાદારોની સત્તા આવી. તેમણે ધર્મગુરુઓને સાધ્યા અને તેમના વડે ગરીબોને એ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું કે “તમારી પાસે ભગવાનની અવદૃષ્ટિ પૈસા નથી ! પૈસાદારો તરફથી અપાતી પીડા એ ભગવાનનો શ્રાપ છે. તેનું ક્ષણ ભોગવવું રહ્યું. આ જન્મને ખેંચી કાઢો-પરલોકમાં તમને ન્યાય મળશે !” આમ તે માટે તેણે અમૂક સમય માટે લોકશાહીને અતમ કરવાનું સૂચન કર્યું. તે ઉપરાંત શ્રીમંતને મત આપવો જ નહીં, મજૂરોને જ મત આપવો જોઈ શ્રીમંતોની વગ તૂટે અને મજૂરો સત્તા ઉપર આવે તે માટે પ્રયત્નો કર્યા. તેમાંથી સામ્યવાદી મજૂર સરમુખત્યાર શાહી જન્મી.

એટલે રાજ્ય પદ્ધતિના આઠલા ક્રમ થયા :—(૧) રાજાશાહી, (૨) બદ્દલોકશાહી (૩) લોકશાહી (વેપારીવર્ગની) (૪) લોકશાહી સમાજવાદ અને (૫) સામ્યવાદી મજૂરસરમુખત્યારશાહી.

સામ્યવાદી મજૂર સરમુખત્યાર શાહીનો ઇતિહાસ તપાસી જઘ્ઘએ. એનું આદેશન કોણ કરે? તો નક્કી થયું કે મજૂરો કરે! મજૂરોએ શું કરવાનું? તે માટે ગરીબો-મજૂરોના મગજમાં ઠસાવવામાં આવ્યું કે “ધર્મ” અને ધર્મગુરુઓની વાતો બધી ગપ છે. દુઃખનું મૂળ શ્રીમંતો છે. તેથી ગમેતેમ કરીને શ્રીમંતોનો નાશ કરવો તેથી સુખ આવશે. આ માટે વર્ગ-વિમુક્ત કામગીરી રહે તે જરૂરી હતું. તેથી મજૂરોમાં અસંતોષ ફેલાવવામાં આવ્યો કે શ્રીમંતો સાથે સતત લડાઈ

કરવાથી મજૂરોનું રાજ્ય આવશે.” એ લોકો મજૂરો કાયમ લડ્યા કરે તે માટે અસંતોષ અને દ્વેષનાં દરેક કારણો અને પ્રસંગો, સામ્યવાદીઓ ગોતતા કરે છે. મજૂરોને તેઓ કહે છે કે “એમાં કંઈ ખોવાતું નથી. આવતી કાલ આપણી છે. આવતી કાલે વિશ્વમાં કિસાન-મજૂર રાજ્ય સ્થપાઈ જશે. જેમ ધર્મસત્તા, ધર્માનુયાયીઓએ ગુરુને સોંપી દીધી છે તેમ આ મજૂરોએ પણ પોતાની બધી સત્તા મજૂર નેતાઓને સોંપી છે કે તેઓ કરે એ ખરું; કારણકે તેઓજ અમારું આ જીવન સુખમય બને તે અંગે કાર્ય કરે છે. ધર્મગુરુઓએ જેમ પરલોકના સુખની કલ્પના આપી તેમ મજૂર-નેતાઓએ આ લોકના ભાવિની-વિશ્વ મજૂર-કિસાન-રાજ્યની કલ્પના તેમને આપી દીધી છે. તેમણે આજન્મમાંજ શ્રીમંતોના અત્યાચારોની નરક-દોઝખનાં ચિત્રો ઊભાં કર્યાં છે અને વિશ્વરાજ્યના મનોરથપૂર્ણ સ્વર્ગને દેખાડ્યું છે.

એટલે સામ્યવાદમાંથી મજૂર-સરમુખત્યાર શાહીનો વિકાસ થયો. તેથી લેનિન, સ્ટાલિન કે કુશ્વેવ કહે તે સાચું. તેમની હામાં હા અને નામાં ના તેમણે કહી. આ મજૂર સરમુખત્યાર અંતે તો સરમુખત્યારજ હતા. જે કોઈ ના પાડે તો શૂટ કરી નાખે. ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ માણસોને એકી સાથે કતલ કરી નાખતાં વાર ન લાગે. આ ભયના કારણે લગભગ ચીન અને રશિયામાં ૯૯૬ ટકા સામ્યવાદી દળને અને ૬ ટકા માંડ બીજાને મત મળે. અને તેના ઉપર છાપ લાગે મત-સ્વાતંત્ર્યની ધર્મ કહે કે “બાઈબલ” સાચું તેમ આ લોકો કહે કે માકર્સનું “કેપિટલ” એજ સાચું બન્ને ઝનૂ ઉપર ઊભાં છે અને તેમાંથી સામ્યવાદ આવ્યો.

આ ઉપરાંત દુનિયામાં એક બીજી રાજ્યપદ્ધતિ ચાલી. તે છે Walfar state કલ્યાણરાજ કેટલાક લોકો જૂના વિચારના છે. તેઓ જરા જુદી રીતે વિચારે છે કે દેશમાં સંપત્તિ વધારવી હોય તો આટલા બધા પ્રતિબંધો શા માટે; માણસ ઉપર લગાડવા જોઈએ? માણસ પાસે વ્યક્તિગત મૂડી રહે તો વ્યક્તિને મારાપણું લાગે અને તે મુક્તપણે વેપાર કરી શકે; ખૂબ કમાવી શકે. રાષ્ટ્રે એના વેપાર ઉપર એટલા

બધા કર નાખવા જોઈએ કે તેથી દેશમાં પૈસો વધશે અને તે ના નહીં પાડી શકે. પછી એ પૈસાદાર માણસ પૈસાને ગમે તે રીતે વાપરે ! જુગાર રમે, દારૂ પીએ રંડીબાજી કરે ! અમારા રાષ્ટ્રનું શું નુકશાન છે ? તે વધુ કમાઈને રાષ્ટ્રને જ આપે છે. આવી સ્વચ્છંદ વાતો કરનાર રાષ્ટ્રોમાં અમેરિકા મોખરે છે. સ્વતંત્રતા આપે છે સ્વતંત્રતાની વાતો કરે છે અને ખીજી બાજુ ભારે કરવેરા લઈ અવિકસિત રાષ્ટ્રોને નબળાં રાષ્ટ્રોને મદદ આપે છે. પણ સ્વતંત્રતાના નામે સ્વચ્છંદતાનો મદ ત્યાં વધારે હોય છે. પણ આમાં ગરીબોને કંઈ કાંઈક સાઈં ખાવાનું મળે છે કંઈક સાઈં મળવાની આશા રહે છે અને તેમનો આદર્શ વધુ પૈસા મેળવો, દારૂ પીવો, જુગાર રમવો કે રંડીબાજી કરી મોજશોખ કરવો એ બને છે. એમાં સમાજ પરિવર્તન થતું નથી. આ મૂડીવાદી લોકશાહીનો એક પ્રકાર છે. એ દળમાં અમેરિકા, બ્રિટન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ખાઈબલના આધારે તે લોકો (શ્રમિકો અને ગરીબો)ને સમજાવતા. ભારતમાં પણ આ વાત ધર્મગુરુઓ ખીજી રીતે કહેતા હોય છે કે : “ પૈસાદાર, પુણ્યથી પૈસો કમાયો છે. તે સુખી છે. તમારા (ગરીબોનાં) પુણ્ય નબળાં છે. તમે પણ આ જન્મમાં પુણ્ય કરો તો આવને બેવે તમને પણ પુણ્યનો પ્રતાપ દેખાશે ! ” આવી બધી રીતની સમજણોમાં શ્રીમંતો અને ધર્મગુરુઓની ગોઠવણ રહેતી અને શ્રમિકોને સંતોષ આપવામાં આવતો. પણ શ્રમિકોનાં દુઃખો અને પરેશાનીઓ દૂર ન થયાં.

એટલે નવો વિચાર માણસના મસ્તકમાં આકાર લેવો શરૂ થયો. કાલં માકસને સર્વ પ્રથમ થયું કે “ ધર્મગુરુઓ ભગવાનની અવકૃપાને ગરીબાઈનું કારણ મણે છે તે બરાબર નથી. જો ભગવાનની અવકૃપા હોય તો વરસાદ કેમ વરસે ? કાલાં-કપાસ તેમ જ ધન-ધાન્ય વગેરે શા માટે થાય ? સંપત્તિ વધે છે, તે શા માટે વધે છે ? ” તેને વિચારોના અંતે લાગ્યું કે આમાં ભગવાનનો હોય નથી. બળવાન

(બુદ્ધિથી જીવનારા) વર્ગનો દોષ છે. આ મત્સ્ય-ન્યાય છે. મોટાં માછલાં નાનાંને ગળી જાય તેમ બુદ્ધિજીવી કે ધર્મજનૂનજીવી લોકો નાના ગણાતા શ્રમિક વર્ગનો ભાગ ખાઈ જાય છે અને તેમના અન્યાયને ભગવાનની મહોર મારીને યોગ્ય ઠરાવે છે.

તેણે એ પણ વિચાર્યું કે “આ વ્યવસ્થાનો પણ દોષ છે. જે વિચારો મજૂરો સાધનોને પેદા કરે છે, તેઓ જ સાધન વગર ટળવળે છે ! આને કહેવાય તો — લોકશાહી — છે પણ એમાં બધેય બળવાન લોકોનું, શ્રીમંતોનું, ધર્મગુરુઓનું વર્ચસ્વ છે. પ્રતિનિધિ પણ શ્રીમંત લોકો છે. છાપાં પણ શ્રીમંતોના હાથમાં છે. મતો પણ તેમના હાથમાં છે; ગરીબો અને શ્રમિકોનો એમાં અવાજ નથી. તેથી આ નામની લોકશાહી છે; પણ ખરી લોકશાહી નથી; લોકશાહીનો આભાસ છે. આ લોકશાહી સામંતવાદી તંત્રના બદલે વેપારી વર્ગનું મૂડીવાદી તંત્ર છે. તેમણે ધર્મગુરુઓને ભેટો આપીને વશમાં કર્યા છે. ધર્મગુરુઓ આ પીડિત અને શોષિત પ્રજાને આંખે ઉધાં ચક્ષમા પહેરાવે છે. આ જન્મમાં આટલા પૈસા ધર્મના નામે ખર્ચો, અમને આપો એટલે આવતાં જન્મમાં સ્વર્ગ-સુખ બધું મળવાનું તેની હુડી (કે ચિટ્ટી) અત્યાશી લખી આપીએ છીએ. આ જન્મનાં પાપો પૈસાથી ધોવાઈ જશે ! ”

આપણે ત્યાં પણ ધર્મગુરુઓ પરલોકની વાતો કરે છે કે “આ જન્મમાં આટલા ઉપવાસ, સામાયિક તપ વગેરે કરશો તે જન્મ થઈ જશે. તેનું ફળ આ જન્મમાં મળે તેની વાત નહીં કરવી, પણ પરલોકમાં એનું સાફ ફળ મળશે, દેવ થશો, સ્વર્ગ મળશે અને દેવાંગના સાથે સુખ ભોગવશો.” એવી જ રીતે ત્યાંના ધર્મગુરુઓએ પણ ગરીબોને કહ્યું કે “આ ભવમાં કંઈ માંગશો નહીં, આ જન્મની વાત ઉપર ધ્યાન આપશો નહીં, કોઈની દોલત અંગે તૃષ્ણા કરશો નહીં. આ જન્મમાં કોઈના તરફ જોશો નહીં. આવતા જન્મમાં તમને વધારે સાફ ફળ મળશે અને તમે ચક્રાવામાં ન પડતા.”

માકર્સને લાગ્યું કે “આ બધું તૂટ ધર્મગુરુઓએ ઊભું કરેલું છે. બૂખ્યા ગરીબોને ખીજે રવાડે ચડાવી દેવાની આ રમત છે. આ બધું દાંભ છે અને ઘેલછા છે.” તેને ધર્મગુરુઓની આવી સ્વાર્થી ખોટી રમત ઉપર ચીડ ચડી. તેણે તેમને ઉઘાડા પાડવા શરૂ કર્યા અને ધર્મને પણ તેની સાથે સાંકળી લઈને કહ્યું : “ધર્મ પણ એક પ્રકારનો નશો છે—‘Religion is an opium’ ‘ધર્મ અપીણ’ છે. ધર્મગુરુઓ તે ધર્મના અકીણના કેશમાં લોકોને, સ્વર્ગ-સુખની ખોટી કલ્પનાના તરંગોમાં નચાવે છે.

માકર્સે ધર્મગુરુઓ સાથે ધર્મને પણ માનવું-મનાવવું મૂકી દીધું. તેણે ધર્મનું આ એક જ પાસું જોયું. બધાં પાસાં ન જોયાં. એમાંથી કાર્લમાર્ક્સે નકકી કર્યું કે “આટલા બધા શ્રીમંતોને શ્રીમંત બનાવનાર તો શ્રમજીવીઓ જ છે. જે તેઓ બેગા થઈને તેમના મજૂર-પ્રતિનિધિને મત આપશે તો રાજ્યમાં તેમની બહુમતિ આવી શકશે. તેથી શ્રીમંતોનું વચસ્વ દૂર થશે. આને તેણે નામ આપ્યું લોકશાહી-સમાજવાદ.”

તેણે ખીજા પણ કેટલાક પ્રયત્નો એ દિશામાં કર્યા. ગરીબ માણસો બુદ્ધિજીવીના બાપણથી અંગત ન જાય, પૈસાથી ન લલચાઈ જાય કે બચથી પામર ન બની જાય. અને તેમની અસંગઠિત શક્તિનો દુરુપયોગ ન થાય તે માટે એ ગરીબોનાં સંગઠનો રચીને શ્રીમંતોની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવાનું શરૂ કર્યું.

તે ઉપરાંત કેટલાંક રાજ્યો લશ્કરી સરમુખત્યારશાહીવાળાં છે. આમાં એક જૂથ તરીકે પાકિસ્તાનને ગણાવી શકાય. અમેરિકા એને મદદ આપીને કાબુમાં રાખે છે કે કદાચ બલિષ્ઠમાં સામ્યવાદ સામે લડવું હોય તો તે સાથ આપે.

આવું ખીજું ગ્રુપ અરબસ્તાન, સુદાન, ઈરાક. ઈરાન વ. દેશોનું છે. જે એક હાથુ સમ્રાટશાહીવાળું છે. આ બધા દેશો અણુવિકસિત છે અને તે દેશોની પ્રજા ખોટા ભાગે મુસ્લિમ છે જેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે

ધર્મ અનૂન હોય છે. તેમાં પણ મૌલવી લોકોને આ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો ધર્મઅનૂન પાછને ઈસ્લામ રાજ્યને રવાડે ચડાવવાની કોશિશ કરતાં હોય છે જેથી સામ્યવાદ ત્યાં પગપેસારો ન કરી શકે; તેમજ તેઓ સામ્યવાદ સામેની આડી દિવાલ રૂપે કામ આપી શકે. એટલે જ તેઓ ઈસ્લામી-ભાઈજનપણું (Muslim Brotherhood) સ્થાપિત કરવા માટે “પાન-ઈસ્લામ” નામની સંસ્થામાં જોડાયા છે; અને ઈસ્લામ ધર્મનું અલગ રાજ્ય હોવું જોઈએ તેવી વાતો કરે છે. નાસર પણ પ્રગતિશીલ હોવા છતાં તેમાં જોડાવાની વાતો કરે છે, સાઉદી અરેબિયા પણ મુસ્લિમ રાજ્યની વાત કરે છે અને પાકિસ્તાન પણ સાંપ્રદાયિક ઈસ્લામી રાજ્ય બનવાનું સ્વપ્ન સેવે છે. મૂળ તો પશ્ચિમી રાષ્ટ્રના એજન્ટો તરીકે જ તેઓ કાર્ય કરે છે અને મૌલવીઓમાં અનૂન પ્રેરી સામ્યવાદની સામે દીવાલ રૂપે તેમને ખડા રાખવામાં આવ્યા છે.

ત્રીજું ગ્રુપ છે પિશ્ચમ જર્મની, ફ્રાંસ, સ્પેન, પોર્ટુગલ વગેરેનું આ બધાં સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો છે તેઓ પણ એંગ્લો-અમેરિકન જૂથમાં બન્યાં છે. સામ્રાજ્યવાદી પ્રબળને બેઠી કરવી હોય તો સંસ્થાનવાદનું ચોક્કસ ગોઠવી રાખવું જોઈએ એવું પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો માને છે. એટલે જ અમેરિકા અને બ્રિટને પોર્ટુગલ સંબંધી સંસ્થાન વખતે પક્ષપાત કર્યો હતો. આમ સામ્રાજ્યશાહી અને મૂડીવાદી એક નાવમાં બેસવાના કારણે વિશ્વનો લોકમત ગુમાવતા જાય છે.

ચોથું ગ્રુપ છે રશિયા, હંગેરી, પૂર્વજર્મની, ઝેકોસ્લોવેકિયા, ચીન વગેરે સામ્યવાદી પ્રભાવિત દેશોનું જૂથ આમાં રશિયાનો પ્રભાવ વધારે છે. તે કંઈ ન કરે પણ આ દેશોની પીઠ યાજડયા કરે અને તેની અંદર ભલે દેશના લોકોને ખતમ કરી નાખવામાં આવતા હોય તે ધરની અંદરની વાત છે; કરીને ચૂપ રહે. પણ અમેરિકા જો કંઈ પણ કરે તો તરત તેનો વિરોધ કરે. જો કે આ દેશોમાં હાલ ચીન અને રશિયા વચ્ચે સામ્યવાદી પ્રદેશો ઉપરના પ્રભુત્વ અંગે ઝઘડો મોટે પાયે ચાલુ છે.

આ પ્રકારે વિશ્વનાં પ્રમુખ રાષ્ટ્રોના ચાર જૂથ છે. પં. જવાહરલાલજી આ બધાં રાષ્ટ્રજૂથોથી ભારતને તટસ્થ રાખવા માગે છે. તેવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. રશિયા કે અમેરિકાના જૂથ તરફ ભારત ન ખેંચાઈ જાય તે માટે મક્કમ છે પણ આફ્રિકાના બીજા ઉગતા રાષ્ટ્રોને તેમજ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોને જવાહરલાલજીની તટસ્થ નીતિની વાત ગળે ઉતરવી હજી અધૂરી છે. આ સક્રિય તટસ્થ બળ ઊભું થતું બળ છે. ધડાતું બળ છે. કેટલું ધડાશે એ સવાલ છે?

આજે વિશ્વના રાજનીતિના પ્રવાહોમાં (૧) ક્રિસ્ટીયનરાજવાળું મૂડીપ્રધાન લોકશાહી, (૨) સામ્યવાદી રાજ્યો, (૩) આપણી ઇસ્લામી રાજ્યો, (૪) ભારતનું સક્રિય તટસ્થ બળ. એ આપણી સામે છે. આખા વિશ્વને તટસ્થ નીતિ તરફ વળાંક આપવો હોય તો શી રીતે આપવો. એ વિષે આપણે ઊંડાણથી વિચારવું પડશે.

ચર્ચા - (વિચારણા

શ્રી પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ભારતમાં જે રાજકીય પક્ષો અને પ્રવાહો છે તેમાં સ્વરાજ્ય પહેલાં અને બાદમાં કોંગ્રેસ જ સર્વોપરિ રહી છે. પં. જવાહરની રાહબરી નીચે ભારતે અપનાવેલી તટસ્થ નીતિ એક સક્રિય બળ છે તેણે નવો આદર્શ રજૂ કર્યો છે અને વિશ્વને ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધથી પાછળ ધકેલ્યું છે.

ત્યારે આપણા પાડોશી પાકિસ્તાનની લશ્કરી સરમુખત્યારશાહીને જોઈએ કે ત્યાં અમેરિકાની લશ્કરી અને યાંત્રિક સહાયતા મળવા છતાં ત્યાં લોકશાહી આવી નથી. ભવિષ્યે આવશે કે કેમ તે કોણ કહે છે. લોકશાહીની હિમાયત કરનાર ખાન અબ્દુલગફારખાનને જેલના સળિયા પાછળ વાતના સહેલી પડે છે. અધ્યુબખાન પોતાની સત્તા, ટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

આ બધું છતાં આપણું તટસ્થ બળ ધડાતું બળ છે. આપણે ત્યાં

ભલે લોકશાહી પદ્ધતિએ ચૂંટણીઓ થઈ છે તે છતાં લોકમત કેળવાયો નથી અને ૮૦ ટકાથી વધારે લોકોને એ ખ્યાલ નથી કે તેમને શું કરવાનું છે? તેમણે કોંગ્રસને શુદ્ધ અને પૂરક બળ બનાવી દુનિયાભરના રાજકારણને પવિત્ર કરવાનું છે તેમ થાય તો મહત્વનું કાર્ય થયું ગણાશે.

શ્રી દેવજીભાઈ : “શ્રી માટલિયાએ સવારે સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી, લોકશાહીના આભાસવાળી અને ભારતીય લોકશાહી ઉપર વિસ્તૃત પ્રકાશ નાખ્યો છે. ભારતની આ દશા થવાનું કારણ પાયાની ખામી છે. પરદેશમાં ભય અને દંડથી પ્રજાને અંકુશમાં રાખવાની વાત અગાઉથી હતી. આપણે ત્યાં અગાઉથી રાજનીતિ ઉપર નીતિમય અંકુશ રહેવો જોઈએ-એવું ઘડતર થયું છે.

આજે કેવળ એટલું જ નહીં એના કરતાં કંઈક વિશેષ કરવાની જરૂર છે; કારણ કે દેશ અને દુનિયાનાં રાજ્યોએ રાજકારણ, અર્થકારણ અને સમાજકારણ એમ બધાં અંગોનો જે ભીંડો લીધો છે તે જોતાં માત્ર થોડાં નૈતિક પરિબળોથી કામ નહીં ચાલે. તે માટે પ્રજાનું સંખ્યાબળ અને તે પણ ઘડતર પામેલું કામ લાગશે. આજે ગંદી મુત્સદ્દીગીરી ચાલે છે અને રાજકારણ કાવાદાવા વિના ચાલી શકે એ ગાંધીજીએ આચરેલી અને અચરાવેલી વાત વિસરાતી જાય છે. આ દિશામાં વ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાની જરૂર છે. પોતાની જવાબદારી સમજી નિયમો જવાબદારી પૂર્વક પગાય તે જ સાચું રાજ્યતંત્ર છે. આપણે ત્યાં પરદેશી લોકશાહીના આભાસવાળી પદ્ધતિ નહીં ચાલે. કેટલાક તેને માને છે. પણ તે થોડાકને એશોઆરામ આપે છે, બાકી પછાતવર્ગ, સ્ત્રીવર્ગ કે ગામડાંનો વર્ગ એ તરફ પૂરતું ધ્યાન આપતું નથી. એટલે તે જરૂરી નથી. સરમુખત્યારશાહી, સામ્યવાદી હોય કે લશ્કરી હોય તેમાં પ્રજાની સ્વતંત્રતા રહેતી નથી. તેથી આપણા દેશની લોકશાહી તરફ જગત મીટ મીડે, તે સ્વાભાવિક છે. પણ હજુ તેને ઘડાવાની જરૂર છે. જેમ બદ્દલોકશાહીમાં લોકો વોટ ખરીદતા; તેમ અહીં પણ એવું જોવામાં આવે છે. લોકોને પોતાના અધિકારનો સ્વતંત્ર અને ખરો

ઉપયોગ કરતાં આવડે એ જ ઉત્તમ છે. તે માટે ક્રાંતિ પ્રિય સાધુ-
સાધ્વીઓએ આગળ આવવું જોઈ એ અને ટુંકમાં પ્રજા-ધડતર, રાજ્ય-
ધડતર, લોકસેવક ધડતર, સ્ત્રી ધડતર વગેરે કાર્યો અગે પ્રેરણા તેમણે
આપવી જોઈએ.

શ્રી બળવંતભાઈ : “ ભારતની રાજ્ય પદ્ધતિને વિચાર કરવાથી
દુનિયાની રાજ્યપદ્ધતિને ખ્યાલ આવી જશે. અહીં માનવસમાજનું
વિજ્ઞાન એ રીતે ખેડાયું છે કે લોકજીવનમાં આધ્યાત્મને વણી લેવામાં
આવ્યું છે. રામયુગ અને કૃષ્ણયુગમાં વનવાસીઓ ગામડાંઓનો સીધો
પરિચય હતો. બુદ્ધ-મહાવીરના મધ્યકાળમાં અહીં ત્રણ પદ્ધતિ હતી.
રાજ્ય ઉપર સાધુ-બ્રાહ્મણોનું નૈતિક નિયમન હતું. તે ઊંઘી જતાં
આજે લોકશાહી રાજ્ય હોવા છતાં ઋણ, થાપણ, અત્યાચાર,
ગોલમાલ, ઝંખડા, બળાત્કાર, વ્યભિચાર, ચોરી, લૂંટ, ખૂન વગેરે
અઠાર પ્રકારનાં દુપણો ફેલાયાં છે. નૈતિક અંકુશના અભાવે ભારતમાં
સત્તાનો મદ અને આપસની લડાઈ ઓના કારણે વિદેશીઓ ફાવી ગયા.
તેમણે આપણને જે ગુલામ મનોરૂતિ આપી તેમાંથી ગાંધીજીએ સત્ય-
અહિંસાનો રાજકીય ક્ષેત્રે પુટ આપી જે ક્રાંતિ કરાવી તે અદ્ભુત હતી.
ત્યારબાદ તેમના પ્રભાવમાં રહીને નેહરુજીએ લોકશાહીના તટસ્થ બળને
અનોખી ઢાળે વિકાસ કર્યો. તે આજના વિશ્વ માટે આશાસ્થળ છે.
એવી જ રીતે યૂનો અને યૂનેસ્કો બન્ને સંસ્થાઓ પણ આશાસ્થળ છે.

તે સિવાય બાકીનું વિશ્વનું બીજું ચિત્ર નિરાશાસ્પદ છે. મોટાં
રાષ્ટ્રો ભયંકર શત્રોનું નિર્માણ કરે છે. નાના રાષ્ટ્રો તેની આયાત કરીને
કે લશ્કરી જૂથોમાં ભળીને પોતાને સુરક્ષિત સમજે છે. પરિણામ એ
આવ્યું છે કે શત્રોવાળાં પણ શ્રીએ છે અને શત્રુ વગરના પણ ડરે
છે. તેની વચ્ચે તટસ્થ સક્રિય બળજ સુખની આશા જનમાવે છે. તેને
નૈતિક રીતે ધડવું પડશે અને તેમાં પ્રજાનો પૂરેપૂરો સાથ મેળવવો
પડશે તો તે બળ જગતને સાચો માર્ગ ચીંધી શકશે.”

શ્રી શ્રીફે :—રાજ્યશાહી કે મૂડીવાદી તંત્ર બન્ને વિશ્વ માટે ખતરારૂપ છે. તેની સામે સત્તા અને ધન બેયની તમાથી પર એવા સક્રિય તટસ્થ બળોની જરૂર છે. એ માટે અનુબંધ વિચારધારા પર્યાંત માર્ગદર્શક શક્તિ ધરાવે છે. તે માટે પ્રાણુ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહને હોમવાની તૈયારી સાથે આગળ વધવું જોઈએ.”

પૂ. નેમિસુનિ : “આજની દુનિયાની લોકશાહી છેલ્લી ઢાળની તો નથી જ. તેમાં ધરમૂળથી સંશોધનને અવકાશ છે. તે કેટલે અંશે છે. તે વિચારવા માટે આપણે સર્વ પ્રથમ જગતની રાજ્યપદ્ધતિઓના પ્રકાર ટુંકમાં જોઈ જઈએ તો ઠીક થશે. જે આ પ્રમાણે છે :—

(૧) પ્રમુખ પદ્ધતિ : આમાં પ્રમુખ વિશાળ કારોબારી સત્તા ભોગવે છે. તે પોતાના મંત્રીઓ ચૂંટે છે. આ મંત્રીઓ ધારાસભાને જવાબદાર હોતા નથી. અમેરિકામાં પ્રમુખ પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિને લીધે કટોકટીના સમયમાં ઝડપી નિણયો લેવાય છે અને મંત્રીઓ સ્થિર રહે છે. પણ ધારાસભા અને કારોબારી એકરૂપ ન હોવાના કારણે ખેંચતાણ થયા કરે છે.

ભારતમાં પણ રાષ્ટ્રપ્રમુખ પદ છે અને તેમનું શાસન કટોકટીના સમયે જાહેર થાય છે પણ તેની સત્તા મર્યાદિત છે.

(૨) સંસદીય લોકશાહી : આમાં ધારાસભાગૃહનો બહુમતિ પક્ષ પ્રધાન મંડળ રચે છે. તે ધારાગૃહને જવાબદાર હોય છે. પ્રમુખને નામની સત્તા હોય છે.

(૩) સમવાયી તંત્ર : દેશનાં અનેક રાજ્યો ભેગાં મળીને રાજ્યતંત્ર ચલાવે અને બધાંની ભેગી સત્તાઓ બંધારણમાં નક્કી થયેલી હોય છે. ભારતમાં સમવાયી તંત્ર છે અને સંસદીય લોકશાહીનો સુમેળ હોઈને તેને સમવાયી સંસદીય લોકશાહી તંત્ર કહી શકાય. તેમાં કેટલીક કેન્દ્રની સત્તા પ્રાંતોને સોંપવામાં આવી છે અને તેનું છેલ્લું લક્ષ્ય પંચાયત રાજ્યમાં રાજ્યસત્તાનું વિકેન્દ્રીયકરણ કરવાનું છે. તેથી અહીંની

લોકશાહીને અનોખી ગણવામાં આવે છે. સમવાયે તંત્રમાં કેંદ્ર અને સત્તાની વહેંચણી થાય છે અને અંધારણના ઝંઘડાઓનો નિકાલ કરવા માટે વરિષ્ઠ અદાલત હોય છે.

(૪) રાજશાહી : કેટલાક દેશોમાં રાજાને જ શ્રેષ્ઠ માનીને શાસન ચલાવવાની પદ્ધતિ છે તે રાજશાહી છે. એમાં ક્યાંક રાજાને પુષ્કળ સત્તા છે અને ક્યાંક મર્યાદિત છે. રાજશાહી મોટે ભાગે વંશપરંપરાગત હોય છે. રાજશાહીની અમર્યાદિત સત્તાનો હવે લોપ થઈ રહ્યો છે અને જગૃત પ્રજા આગળ ધણી વાર રાજાને ભાગવું પડે છે એના ઘણા દાખલાઓ હમણાં જોવા મળે છે.

મર્યાદિત રાજસત્તામાં અંધારણ અને કાયદા વડે રાજાની સત્તા નામની હોય છે અને અંધારણીય વડા જેવું તેનું સ્થાન રહે છે તે માટે જાણીતો હોય છે. ખરી સત્તા સંસદ કે ધારાસભા ભોગવતી હોય છે ઇંગ્લાંડ, નેવે અને બેલ્જિયમમાં આ પદ્ધતિ હતી. ભારતમાં રાજશાહી રહી નથી. અહીંના રાજાઓએ સ્વેચ્છાએ પોતાના રાજ્યો છોડી દીધાં હોઈને રાજશાહીનો અહીં અંત આવ્યો છે. આ અગાઉ તેઓ અમર્યાદિત સત્તા ભોગવતા અને હજુ પણ નેપાળ, બૂતાન, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોમાં રાજાની અમર્યાદિત સત્તા ચાલુ છે.

(૫) એકતંત્રી સરકાર : આખા દેશનું રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર કેંદ્રની એકલથ્યુ સરકારનું શાસન આમાં આવે છે. આમાં ઘણા નાનાં નાનાં દેશોનો આફ્રિકા અને એશિયાવાળાનો સમાવેશ થાય છે. તેમજ રશિયા ચીન વગેરે સામ્યવાદી દેશોનો સમાવેશ પણ થાય છે.

(૬) લશ્કરી સરમુખત્યારશાહી : ધારાસભા કે રાજાને હથેલી પાડી જ્યાં લશ્કર સત્તા હાથે કરે છે અને રાજ્ય ચલાવે છે તેને લશ્કરી સરમુખત્યારશાહી કહેવામાં આવે છે. એમાં લશ્કરનો વડો

રાષ્ટ્રોનો વડો ગણાય છે. આતું શાસન પાકિસ્તાન, બર્મા વગેરે દેશોમાં જોવામાં આવે છે.

સારામાં સારું તંત્ર આજના યુગ પ્રમાણે સંસદીય સમવાયી લોકશાહી તંત્ર છે. ભારતમાં તે તંત્ર છે પણ તે હજુ ઊગતું તંત્ર છે. લોકશાહી શબ્દ માટે અગ્રેજી શબ્દ બે ગ્રીક શબ્દોનો મળીને બન્યો છે. ડેમો = લોકો, અને ક્રેટિક = સત્તા = લોકોની સત્તા તે લોકશાહી છે. લોકશાહીની બ્યાખ્યા અબ્રાહમલિંકને સર્વ પ્રથમ આપી કે લોકોએ ચૂંટેલી, લોકોની બનેલી લોકો માટેની સરકાર તે લોકશાહી છે તે પદ્ધતિ આજે આદરપાત્ર બની છે. કારણ કે તેમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા વગેરે ઉચ્ચ ગુણો છે, પ્રજાના અવાજને માન આપવાનું છે. બળનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ અને સમજણનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ થવાનું શક્ય બને છે. પણ તેનો ડર એ પણ છે કે સરકાર ઉડાઉ અને અસ્થિર પણ બને; મૂડીવાદ તેને ખરીદી પણ શકે તે માટે લોકશાહી માટે પ્રજાને કેળવવી જોઈએ અને સત્તાના બદલે ગુણ ઉપર વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જ્યાં એમ થતું નથી ત્યાં પક્ષીય સરમુખત્યારશાહી આવે છે કે જૂથબાજીનું બળ વધે છે અને જૂથની સત્તા જાળવવા માટે અશુદ્ધ સાધનોનો આધાર લેવાનો કે વિશાળ સત્તાનો દુરુપયોગ થવાનો ભય રહે છે.

સરમુખત્યારશાહીમાં ગમે તેટલા ફાયદા ગણાવાય તોયે તે ઘણા પાત્ર છે કારણકે તેમાં પ્રજાનો અવાજ હોતો નથી. તેથી ઈટલીનો ફાસિઝમ, જર્મનીનું નાઝિઝમ કે રશિયા તેમજ ચીનનો જંગતને અને તે દેશની પ્રજાને પણ કડવો અનુભવ છેજ. તેમાં છેલ્લે લશ્કરી સરમુખત્યારશાહી તો બંદુકની અણીએ જીવવા જેવું છે. તે જીવનનો કંઈ અર્થ નથી.

હવે લોકશાહીનાં દૃષ્ટાંતો કઈ રીતે દૂર થાય તે અંગે ભારતે વિચાર કરવાનો છે. ભારતની સક્રિય તટસ્થ નીતિ વિશ્વમાં વખણાઈ છે. વિરોધ

પક્ષે ભારતમાં નિષ્ફળ જવાના છે અને મર્યાદા છે. સ્વતંત્ર હિમેદવારો બલે ગમે તેટલા પાણીવાળા હોય પણ લોકશાહીમાં તેમને સ્થાન નથી. તે પછી ભારતીય પરંપરા વગેરે જોઈ, જેમ જગતના બંધારણોમાંથી આપણે પ્રમુખ પદ્ધતિ, સંસદીય વિશેષતા અને સમવાયી તંત્રના સારાં અંગો આપણા બંધારણમાં લીધાં છે તેમ, પૂ. મુનિશ્રી સંત્યાલજી મહારાજ કહે છે, તેમ પ્રેરક-પૂરક બળનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

અગાઉના એક પ્રવચનમાં (અનુબંધવિચારધારા) પૂ. મહારાજશ્રીએ કોંગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી મોડેલનો ઠરાવ આપ્યો છે તે તથા ઇન્ડિક અને કોંગ્રેસ વચ્ચે આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં કરાર થયા છે તે જોતાં આ વસ્તુ આ દેશમાં સાચાં વહેવાર અને અસરકારક છે. પૂરક તરીકે મુખ્ય રૂપે નૈતિક ગ્રામ સંગઠન અને પ્રેરક તરીકે પ્રાયોગિક સંઘો આવતાં કોંગ્રેસ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સક્રિય અસરકારક તટસ્થ જાગૃત બળ બની રહેશે. જનસંગઠનો અને પ્રાયોગિક સંઘોનો યુનેસ્કો સાથે સીધો સંપર્ક થઈને સામુદાયિક અહિંસાના કાર્યક્રમો તથા રચનાત્મક કાર્યક્રમો દ્વારા આખી દુનિયાના સંગઠનો એકરૂપ બનશે.

પશ્ચિમની લોકશાહીઓ પણ સંશોધન માંગી રહી છે. કારણ કે ત્યાં રાજ્ય વડે જડ ક્રાંતિની વાત હોય છે. આપણે ત્યાં નથી. એટલેજ પશ્ચિમના લોકો ભારતીય લોકશાહી તરફ મીટ માંડે છે ત્યારે વિરોધ પક્ષ હોવાનું જોઈએ એવી રીતે આપણે શા માટે વળગીને રહેવું જોઈએ? ભારતીય લોકશાહીમાં જેટલા પક્ષો કોંગ્રેસ વિરોધી થવાના, તેઓ સીધા કે આડકતરો સંબંધ સામ્યવાદ, મૂડીવાદ, કોમવાદ અથવા રાજ્ય દ્વારા ક્રાંતિ સાથે ધરાવશે. એટલે વિરોધમાં શક્તિ વેડફવા કરતાં પૂરક-પ્રેરક બળથી શક્તિ ને શુદ્ધ અને વૃદ્ધિગત કરવી શું ખોટી? આપણે ત્યાં રાજ્યશાહી પણ રાજ્યાશ્રિત ન હતી. લોકો ધારિત હતી. એટલે જ રાજકારણમાં માંધીજીએ ધર્મનીતિ બેગવી હતી તેને જળવીને કાળજીપૂર્વક

વધારવી પડશે. નીતિના પાયા ઉપર સંગઠનો સાચા ધર્મની દૃષ્ટિએ હશે તોજ આ કામ થશે. આવાં સંગઠનો પદમાં ન લલચાય કે વિરોધમાં હતાશ ન થઈ જાય તે જોવું રહ્યું. તે માટે પ્રેરણા ક્રાંતિત્રિય સાધુઓ અને લોકસેવકોએ આપવી પડશે. તેમ થાય તો ભારત આફ્રિકા, આરબ કે એશિયાના ઉગતાં રાષ્ટ્રોને સાચી દોરવણી રૂપ બનશે કારણ કે તેઓ ભારતથી પ્રભાવિત છે. તેથી ભારતની પંચશીલ અને સક્રિય તટસ્થ નીતિને વેગ મળશે. ભારતની પાછળ કેવળ પાંડિતજીનું વ્યક્તિગત નહીં પણ સંસ્થાગત તેમજ સમગ્ર ભારતનું ધડાથેલું પીઠબળ (કોંગ્રેસ) હશે તો વિશ્વશાંતિનો અજબ ચમત્કાર થશે.

(૨૬-૧૦-૬૧)

વિશ્વરાજનીતિનાં પાસાંઓ-૨

ભારતના રાજકીય પક્ષો]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

વિશ્વની રાજનીતિમાં ભારને મુખ્ય ભાગ ભજવવાનો છે. તે માટે સર્વપ્રથમ ભારતના રાજકીય પક્ષો ઉપર વિચાર કરવાનો છે. આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે કયો પક્ષ અનુબંધની દૃષ્ટિએ ધર્મમય સમાજની રચના માટે વધુ અનુકૂળ છે. ભારતના રાજકીય પક્ષોમાં આપણે ત્રણ વસ્તુઓ ચકાસવાની છે :—(૧) તેનો પાયો શું છે? (૨) તેનું પ્રેરકબળ કયું છે? (૩) તેનો ઉછેર અને વિકાસ કેવા સંજોગોમાં થયો છે. આ દૃષ્ટિએ જુદા જુદા પક્ષોને તપાસીએ :—

સામ્યવાદ : સામ્યવાદનો પાયો મજૂર સત્તાવાદ છે; તેની સાથે કેટલાક બુદ્ધિજીવીઓ વડે સત્તા ભોગવતી એ છે. દુનિયાભરના મજૂરો અને શ્રમજીવીઓની સત્તા થાય અને સત્તા વડે મજૂર સરકાર ગિભી કરવી કે મજૂર સરમુખત્યારશાહી આણવી એ જ એનો પાયો છે.

સામ્યવાદનું પ્રેરકબળ વર્ગ-વિગ્રહ છે. એ વર્ગો વચ્ચે વિગ્રહથી અસંતોષ ગિભો થાય છે. એટલે તેઓ શ્રમિકોમાં તીવ્ર અસંતોષ પેદા કરાવી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે. એટલે તેઓ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સાધનથી વર્ગ સંઘર્ષ કરવો-કરાવવો એ તેમની નીતિ રહે છે.

એનો ઉછેર કે વિકાસ અહીં થયો નથી. વિદેશમાં થયો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આવો દ્વિંસાવાદી કે તોફાની પક્ષ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય જ નથી. કોઈ ચાલી-ચલાવીને યુદ્ધ કરવું આપણી ભારતની સંસ્કૃતિના ખમીરમાં નથી. આક્રમણ તો નથી જ. કેવળ સ્વસંરક્ષણ માટે પ્રત્યાક્રમણનો સહારો લેવો પડે છે. તે વાત જુદી છે. આ સામ્યવાદી પક્ષ લોકશાસન માટે ઉપયુક્ત નથી.

કોમવાદી પક્ષ : કોમવાદી પક્ષોમાં હિંદુ મદાસભા, મુસ્લિમ

લીગ, અકાલીદળ, રામરાજ્ય પરિષદ, જનસંઘ વગેરે મુખ્ય છે. આ કોમવાદી પક્ષોનો પાયો પોતાની જ કોમનું રાજ્ય થવું જોઈએ એ હોય છે. દા. ત. હિંદુરાષ્ટ્ર, મુસ્લિમ વતન કે એવું કંઈક.

આવા કોમવાદી પક્ષોનું પ્રેરક બળ મૂડીવાદ અને ધર્માંધતા હોય છે. તે મૂડીવાદને પંપાળે છે, ધર્મને નામે લોકોના ઝતુનને ઉત્તેજન આપે છે. ઉશ્કેરે છે અને ધર્મની સામે ધર્મને લડાવે છે.

આનો જન્મ અને ઉછેર હિંદમાં થયો છે પણ તે ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ નથી. અહીંના ધર્મોએ માનવ-એકતા સ્થાપી છે ત્યારે કોમવાદે ધર્મના નામે માનવ માનવ વચ્ચે લડાઈ શરૂ કરાવી છે. અહીં તો મિત્રતાની દૃષ્ટિએ જોવાની બધાને વાત છે કે “મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ પશ્યામહે !” આવી ઉદાત્ત ભાવના રહેલી છે. વર્ણોની ઉત્પત્તિ ધંધાની દૃષ્ટિએ કે કર્મની દૃષ્ટિએ થઈ. તેમાંથી ઉચ્ચ-નીચની ભાવના થઈને સવર્ણ અને અસવર્ણનો અંધડો આલ્યો. પણ તેમાં ધર્મના નામે જે અંધડાઓ આ કોમવાદી પક્ષો ઊભા કરે છે તે ભારત માટે તો કાળા કલંક સમાન છે. એવા કોમવાદે રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી જેવાનું ખૂન કરાવ્યું છે.

કોમવાદી પક્ષ ઘણો જ ઝતુની પક્ષ છે. ઇતિહાસના પાનાંઓનાં પાનાંઓ તેનાથી થયેલ અંધડાઓ કે હત્યાઓથી ભર્યાં છે. ગયા વિશ્વ-યુદ્ધમાં એ જ કોમવાદના નામે લાખો યહુદીઓની કતલ કરવામાં આવી. આઝાદી પછી હિંદ-પાકિસ્તાનના ભાગલા થતાં કોમી રમખાણોથી મોટી જનમાલની નુકશાની થઈ છે.

કોમવાદનો પાયો સ્થાપિત હિત છે. તેનું પ્રેરકબળ મૂડીવાદ અને ધર્માંધતા છે. ભારતમાં ઉછેર થયો હોવા છતાં તે ભારતને અનુકુળ નથી. કારણ કે આમાં જેમના હાથમાં નેતૃત્વ રહે છે તેઓ કાંતો જગીરદારો, જમીનદારો મહાધિપતિઓ કે શ્રીમંતો હોય છે અથવા તેમને ટેકો આપનાર વર્ગ હોય છે. જેમણે ધર્મ-કર્મના નામે ગરીબો અને દલિતોને ચૂસ્યા છે.

પદ્ધતિ રાખ્યા છે અને ઉપર આવવા દીધા નથી. એવાને પંપાળીને સત્તા મેળવવાનો પ્રયાસ થાય છે, એટલે તે ભારતની રાજનીતિથી વિરુદ્ધ જ છે.

સમાજવાદી પક્ષો : આમાં પ્રગ્ન સમાજવાદી, સંયુક્ત સમાજવાદી, કિસાન સમાજવાદી વગેરે સમાજવાદના લેખલવાળાં પક્ષોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા પક્ષોનો પાયો સત્તા દ્વારા ક્રાંતિ કરવી એ છે. ભારતની કોઈ દિવસ એ નીતિ રહી નથી કે સત્તા વડે ક્રાંતિ થાય. અહીં રાગ-મહારાગ પશુ પ્રગ્નમાં ન્યાય નીતિનું પાલન કરાવવા માટે રાગ થતા, સત્તા કે ભોગવિલાસ ભોગવવા માટે થતા નહીં. વચમાં જો કે રાગઓ પશુ આપખુદ બન્યા અને આજે રાગશાહી ઇચ્છનીય પશુ નથી રહી.

આ સમાજવાદી પક્ષોનું પ્રેરક બળ ચૂંટણી કરવી, સત્તાસીન પક્ષોનો વિરોધ કરવો-વગોવવો વગેરે છે. પશુ આ પક્ષના મૂળભૂત આદર્શોનો ઉત્તર વિદેશોમાં થયો છે. એટલે એ પક્ષો ભલે લોકશાહીમાં માનતા હોય પણ એમની નીતિ ભારતીય સમાજવાદને અનુકૂળ નથી. કાગળ કે ભાગતમાં હમેશા રાજ્ય ઉપર પ્રગ્ન અને પ્રગ્નસેવકોનો અંકુશ રહ્યો છે ત્યારે વિદેશી સમાજવાદમાં રાજ્ય તંત્રને મહત્વ આપવામાં આવે છે અને એકદમ સત્તાનાં દૂપણો જોઈ શકાય છે.

આ પક્ષો જો કે લોકશાહી અને સમાજમાં માનતા હોયને જનતિવાદ કે કોમવાદમાં માનતા નથી પણ ફેટલીક વખત સમાજવાદના ભ્રમમાં સામ્યવાદવાળી નીતિને અપનાવી હિંસા-ભાંગતોડને ઉત્તેજન આપે છે. દેશબ્યાપી કર્મચારી હડતાલ વખતે એ પક્ષોનો દાથ હતો અને તેમણે તોડફોડમાં ભાગ લીધો હતો. એમની વચ્ચે કોઈ ચોક્કસ નીતિ નથી. તેનું ધડતર પશુ થયેલું નથી. આમાંથી મોટો ભાગ આઝાદી પહેલાં કોંગ્રેસમાં હતો અને મહાત્મા ગાંધીજીને શ્રદ્ધાથી અનુસરતો હતો. પણ સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ, અંણીને ટાંકણે જ

દેશમાં સંકટ છવાયેલું હતું ત્યારે એક થવાને બદલે તેઓ છુટા થયા. ગાંધીજીએ તેમને કહેલું : “ તમે અત્યારે છુટા થાવ છો તે બરાબર નથી. ભગવાન પણ તમને માફ નહીં કરે ?” આ ઉદ્દગારો વ્યથાના હતા એટલે તે વખતે સમાજવાદનું મૂળ રૂપ અને સત્તાકાંક્ષા નજર સમક્ષ આવ્યાં. સમાજવાદી પક્ષો રાષ્ટ્રીય કરણમાં માને છે જ્યારે કોંગ્રેસ બધી બાબતોમાં તેને માનતી નથી. કોંગ્રેસનું ધ્યેય વિકેન્દ્રીકરણ છે, તે રાજસ્થાન, આંધ્ર બે પ્રાંતોમાં થયું છે. પણ. જ્યાં ધર્મભય સમાજ રચનાનો મૂળ પાયો ન હોય ત્યાં આ બધું રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટેની પડાપડીનું મેદાન બની જાય છે.

સ્વતંત્ર પક્ષ : આ પક્ષમાં મોટા ભાગે જૂના રાજા-મહારાજા, જાગીરદારો કે જુનાં સરકારી તંત્રનાં માણસો મોટાભાગે છે. તેમનું કોઈ નિશ્ચિત સંગઠન નથી તેમજ એ લોકોના છાશવારે બદલાતા તેમજ એક બીજાથી વિરુદ્ધ પડતાં નિવેદનો ઉપર મદાર બાંધીને આગળ ન વધી શકાય.

પ્રાંતીય પક્ષો : કોમવાદી પક્ષો પ્રાંતીય પક્ષો પણ છે. ખાસ કરીને દક્ષિણમાં એવા બે પક્ષોનું જોર વધારે છે. જેમાં દ્રવિડ-કઝ ધમ્ (સંઘ) અથવા દ્રવિડ મુનેત્રા કઝગમ (અગ્રગામી સંઘ) તથા સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર વગેરેને ગણાવી શકાય. આવા પક્ષો ભારતની એકતાના વિષાતક હોઈને તેમની પાસેથી ધર્મભય સમાજ રચનાની આશા રાખવી વધારે પડતી છે. તે ઉપરાંત પણ બિહાર, બંગાળ, ઓરિસ્સા વગેરેમાં પણ પ્રાંતીય રાજનૈતિક પક્ષો છે. પણ તેમનું લક્ષ કેવળ પોતાના પ્રાંત પૂરતું હોઈને તે બળો કે પક્ષો ધર્મભય સમાજ રચના માટે ઉપયોગી નથી.

કોંગ્રેસ-(રાષ્ટ્રીય મહાસભા) : હવે કોંગ્રેસને તપાસીએ અને ચકાસીએ. કોંગ્રેસનો પાયો છે સંસ્થાનવાદથી મુક્ત થતું અને વિશ્વના બીજા દેશોને મુક્ત કરાવવા. એનો પાયો ધર્મભય સમાજ રચના માટે

ધણે જ અનુકૂળ છે. એનું પ્રેરક બળ હતું સેવા માટે સ્વરાજ્ય મેળવવું અને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી લોકોને ઉન્નત કરવા. ઉપરાંત શોકશાહી દ્વારા અદિસા-સત્યની દિશામાં શાંતિમય અધારણીય રીતે કોડોનો વિકાસ કરવો એ એનું સૂત્ર છે. એનો ઉછેર ભારતમાં થયો છે, તે ભારતીય સંસ્કૃતિના વહેણોના સિંચનથી સિંચાઈ છે અને તપ-ત્યાગ-અભિદાન વડે તેનું ધડતર થયું છે. આપૂએ ૧૯ રચનાત્મક કાર્યક્રમો આપીને તેને ધડતર સાથે દેશનું પણ ધડતર કર્યું હતું. સ્વરાજ્ય પહેલાંનો એનો ૬૨ વર્ષનો ઇતિહાસ છે. ભારતના ઉચ્ચ કોટિના ત્યાગી બુદ્ધિશાળી અને સેવાભાવિ લોકોનું અને મુખ્યત્વે રાજનીતિમાં ધર્મત્વનો પ્રવેશ કરાવનાર ગાંધીજીનું એને નેતૃત્વ, સ્વરાજ્ય પહેલાં મળ્યું હતું અને સ્વરાજ્ય બાદ જવાહરલાલ નેહરૂ, રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, સરદાર પટેલ, જેવાનું એને નેતૃત્વ મળ્યું. આજે પણ તેમનો વારસો મળેલો છે અને તેમાં ધણી રત્નો છે. આમ છતાં પણ એમાં સત્તા મળ્યા બાદ ધણી અનિષ્ટોનો પ્રવેશ થયો અને કેટલોક સડો વ્યાપ્ત બન્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે કેવળ સત્તા માટે આ સંસ્થામાં પ્રવેશી જનારા તકવાદી લોકો બળી ગયા. સત્તા મળ્યા પછીનાં દુષણોનો થનો ફેલાવો, સત્તા માટે તેણે ધ્યેય વિરૂદ્ધ કામવાદ અને પ્રાંતવાદ સાથે મેળવેલા દાયો છે, જેની બૂલ કોંગ્રેસને પાછળથી સમજાઈ છે.

હેલ્સે હેલ્સે કામરાજ-યોજના વડે કોંગ્રેસે પાછું પોતાનું એ ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે તેનું મુખ્ય કામ સેવા છે, સત્તા નથી એટલે એમાં પેટલો સડો દૂર કરી શકાય તેમ છે. તે માટે ગ્રામસંગઠનો, લોકસેવક સંગઠનો વડે તેની પાસેથી સામાજિક, અર્થિક ક્ષેત્રો દૂર કરવાથી તે ધણું કામ કરી શકશે. કોંગ્રેસ માટે પ્રેરક અને પુરક બળો હોય તો તેની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ બંને એકી સાથે થાય. આ વાત કોંગ્રેસના મોવડાઓ સ્વીકારે છે.

બીજા પક્ષે કરતાં કોંગ્રેસ વધારે અણનમ રહી છે. ધણીવાર સંયોગવશાત અનિશ્ચિત બની જાય છે. તેને ગ્રામસંગઠનો વડે મતદાનની

નિશ્ચિંતતા મળે તો સિદ્ધાંતથી હઠવાનો પ્રશ્ન ઉભો જ ન થાય. આવા સમયે પ્રબળ પ્રેરક બળોએ પણ તેને પ્રેરણા આપવી જોઈએ. જો આમ થાય તો તે દેશ અને વિશ્વ માટે ઘણું કરી શકે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં ભારતીય તટસ્થ નીતિ અને સંસ્કૃતિને અનુકુળ અન્ય પક્ષો કામ કરી શકે એવા નથી. માત્ર ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાજી (કોંગ્રેસ) એમાં સફળ થઈ શકે છે અને થઈ છે.

પં. જવાહરલાલ નેહરુની રાહજરી નીચે કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા) દ્વારા સર્વ પ્રથમ કોલોંબોમાં તટસ્થ રાષ્ટ્રોની એક પરિષદ ભરાઈ હતી. તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે આજે દુનિયાના રાષ્ટ્રો મોટે ભાગે એ મહાસત્તાના જુથમાં વહેંચાઈ ગઈ છે, એને લીધે અયકામણો, સંઘર્ષો અને આક્રમણો થાય છે; શાન્તિ રહેતી નથી. એટલે કમમાં કમ આફ્રિકાના નવોદિત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અને એશિયાનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોએ મળીને ‘પંચશીલ’નો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, તે આ પ્રમાણે હતા :—

(૧) સહઅસ્તિત્વ, (૨) સાર્વભૌમત્વ, (૩) અનાક્રમણ, (૪) અહસ્તક્ષેપ અને (૫) પરસ્પર સહયોગ. આનો વિશેષ ખુલાસો કરવાનો અહીં પ્રસંગ નથી; પણ આનાથી એક ફાયદો એ થયો કે સંસ્થાનવાદી દેશો (દા. ત. અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાંસ વ.) અને સામ્રાજ્યવાદી દેશોમાં સમતુલા આવી ગઈ. જો કે વચ્ચે-વચ્ચે કેટલાક અયકામણના પ્રસંગો અન્યા પણ મોટે ભાગે આનાથી મોટો લાભ થયો. ત્યાર પછી બીજી પરિષદ બેલગ્રેડમાં ભરાઈ, જેમાં આફ્રિકા-એશિયાનાં રાષ્ટ્રોએ આ પંચશીલના સિદ્ધાંત ઉપર મહોર છાપ મારી અને ૬ કે ૮ રાષ્ટ્રોએ સક્રિય તટસ્થતા (કોઈ પણ જુથમાં નહિ બળવાની વાત) સ્વીકારી.

ત્યાર પછી સંયોગો બદલાયા અને ચીને ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું, ભારતનો કેટલોક પ્રદેશ પચાવી પાડ્યો. એટલે ફરીથી તટસ્થ રાષ્ટ્રોની એક પરિષદ કોલોંબોમાં ભરાઈ ગઈ; જેમાં ચીન-ભારતના

ઝંઝડાનો આપસમાં નિકાલ થવાની તટસ્થતા ભૂમિકા કોલંબો સત્તાએ પૂરી પાડી અને એના પ્રયત્નોથી એટલું થયું કે કેટલીક ચોક્કસ, જેના ઉપર ચીને કબ્જે કરી લીધે હતો તે છોડી દીધી. હજુ કેટલીક બાકી છે. પણ પ્રયત્નો ચાલુ છે. ચીને કોલંબો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો નથી. ભારને પંડિતશ્રીની રાહબરી તળે અક્ષરશઃ સ્વીકારી જગતભરતમાં પોતાની જાંડી સક્રિય તટસ્થાની છાપ પાડી છે કે શાંતિથી પતાવટ કરવાની ભારતની નેમ છે.*

અહિંસા, પ્રેમ, સહઅસ્તિત્વ શાંતિપૂર્ણ છતાં સક્રિય તટસ્થતા આ બધા આદર્શોનો આજનો વિશ્વ વ્યાપી પ્રચાર મોટે ભાગે કોંગ્રેસને આભારી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં અહિંસાના પ્રચાર માટે કોંગ્રેસ જ માધ્યમ બની શકે છે. ગ્રામ સ્વરાજ્ય, શાંતિ સેના તેમજ શુદ્ધિ પ્રયોગોમાં કોંગ્રેસજ વધારે મદદરૂપ થઈ શકે. એટલે અનુબંધની દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસ પક્ષજ સહુથી વધારે સમર્થ છે તે નિર્વિવાદ છે અને તેને પ્રેરક-પૂરક બળો વડે ટેકો આપી આદર્શ બનાવવી રહી.

૧૪ અ પક્ષ, સત્તા અને રાજકારણ

શ્રી દુલેરાય માટલિયા

પક્ષ દ્વારા સત્તા વધારી, રાજકારણ ચાલવું જોઈએ એવો યુરોપના રાજનીતિજ્ઞોનો મત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરામાં એક પક્ષને પછાડીને બીજો પક્ષ સત્તા ઉપર આવે એ પરંપરા જોવામાં આવતી નથી. અગાઉ રાજ હતો અને ગણતંત્ર આવ્યું ત્યારે નેતા ગણનાયક બન્યો પણ આ બંને ઉપર પ્રભુત્વ નિયંત્રણ હતું.

● કાઢિશમાં તાજેતરમાં મળેલ તટસ્થ રાષ્ટ્રીની પરિષદે એ ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે કોઈ પણ સીમા વિવાદ આક્રમણથી પતાવવો નહિ, શાંતિથી સમજુતાથી અને મધ્યસ્થતાથી પતાવવો. આક્રમણકારને મળેલો લાભ અણુ ધડાકા બંધ કરાવવા એવું એવું કહીને એ પુરવાર ક્યું કે ચીન-ભારત સીમાવિવાદનો નિકાલમાં ભારતને આ તટસ્થ રાષ્ટ્રોનો નૈતિક ટેકો જ છે.

—સંપાદક

પક્ષોની હરિકાઈ ગ્રીસમાંથી આવી. ત્યાં એની શરૂઆત પણ થઈ. ત્યાં એ પક્ષો હતા. (૧) જમીન ઉપર નમનારા જમીનદારો અને (૨) વેપારી. એટલે ગ્રીસનું રાજ્યતંત્ર બદલ લોકોના હાથમાં હતું. એમાં કેટલાક વિચારક લોકો પાક્યા. જેમણે રાજકારણની રીતે લોક ઘડતરમાં મોટો ફાળો આપ્યો. જમીનદારોની આપખુદી હતી. તેઓ લોકો ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. વેપારી અને કારીગર મળેલા હતા. તેમને પણ આ પ્રભુત્વ અકળાવતું હતું. પણ તેઓ બોલી શકતા ન હતા. આ પ્રભુત્વને દૂર કરવા માટે ગ્રીસમાં પક્ષપદ્ધતિ ઊભી કરવામાં આવી. હવે પ્રશ્ન એ થયો કે ગ્રીસના રાજ્ય ઉપર પ્રભુત્વ કોનું રહે? એમાંથી પ્રતિનિધિ પ્રથા ચાલુ થઈ કે રાજ્ય પ્રજામાંથી ચુટેલા પ્રતિનિધિઓ ચલાવે. પણ જમીનદારોની આપખુદી દૂર કરવી અને રાજ્ય પ્રતિનિધિઓને સોંપવું એ સરળ વાત ન હતી. પેટ્રીન (સુરખ્ખી) પેટ્રી એટ (દેશભક્ત) એ બંનેને સાંકળીને રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવાનો વિચાર થયો.

ઉમરાવોની-જમીનદારોની રાજ્ય ઉપર જે પકડ હતી તેને તેઓ છોડવા માગતા ન હતા. એવામાં આમ જનતાએ હડતાલ પાડી. ઉમરાવોનું કામ આમ જનતા વગર ચાલી શકતું ન હતું એટલે તેમણે તાત્કાલિક તેો નમતું જોખ્યું પણ પાછળથી લોકોના પ્રતિનિધિઓમાંથી કેટલાકને ફાંસીએ ચડાવ્યા અને કેટલાકને ઝેર આપ્યું.

એ જ અરસામાં રોમમાં પણ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે નવી પરિસ્થિતિમાં જેમ ગ્રીસમાં રાજ્ય ઉપર આમજનતાનું પ્રતિનિધિત્વ રહે કે જમીનદારોનું? તેમ રોમમાં રાજ્ય કોણ ચલાવે ધર્મશુરુ કે સમ્રાટ? ધર્મશુરુ (પોપ)નું પ્રભુત્વ લોકો ઉપર ધણું હતું પણ ધીમે ધીમે તેઓ રાજ્યાશ્રિત થતા જતા હતા; અને વિલાસ-આરામ પણ વધારે કરવા લાગ્યા હતા. તેથી તેમનું પ્રભુત્વ ઘટી ગયું અને તે વખતના સમ્રાટે કહ્યું : “ધર્મ કમ અને પરલોક સંબંધી તમારી સત્તા રહે

પણ રાજ્ય ચલાવવામાં મારી સત્તા રહે, તેમાંયે ગાદી ઉપર બેસવા માટે તમારી આજ્ઞા રહે !”

પણ, ધર્મગુરુઓ વધારે રાજ્યાશ્રિત બની ગયા અને વૈભવ-વિલાસમાં ડુબવા લાગ્યા. ધર્મ યુદ્ધો (કુઝડો) થયાં. તે અરસામાં કેટલાક ખ્રિસ્તી સંતોએ પોપલીલા ઉધાડી પાડી, લોકોને જાગૃત કર્યા. અને લોકશ્રદ્ધા ધર્મ ગુરુઓ પ્રત્યેની ઓસરતી ગઈ. લોકોને નવી રાષ્ટ્રીયતાનો ખ્યાલ આવ્યો. લોકોએ બળવો પોકાર્યો અને રામનું રાજ્યતંત્ર બદલાયું.

રાષ્ટ્રવાદી પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય ચલાવવા માટે નીમવામાં આવ્યા. પછી પ્રશ્ન થયો કે બધા અમીર-ઉમરાવોનું શું કરવું? ઇચ્છાંકે તેનો વચલા માગ્યો તોડ કાઢ્યો કે ત્યાં બે લોકસભા રહે. લોકસભા અને પાર્લામેન્ટ (લોક સભા), જનસંસદ, ધારાસભા જે કંઈ કાયદા કાનૂન બનાવે તે બંને સભાની સંમતિથી પાસ થાય. આમ ઇચ્છાંકમાં લોકશાહી રામથી આવી, જેમાં પ્રતિનિધિ-શાસન ચલાવવામાં આવતું. પણ તેમાં મરીબો કે અધિકસિત ઉપનિવેશના દેશોનું કંઈ પણ સંબંધિત ન હતું.

આ જે નવી લોકશાહીનો ઉદય થયો તેમાં બેત્રણ વિચાર ધારના લોકો હતા :—

(૧) કેટલાક એમ માનતા હતા કે ભારત, આફ્રિકા તેમજ બીજા દેશો આપણા તાબામાં છે તો ત્યાં આપણી સત્તા ચાલુ રહેવી જોઈએ. આ લોકો સંસ્થાનવાદી કે સામ્રાજ્યવાદી હતા.

(૨) કેટલાક એવા મતના હતા તે પ્રદેશોને સ્વતંત્ર કરી નાખવા જોઈએ જેથી તેઓ લોકશાહીની ઢાંચે રાજ્ય કરી શકે.

(૩) કેટલાક એ મતના હતા કે જહાત વધારવી જોઈએ અને તે દેશોમાં આપણો માલ મોકલવો જોઈએ જેથી વિશ્વના બજારમાં આપણે વેપાર કરી શકીએ; આપણો દેશ સમૃદ્ધ થઈ શકે.

પણ તે દરમ્યાન આ બધા ગૂંચવાડા અને મતભેદોના કારણે ઇંગ્લાંડના રાજકારણને કેવી રીતે ધડવું એ વિચાર મહત્વનો બની ગયો. ડલ, ફ્રાંકસ વગેરે એ મતના હતા કે અમેરિકાને સ્વતંત્રતા આપી દેવી. ચાલ્સને કાઢવા માટે ઇંગ્લાંડમાં પ્રજામત કેળવાતો હતો. પ્રજાના જુદા જુદા મત હતા. ત્યાં એક કરાર થયો કે પ્રજામત ધડવા માટે પ્રજા પાસે જવું જોઈએ. જેની બહુમતિ થાય તેને મત આપવા. લડાઈ થાય તો મોટી જનહાનિ અને માલહાનિ થાય એટલે રાજ્ય લડાઈથી નહીં; પણ મતોથી ચાલવું જોઈએ.

આ રાજ્ય પદ્ધતિમાં નવો વળાંક હતો. એનાથી એમ નક્કી થયું કે રાજ્ય ચલાવવા માટે જે હિંસા, અસત્ય કે આંતરવિગ્રહનો આધાર લેવાતો તેના બદલે અહિંસા, સત્યની દિશામાં આંતરવિગ્રહથી દૂર રહીને સોઝાશાહી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની નવી પદ્ધતિ કાયમ થઈ. જેને મત જોઈતા હોય તે સોઝા પાસે પોતાના આદર્શો લઈને જાય, સોઝાનો પ્રજામત જાગૃત કરે અને સોઝાની બહુમતિ મેળવીને તે ચૂંટાઈ આવે અને રાજ્યનું કામ ચલાવી શકે. તેનું મંત્રીમંડળ હોય તે શાસન ચલાવવામાં સીધો ભાગ લે. જેને પોતાની વાત રાજ્ય વડે મંજૂર કરાવવી હોય તે પક્ષ પાંચ વર્ષના ગાળામાં સોઝાને પોતાના વિચારો વડે ધડે, બહુમતિ મેળવે અને રાજ્ય સત્તા દ્વારા સુધારા-વધારા કરે.

પણ આ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જો સત્તા ઉપર રહેલો પક્ષ અન્યાય કે અનીતિ આદરે તો તેને અટકાવે કોણ? પોતાના ચૂંટણીના જાહેરનામા પ્રમાણે તે ન વતે તો તેને ટોકનાર કોણ? રાજ્યની નીતિ પ્રજાહિતની વિરુદ્ધમાં હોય તો પ્રજાને જાગૃત કરે કોણ? તેનો હિંસા વિરોધ-પક્ષ રચવામાં આવ્યો કે જેને સત્તાની વાતો અન્યાયી અને અનીતિપૂર્ણ લાગતી હોય તે સત્તાની ભૂલો બતાવે-સુધારે. આવો પક્ષ વિરોધ-પક્ષ કહેવાયો. બન્ને પક્ષોને સત્તા ઉપર રહેલ તેમજ વિરોધ પક્ષને ઇંગ્લાંડના રાજા પગાર આપે, આદરમાન આપે, બન્ને પક્ષોને માન આપવાથી અને

His Majesty's Party કહેવાથી ત્યાંનો વિરોધપક્ષ નામનો કે ટીકા કરનારો વર્ગ ન રહ્યો પણ સક્રિય વિરોધ કરી, સત્તાને મદદ ન હકાવી દેનાર અંકુશ જેવો સમજ પક્ષ બન્યો.

ભારત અને લોકશાહી : આપણે ત્યાં યુરોપની લોકશાહી આવી. એટલે વિરોધ પક્ષ હોવોજ જોઈએ એવી વાત જોરશોરથી ચાલવા લાગી. જે પક્ષ પાસે જે વાત [સત્તા ઉપરના પક્ષથી અજગ] હોય તેને અમલી બનાવવા માટે સત્તા મેળવવી જોઈએ. એમ ભારતના સમાજવાદી વિચારના લોકોના મનમાં થયું.

એક વખતે કૃપલાનીજી અને લોહિયા જેવા નેતાઓ ગાંધીજી સાથે ખેસીને વિચાર કરતા હતા. ત્યારે ગાંધીજીએ કહી ભારતીય લોકશાહીમાં વિરોધી પક્ષની વાત નહોતી કરી. ગાંધીજી નહોતા માનતા કે લોકશાહીમાં વિરોધ પક્ષ હોવોજ જોઈએ. તે તો એમજ કહેતા કે શાણા (ડાહ્યા) લોકોનું રાજ્ય હોવું જોઈએ. હિંદ-સ્વરાજ્યમાં તેમણે આ વસ્તુનો ખુલાસો કર્યો છે.

જે પરિસ્થિતિમાં સ્વરાજ્યનો વિકાસ થયો તે વખતે વિરોધ પક્ષ હોવો જોઈએ, એવી માન્યતા કેટલાક રાજકીય લોકો ધરાવતા હતા. પણ આવો પક્ષ યુરોપના રાજકારણ સુધી ઠીક દોષ શકે પણ ભારતમાં આવો વિરોધ પક્ષના બદલે શોષક પક્ષની જરૂર હતી અને છે.

આજે કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર રહેલ પક્ષ રૂપે છે. તે તપ, ત્યાગ અને બલિદાનથી ધરાઈ છે. તેના ધડતરનો બચ્ચ ઇતિહાસ છે. તે છતાંયે સત્તા મેળવ્યા બાદ તે એ ભ્રમમાં છે કે રાજ્ય વડેજ ભારતનું ધડતર થઈ શકશે. તેથી એ પક્ષ સેવા-ત્યાગના મહત્વને બૂલી જઈને રાજસત્તા તે કેમ ટકાવવી અને કેટલી બાંધ છોડ કરવી એમાંજ પોતાની વધારે પડતી શક્તિને ખર્ચે છે. આથી લોકસેવાનું ધ્યેય એક બાજુએ રહી જાય છે.

કોંગ્રેસનું સમર્થન આંખ મીંચીને કરવું જોઈએ એમ કહેવાનું નથી, પણ આજે ભારતમાં જે પક્ષો કાર્ય કરે છે તેમાંથી જો એકની

પસંદગી કરવાની હોય તો કોંગ્રેસનેજ પસંદ કરવી જોઈએ. આ અંગે જરા વિસ્તૃત ખુલાસો કરીએ.

જ્યારે ભારતમાં અંગ્રેજી શાસન હતું ત્યારે તેમણે બંગાળના એ ભાગ કર્યા (આગળ જતાં એ ભાગલામાં એક ભાગ સ્વરાજ્ય પછી પાકિસ્તાનને ગયો) ત્યારે તેની વિરુદ્ધ બંગાળીઓએ બંગલગ આંદોલનના શરૂ કર્યું તે વખતે બંગાળમાં રાજા રામ મોહનરાયે સર્વપ્રથમ સ્વરાજ્યનો નાદ કાઢ્યો. દાદાભાઈ નવરોજીએ એમાં સાદ પુરાવ્યો. અંગ્રેજોએ કુટનીતિ વાપરી અને હિંદુ-મુસ્લીમ લીગની સ્થાપનાને ઉત્તેજન આપ્યું. એવીજ રીતે તેમણે હિંદુઓને પણ અલગ ચડાવ્યા. હિંદુમહાસભાની સ્થાપના થઈ. હિંદુ-મુસ્લીમોએ એક બીજાને દ્રેષની નજરે જોવું શરૂ કર્યું અને તેમાંથી કોમી રમખાણો શરૂ થયા. આ તરફ જાગીરદારોને તેમની હક્ક સલામતી કાયમ કરી પ્રજાને કચડવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું અને રાજાઓનું નરેંદ્ર મંડળ સ્થાપ્યું. પ્રજાના દમનનો કાર્યક્રમ ચલાવ્યો.

અંગ્રેજોની ફાટફૂટની (Divide & Rule) નીતિ કેટલી જાડી હતી તેનો ખ્યાલ એનાથી આવશે કે તેમણે મોગલો, પેશવાઓ અને શીખોને કદિ મળવા ન દીધા. મુસલમાનોમાં મોગલાઈ ગયાને રોષ હતો; પેશવાઓમાં પેશવાઈ લાવવાની ઝંખના હતી અને શીખ રાજા રણજીતસિંહે પંજાબની સરહદ કાશ્મીર સુધી વધારી લીધી હતી. આ ત્રણે ભેગા ન મળે તો રાષ્ટ્રીય બળ કાયમ ન થાય. અંગ્રેજોએ ત્રણેને અલગ રાખવાની ચાલ રચી તેને કોષ્ટ ન સમજી શક્યું. તેણે મુસ્લિમોને પંજાબ, દિલ્હી, સિંધ, બંગાળ, યૂ. પી.માં ભેગા કર્યાં. તેથી મૌલવીઓએ મુસ્લિમ-રાજ્યનો નારો ગૂંજવ્યો અને અદલાહ-હો-અકબર કરીને તેમણે મુસ્લિમોને એ રાજ્ય હાથવેંતમાં છે તેમ દેખાડ્યું. આ મુસલમાનોના વધતા જોશે પંજાબમાં શીખો-હિંદુઓને ભડકાવ્યા અને મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુઓ ને હિંદુ મહાસભામાંથી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ બિલુ થયું. તેમણે હિંદુ રાજ્યનો નારો ગૂંજવ્યો.

આય'સમાજ પણ તેમાં બળ્યો; કેટલાક સાધુ લોકો પણ રામ રાજ્યના નામે ભોળા થઈને ચડ્યા અને તેમણે લોકોને ચડાવ્યા. હિંદમાં સ્વરાજ્ય અને એકતાના બદલે હિંદુ-મુસ્લિમ બે ભાગ પડી ગયા અને લોકોનાં તપ-ત્યાગ અને બલિદાન પછી ભારતમાતાના બે ટુકડા થઈને ભારત-પાકિસ્તાન રૂપે ખંડિત સ્વરાજ્ય આપણે ત્યાં આવ્યું. આ ઝનુન કેટલું મોટું હોય છે. તેનો ખ્યાલ તો ભાગલા પૂર્વે અને પછી થયેલા અનેક નિર્દોષ લોકોની હત્યાથી બરેલા રમખાણો પરથી આવી શકે છે. તેની પરાકાષ્ટા રૂપે આપણા પૂજ્ય આપુલ મહાત્મા ગાંધીનું રાષ્ટ્રીય સ્વયં સેવક દળના કહેવાતા નથુરામ ગોડસે જેવા માણસના હાથે ખુન થયું. R. S. S. (હિંદુ નામ)નું બળ ત્યારબાદ ઠંકુ પડી ગયું.

તે ટકી શકે તેમ ન હતું એટલે તે લોકોએ એવો જનસંઘ ઊભો કર્યો અથવા રામરાજ્ય પરિષદના નામે, ગાંધીજીની કલ્પનાના નામે ચરી ખાવાની તેમણે યુક્તિ કરી. આ જનસંઘવાળાઓ કહે છે કે “અમારો એક આદર્શ સમાજવાદ છે. તેની વર્ણવ્યવસ્થા જૂની છે. અમે ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સૌને સમાન ગણીએ છીએ. મુસ્લિમો સાથે અમને દ્રેષ નથી; તેમ જ અમારે મન દરિજન અને વણિક બન્ને સરખા છે. આજે સરકાર સમાનતાની વાતો તો કરે છે પણ આચરણ કરતી નથી. તે વણિક બ્રાહ્મણ વગેરેની કપેક્ષા કરી દરિજન, હેડ કે પછાત વર્ગનો અને મુમત્સમાનોનો પક્ષપાત કરી તેમને વધારે સગવડ આપે છે; તે બરાબર નથી. આમાં સમાનતા ક્યાં રહી? આજે તો વણિકોનો ધંધો બરાબર ચાલતો નથી અને વણિઓ ધંધો ન ચાલવાના કારણે પછાત છે. બ્રાહ્મણો તો વળી બીખ માંગીને પેટ ભરતા હોય છે. તેથી તેમને વધારે સગવડ સરકારે કરી આપવી જોઈએ.” આમ જનસંઘ ઉચ્ચ વર્ણમાં પાયાથી જ ગૌરવમયિને કાયમ રાખવાની વાત કરે છે. તેથી પછાત વર્ગને આગળ આવવાની પ્રક્રિયા બંધ થતી જણાય છે. તેઓ અસંતુષ્ટ થઈને બીજા ધર્મ-કામમાં જશે તેનો વિચાર કરતા નથી.

આ તરફ મુસ્લિમ અલગતાવાદના પ્રચારના કારણે ધણા લોકો સંયુક્ત વિશાળ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રની વાતો કરવા લાગ્યા છે. તેઓ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોને પ્રલોભન આપે છે કે દુનિયાભરના મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો એક થાય તો એક ખીખ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો એક ખીખને સવિશેષ મદદરૂપે થઈ શકે. પણ તેમની અંદરખાતેની નીતિ એટલે કે મૂડીવાદી જૂથ (ખ્રિસ્તીશ અને અમેરિકન)ની નીતિ એવી છે કે જો ધર્મના નામે આ રાષ્ટ્રો ઊંઘાં થાય તો તેમની શક્તિ ભલે આપસમાં લડવામાં ખર્ચાય અગર તો આંતરવિગ્રહમાં તેઓ કામ આવે.

જો ધર્મના નામે રાજ્યની વાત આવશે તો ફરી ધર્મયુદ્ધો જાગશે. પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો તે વખતે હિંદુ અને મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોને સામસામા ઊભાં કરશે. આવી નીતિ ખીખ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં હિતકર હોઈ શકે પણ હવે આ ધર્મયુદ્ધોમાં મુસ્લિમ-તુર્ક, મુસ્લિમ-યહુદી કે ઈસાઈ-મુસ્લિમ અને ઈસાઈ-યહુદીનાં યુદ્ધો પણ ફાટી નીકળે તેવો ભય છે અને એનાથી પણ મોટો ભય એ છે કે ધર્મના નામે મરી શીટતા દેશની શોષિત પ્રજામાં સામ્યવાદ ન પ્રસરી જાય. ચીન તે રીતે સામ્યવાદની છાવણીમાં ફેરવાઈ ગયું અને આફ્રિકાના કેટલાક દેશો તેમ જ સુદૂર પૂર્વના એશિયાઈ ટાપુઓમાં પણ તેનો સંચાર ચાલુ થયો છે. એટલે ધર્મના આંચલાં નીચે ઊભા થયેલા કોમવાદી પક્ષને સમર્થન કોઈ પણ રીતે ન આપી શકાય.

હવે સ્વતંત્ર પક્ષને લઈએ. એને રાજજીએ ખેડ્યો છે. તેઓ રાજનીતિના ચાલુક્ય ગણાય છે અને ગાંધીમંડળના સૂર્ય ગણાતા. પણ હવે તેમણે કોંગ્રેસની સામે પગલાં માંડ્યા છે. તેમનું કહેવું છે કે કોંગ્રેસ મધ્યમવર્ગ, જમીનદારો તેમજ નરેન્દ્રોના કાર્યમાં ડખલગીરી કરે છે અને તે વધી ગઈ છે. એટલે કોઈ સ્વતંત્ર સાહસ કરી શકતું નથી. રાજ્યની વધતી જતી ડખલગીરી અને આપખુદી સત્તાને રોકવી હોય તો નવો સ્વતંત્ર પક્ષ ઊભો કરી કોંગ્રેસ પાસેથી સત્તા આંચકી લેવી જોઈએ.

નહીંતર ધીમે-ધીમે કોંગ્રેસ સામ્યવાદ તરફ ધસડાઈ જશે અને દેશ સામ્યવાદ બની જશે.

હવે જે સ્વતંત્ર પક્ષ આવે તો શું થાય ? તે જોઈએ. તેના કારણે માલિકી હક્ક વધે; સ્થાપતિ હિતો વધે અને પાછું શોષણ ચાલુ થઈ જાય; નફાખોરી પણ વધતી જાય. રહી સામ્યવાદને રોકવાની વાત. તેને તો શોષણથી પોષણ મળે છે. વિયેટનામમાં સ્વતંત્રતાની લડાઈ માટે અને સામ્યવાદને રોકવા કોઈ સ્વતંત્ર પક્ષવાળો ન ગયો કે ન કોઈ કોરિયાની મદદે મળ્યું. ત્યાંના ૨૫ થી ૩૦ ટકા માણસો માર્યા ગયાં છતાં સામ્યવાદ ન અટકી શક્યો. ભારતમાં એક તરફ નફાખોરીને ઉત્તેજન આપી આંતર-વિગ્રહને વધારેવો છે. આ બન્નેનો મેળ બેસતો નથી. આ સ્વતંત્ર પક્ષને ટેકો આપી શકાય નહીં.

હવે જે લોકશાહી છે. ત્યાં સમાજવાદને રાજ્યદ્વારા આણી શકાય એવું પણ ઘણા માને છે. એમ થાય તો વ્યક્તિના ચૈતન્યનો વિકાસ અટકી જાય અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય ન ખીલે. આમ તો કોંગ્રેસ પણ નાના નાના છટકો, પંચાયતો વડે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ ને લોકશાહી લાવવાનો આદ્ર અને રાજસ્થાનમાં પ્રયોગ કર્યો છે; ગુજરાતમાં કરવા માગે છે પણ તેમાં જે કડી ખૂટે છે તે એકે તે જનસંગઠનો વડે થવું જોઈએ; નકે રાજ્ય વડે. તે માટે મૂડીવાદ કે સ્થાપતિ હિતવાદને પોષતા સ્વતંત્ર પક્ષની જરૂર નથી પણ વિકેન્દ્રિત લોકશાહી માટે નીતિ નિષ્ઠજન-સંગઠનો અને ધર્મલક્ષી જનસંવક સંગઠનોની વધારે જરૂર છે.

હવે સમાજવાદને માનનારાં ત્રણ પક્ષો રહે છે :—કોંગ્રેસ, સમાજવાદી અને પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ. આ ત્રણેય લોકશાહીને માને છે. ત્રણેની એકતા અંગે જરા વિમતવાર જોઈએ. ડૉ. લોહિયા સમાજવાદી જૂથમાંથી હમણાં જ છૂટા પડ્યા. સમાજવાદના બીજા ક્ષેત્રના આચાર્ય કૃપલાણી હતા. જેઓ તેમાંથી છૂટા પડ્યા હતા અને તેમણે કૃષક સમાજવાદી પક્ષ રચ્યો હતો. આ કૃપલાણીજી બ્યારે કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયેલા ત્યારે તેમણે કહેલું. “કોંગ્રેસમાં બીજા વિચારની પાંખ ન હોવી જોઈએ.

કોંગ્રેસમાં, કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ રૂપે બીજો પક્ષ નહોતો જોઈએ ! ”* પણ અંતે મતભેદ થતાં તેમણે નવો પક્ષ સ્થાપ્યો. સમાજવાદી પક્ષમાં મુખ્ય પ્રમુખ વ્યક્તિ તરીકે જયપ્રકાશ નારાયણ છે. તેઓ કદિક ભૂદાનમાં જમને સેવાની વાતો કરે છે તો કદિક પાછા સક્રિય રાજનીતિમાં ઝંપલાવે છે. જયપ્રકાશજી પહેલાં કોંગ્રેસમાં હતા. સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ તેમની સરદાર પટેલ સાથે વાતો થઈ અને તેમનામાં પૂર્વગ્રહ બંધાયો કે પટેલ તો બિસ્માર્ક બનવા ઇચ્છે છે. તેવામાં રિયાસતો-રજવાડાઓનું એકીકરણ થતાં તેમની શંકા વધારે દઢ થઈ. તે અરસામાં નોકરીયાત વર્ગના હિતોની રક્ષા જળવાઈ; તે માટે મીલમાલિકો અને ઉદ્યોગપતિઓને સરદારે તેડાવ્યા. જયપ્રકાશજીએ ઊંઘો અર્થ કાઢ્યો કે કોંગ્રેસ મૂડીવાદી સંસ્થા બનવાની છે. તેમની આ અધીરાઈમાં તેમણે ઉતાવળે સમાજવાદી પક્ષ ઊભો કર્યો. પણ તેનું ઘડતર ન થયું. અરણા અસહઅલી ક્રાંતિકારી સમાજવાદી પક્ષ રચવા છૂટા પડ્યાં અને અંતે હમણાં કોંગ્રેસમાં જોડાયા. લોહિયાને પણ અલગ પક્ષ હોવો જોઈએ એમ લાગ્યું અને તેમણે નવો પક્ષ ઊભો કર્યો પણ આમાંથી કોઈનું લોકશાહી ઢંખે ઘડતર થવા પામ્યું નથી. એટલે તે લોકોમાં અસંતોષ ફેલાવવા સિવાય કંઈ કરી શકે એમ લાગતું નથી.

એની વિરુદ્ધમાં કોંગ્રેસમાં શું થયું ? એ અગાઉ નોકરી મેળવવાની સંસ્થા રૂપે ગણાઈ તો તેમાં ઘણા નોકરીયાત વર્ગના માણસો આવ્યા. પછી તેની પ્રતિષ્ઠા વધતાં-પ્રતિષ્ઠા માટે લોકો તેમાં દાખલ થયા. ધીમે ધીમે નેતાગીરી કે વર્ચસ્વ માટે વકીલો, ડોક્ટરો અને શિક્ષિત સમાજ એમાં દાખલ થયો. તેમાં એનીએસટે હોમરૂલ વડે સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશીની ચળવળ લાવ્યા. તિલક અને ગોખલેએ તેને સેવકોની સંસ્થા બનાવી; ગાંધીજીએ તેને દેશની સમૂળી ક્રાંતિનું વાહન બનાવ્યું

* કામરાજ યોજના આવ્યા પછી અને ભુવનેશ્વરમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન થયા બાદ અશોક મહેતાને માનનારો સમાજવાદી વર્ગ કોંગ્રેસમાં ભળ્યો છે તે શુભચિન્હ છે.—સંપાદક

અને લોકોને સંગઠિત ક્રાંતિ માટે તૈયાર કર્યા. તેમની પાસે જવાહરલાલ નેહરુ, સરદાર પટેલ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ જેવા કાર્યકરો ઉપરાંત ઉચ્ચ કોટિની બલિદાનની ભાવનાવાળા લોકો આવ્યા. ૧૯૩૧ થી ૫૦. જવાહરલાલ નેહરુ, ગાંધીજી બાદ તરી આવવા લાગ્યા. લોકશાહી અને સમાજવાદનો પાયો સ્વરાજ્ય પહેલાં ગાંધીજીએ અને સ્વરાજ્ય બાદ જવાહરલાલ નેહરુએ નાખીને કોંગ્રેસને તે રીતે ધડી. તેઓ સમાજવાદમાં માનતા હતા. પણ ઉતાવળે પગલે કંઈ પણ કરવા માંગતા ન હતા. એટલે દેહ ૧૯૫૩માં તેમણે સમાજવાદ લાવવા માટેનો ઠરાવ આવડી અધિવેશનમાં મંજૂર કરાવ્યો. તેમણે ખંત અને ધીરજથી, વિચારોના મતભેદ હોવા છતાં, કોંગ્રેસમાં ટકીને અંતે કોંગ્રેસી મોવડી મંડળ પાસે એ ઠરાવ મંજૂર કરાવ્યો. તેમણે ધીમે-ધીમે એ પરિવર્તન આણ્યું અને તેની સાથે તેમણે તેની સાતત્ય રક્ષા પણ જાળવી.

ત્યારે, સમાજવાદી પક્ષ નાના નાના પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયો. ત્યાં નેતા મળ્યા—પણ નીચેના લોકોને તેઓ ધડી ન શક્યા; પરિણામે દરેક નેતાના વિચારો સ્વતંત્ર થઈને અથડાયા. હમણાં હમણાં તો અશોક મહેતાને અનુસરનારો પક્ષ કોંગ્રેસમાં ભળી ગયો છે, અને જયપ્રકાશજીને હવે લાગે છે કે તેઓ કોંગ્રેસમાં રહીને સમાજવાદનું જેટલું કાર્ય કરી શક્યા હોત, તેટલું અલગ રહીને કરી શક્યા નથી.

—સંપાદક

સત્તાના મોહને દૂર કરી સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી શકે છે. તેની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિમાં થોડે અંશે ક્ષતિ બલે લાગે! છતાં તે સાચી અને સ્પષ્ટ છે અને તેને પ્રતિષ્ઠા મળેલી છે. એટલે કામવાદ, મૂડીવાદ, સમાજવાદ વગેરે પક્ષો કરતાં તે વધારે ધડાયેલો સમૂહ અને સંગઠિત પક્ષ છે. માત્ર એને પક્ષ-શુદ્ધિની જરૂર છે. તે ગાંધીએકમે (પૂરક પ્રેરક બળો) દ્વારા થવી જોઈએ; નહીંતર તે જાતે પણ જાગૃત થઈને આત્મનિરીક્ષણ વડે શુદ્ધ સંગઠિત બળરૂપે જરૂર આમળ વધશે. પણ તેથી અંદર અને બહાર દેશ અને દુનિયામાં કામ કરનારી પ્રભાવશાળી રાજ્યસંસ્થા બની નહીં થકે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી પૂજાભાઈએ આજની ચર્ચા-વિચારણા શરૂ કરતાં કહ્યું :
“ સ્વરાજ્ય પહેલાં બધા પક્ષો હોવા છતાં ભારતના લોકોના મનમાં કોંગ્રેસ અંગે જ માન હતું. સ્વરાજ્ય બાદ કોંગ્રેસમાંથી સમાજવાદી કેમ અલગ છૂટ્યા તે તો સવારે પ્રવચનમાં સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે.

કેટલાક પક્ષો તો ચૂંટણી પહેલાં દેખા દે છે અને ચૂંટણી જતાં નષ્ટ પામે છે. તેમાં જનસંઘ, રામરાજ્ય પરિષદ વગેરે પક્ષો તો સ્થાપિત હિનોને જ ઉત્તેજન આપે છે. હિન્દુ-મહાસભા મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ તેની નજર કહેવાતા હિન્દુઓ તરફ હોય છે અને ગિંડાણમાં મુસ્લિમોએ કરેલા ઝનૂની કૃત્યોને યાદ રાખે છે; તે બરાબર નથી. એ ડાંખમય રોષ જવો જોઈએ. બ્રિટિશ રાજ્યે હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાને તોડી નાખી. પાકિસ્તાન થઈ ગયું છે. ત્યારે મુસ્લિમ-લીગવાદીઓએ ભારતનાં લાડકાં થઈને રહેવું જોઈએ. તેમણે પાકિસ્તાન તરફ માર્ગદર્શનની આશા ન રાખવી જોઈએ.

સામ્યવાદનો જન્મ વિદેશનો છે. સામ્યનો અર્થ સમાનતા છે પણ તેમાં કુટુંબની એકતા જેવી સામ્યતા નથી. સાથે વાદ લાગી જતાં વિષમતા વધારે આવી ગઈ જણાય છે.

એવી જ રીતે કેટલાક મિશનરીઓ સેવા કરે છે ત્યાં સુધી ઠીક છે પણ પછી તેઓ રાજનીતિનાં પ્યાદાં બને એ ઇચ્છનીય નથી. આર્યસમાજીઓ પ્રથમ તો સામાજિક કાર્ય કરતા હતા, પણ એમાં કેટલાંક કોંગ્રેસમાં ભળ્યા છે. બાકીના સીધા કે આડકતરા, કોંગ્રેસ-વિરોધી અને સંકીર્ણ કામવાદી પક્ષોના ટેકામાં પડી ગયા છે.

આપણા દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે નાની નાની બાબતો અંગે પક્ષાપક્ષી ઊભી થાય છે અને તે પોતાનો કંઈક ને કંઈક ચેપ મૂકતી જાય છે. દા. ત. સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર સમિતિ તેમ જ મહાગુજરાતમાં જનતા પરિષદે નાના કિશોરો અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ત્રાસ ગુળથો;

વળી તેમને આગળ કરીને હિંસા માટે ઉત્કેર્યા. તેથી સરકારને ઝાળીઆર કરવાની ફરજ પડી. પછી આંદોલન કરનારના શબને મોટરોમાં ફેરવી પ્રગ્લને ઉત્કેરી. તેમજ ખાંભી મૂકવાનું આંદોલન ચલાવ્યું. ટૂંકમાં તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિથી તદ્દન ઉંધું કરે છે. આમ જે લાભ લોકોને ખરેખર મળવો જોઈએ તે મળતો નથી. આમાં કોંગ્રેસ સિવાયના પક્ષોનો પણ મોટા ભાગે વાંક છે; કોંગ્રેસીઓનો પણ છે ખરો! એટલું ખરું કે બીજા રાજકીય પક્ષના માણસો કરતાં કોંગ્રેસીઓ જૂલ કરતાં પકડાય તો તેમને તેનો પસ્તાવો વધારે થાય છે.

એટલે ભારતના રાજકીય ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસ પક્ષને શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ વડે વધારે મજબૂત કરવા માટે પ્રયાસ આવી રીતે થાય તો જગત ખરેખર કંઈક નવું બની જાય.”

શ્રી દેવજીભાઈ : “અ.જે ભારતમાં જે લોકશાહી આવી છે તેનું સ્થુળ કક્ષેવર બહારનું છે. અસંખ્ય કોંગ્રેસનું ઘડતર તપ, ત્યાગ અને બાપુની દોરવણીથી થયું છે તેથી તેનામાં ચેતન બાકી છે; તે ભારતનું છે. એટલે પૂજ્ય મહારાજશ્રીની તેના ઉપરની જે આશા છે તે વધારે પડતી નથી. જે કે ભારતની પ્રગ્લ તેની સંસ્કૃતિથી ઘડાયેલી છે પણ આજના બદલાતા જતા વિશ્વના વાતાવરણમાં કેટલાક ટોચના કાર્યકરો પણ એ ભ્રમણામાં પડ્યા છે કે સત્તા વડે આખા ભારતનો ઉદ્ધાર થઈ જશે. જેમનામાં તપ-ત્યાગ વાળું નૈતિક આધ્યાત્મિક બળ છે તેવા લોકો આ ક્ષેત્ર તરફથી ઉદ્દાસીન છે. તેથી પ્રગ્લઘડતરનું કામ થતું નથી.

ચૂંટણી વખતે જરૂર લોકોને પ્રચાર વડે ધડવાનું થોડુંક કામ ચાલે છે પણ તેથી પ્રગ્લ મૂળથી ખરેખર ઘડાતી નથી. એ માટે રાજ્ય ઉપર ખરેખર તો રચનાત્મક કાર્યકરો અને ધર્મ-સંતોનો અંકુશ હોવો જોઈએ. આ નૈતિક કાર્યકરોએ લોકોને ધડવાનું કામ નૈતિક ફરજ સમજીને ઉપાડી લેવું જોઈએ. તેમનામાં તપ, ત્યાગ અને

સેવા હોવા છતાં આજે ધન અને પ્રતિષ્ઠા તેમજ સત્તાની લાલસા વધારે દેખાય છે તેની પછવાડે તેમની રાજકીય ક્ષેત્રે ઉદાસીનતા જ કારણરૂપ છે એમ માનવું રહ્યું. તે ખંખેરીને પ્રજા વડે શુદ્ધિ અને પુષ્ટિનો માર્ગ અપનાવવામાં આવે તો ભારતની પ્રજામાં ઊંડે ઊંડે જે ખમીર તત્ત્વ પડ્યું છે તે ફરી પાછું નવ પદ્ધતિ થઈ જાય. આ વાત ધરથી માંડીને ઠેઠ જગત લગી લઈ જવી પડશે.

ભારત સામે જગત મીંટ માંડીને બેઠું છે. એટલે તેણે કલ્યાણકારી સમાજવાદી લોકશાહી જેના પાયામાં ન્યાય-નીતિ તેમજ સત્ય, અહિંસા હોય, તરફ આગેકદમ કરવાં પડશે. ગાંધીજીએ જગતને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી સત્ય-અહિંસાનાં નવાં મૂલ્યો ખતાવ્યાં હતાં. સ્વરાજ્ય આવ્યા બાદ તેમાં કમી આવી છે તો જો પ્રજા, પ્રજાસેવકો અને સંતો મળીને કાર્ય કરે તો રાજકીય પક્ષોમાં તેમાંય ખાસ કરીને કોંગ્રેસમાં ધરમૂળથી સુધારો થઈ શકે તેમ છે. તે કરવાની આજના યુગે પહેલી જરૂર છે.”

પૂ. ઠંડીસ્વામી : હવે તો અમારા કરપાત્રીજી જેવા સંન્યાસીને પણ રાજકારણની નદીને માપવાની ઇચ્છા થઈ છે. કેટલાક વર્ષથી એને તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તરવાને બદલે તો ડૂબતા વધારે નજરે ચડી રહ્યા છે.

અત્યારના રાજકીય પક્ષોમાં તો કોંગ્રેસ જ પીઠ છે કારણકે તેણે અનેક તડકા-છાયાં જોષ કાઢ્યા છે. બ્રિટીશરો સામે લડીને તેણે હિંમત કેળવી છે. તેનો સ્વરાજ્ય પહેલાંનો ૬૨ વર્ષનો તપ-ત્યાગનો ઇતિહાસ છે. સ્વરાજ્ય બાદ બય અને પ્રલોભનો વચ્ચે તે વિશ્વમાં સક્રિય તટસ્થતાની નીતિને ટકાવી શકી છે. ગોવા, કાશ્મીર અને ચીન એ ત્રણેયના આક્રમણના પ્રશ્નમાં પણ તેણે એ સિદ્ધાંત અંગે કેટલી બધી કાળજી રાખી છે? જો કે તેણે સત્તા આવતાં દરેક બાબતો રાજ્ય વડે થઈ શકે એમ રવીકારી ધણાં ક્ષેત્રોમાં દબલગીરી શરૂ કરી છે પણ

અગાઉ આપણે ચર્ચા ગયા છીએ તેમ તેની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિનો કાર્યક્રમ અપનાવતાં ધર્મમય સમાજરચના માટે જરૂર તે મોટું બળ બની શકે.

તે સિવાય કોમવાદી પક્ષેને કોઈ પણ રીતે ઉત્તેજન ન મળવું જોઈએ નહીંતર તેનાં માઠાં પરિણામે ભોગવવાં પડશે. કોમવાદને રાજ્ય નહીં દાખી શકે પણ લોકો, સેવકો અને સંતોનાં સંગઠનો દાખી શકશે. પ્રાંતવાદ કે ક્ષેત્રવાદ સાથે હાથ મેળવવામાં કોંગ્રેસના કેટલાયે લોકોએ મહારાષ્ટ્ર, કેરલ વગેરેમાં બૂલ કરી છે પણ કોંગ્રેસને પાછળથી તે બૂલ સમજાઈ છે અને તેનો સમાજવાદ સિવાયનાં બળો કે પક્ષો સાથે હાથ ન મેળવવાનો અંતિમ નિર્ણય આવકારદાયક છે. આજે તો મુનિ શ્રી સંતબાલજી કહે છે તેમ તેને પૂરક-પ્રેરક બળ આપીને સદ્ગુણ બનાવવી જરૂરી છે. જેથી તે દેશ અને વિશ્વમાં અનોખું કામ કરી શકે અને તેની સાથે અનુબંધ વિચારધારાનું અનુસંધાન થતાં તે દેશ અને દુનિયાને આશીર્વાદરૂપ નીવડશે.”

શ્રી બળવંતભાઈ : “ સત્તા ઉપર આવ્યા બાદ કોંગ્રેસમાં કેટલીક નબળાઈઓ આવી છે તેથી લોકોનો અસંતોષ વધ્યો છે તેમ માનવાને સળગ કારણો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય :—(૧) કોંગ્રેસ વોટ માટે નચિંત ન હોયને તેને ધણી વાર ધ્યેય વિરૂદ્ધ પણ બાંધછોડ કરતી પડે છે. (૨) અમલદારો મૂળે જૂની સરકારના અને તંત્રમાં બધા પ્રકારના લોકો છે. તે કોંગ્રેસને વફાદાર નથી એટલે તેઓ પોતાની તુમાખી ચલાવે છે; લાંચ લેવાનું વધ્યું છે. પરિણામે લોકશ્રદ્ધા ઘટી રહી છે. (૩) તેણે આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં માથું ન મારવું જોઈએ. પણ નૈતિક લોકસંગઠનો તેમ જ લોકસેવક સંગઠનોને તે સોંપવાં જોઈએ. તે પણ બધું જાને કરવા જાય છે પરિણામે તેના માટે આ બધું કાર્ય અમર્યાદિત બની જાય છે અને શાસનમાં સડો, સ્વચ્છંદતા તેમ જ તુમાખી વધારે પ્રવેશે છે. (૪) સનાતનું વિકેદ્રિકરણ કરી તેણે એ ક્ષેત્રો સત્તાથી દૂર રહેવા છત્છતા સેવાભાવી કાર્યકરોને સોંપવા જોઈએ.

આવું થાય તો ધણું કામ થશે અને લોકોમાં શ્રદ્ધા વધશે.”

શ્રી મુંદરલાલ : “ કોંગ્રેસ એક તાકાતવાંત સંસ્થા છે અને તે તપ-ત્યાગ વડે ધડાયેલી છે. જ્યારે રાજ્ય જોવાનો સ્વતંત્ર પક્ષ ક્ષણિક વિરોધ કે આવેશના પરિણામની ઉપજ છે. કોંગ્રેસ પાસે પ્રતીકાર શક્તિ છે. અને તેને સંસ્થા તરીકે ધણીવાર જૂના સાથીઓ સામે જ્યારે તેઓ સામા પક્ષે ઊભા રહે છે ત્યારે તે શક્તિ વાપરવી પડે છે; તે છતાં ધણી બાબતોમાં અને દેશહિતની દૃષ્ટિએ તેજ એક સુદૃઢ પક્ષ છે. ધણા લોકો તેની ખોટી નિંદા કરે છે પણ તેથી કોંગ્રેસની શક્તિ ઘટતી નથી. આજે તેમાં તકવાદીઓ પ્રવેશી ગયા છે પણ તે એકવાર શુદ્ધ થઇને આવશે જો પ્રજા, ત્રાજાસેવકો અને સંઘો મળીને કામ ઉપાડશે તો. એમાં શંકા નથી. ’,

શ્રી બળવાંતભાઈ : ‘ મને તો આ નામના રાજકીય વિરોધી પક્ષો એ ભારતની લોકશાહી માટે અનિષ્ટ જેવાં લાગે છે. કારણકે તેઓ કેવળ ઝેર-વેર વધારવા સિવાય કંઈ પણ કરતા નથી. પક્ષોની સત્તા માટેની અંદરોઅંદરની લડાઈ અને કરોડો રૂપિયાના ચૂંટણી ખર્ચાનું પાણી થાય તેના કરતાં પૂરક-પ્રેરક બળને વિચાર થાય અને અતે વિકેંદ્રિકરણ કોંગ્રેસનું લક્ષ રહે તો ઘણો ફાયદો થાય.”

(૨-૧૧-૬૧)

૧૫. વિશ્વદર્શન અને અર્થનીતિ

અર્થનીતિના પ્રવાહો]

[શ્રી દુલેરાય મારલિયા

વિશ્વદર્શનની ચર્ચા આપણે ધર્મમય સમાજરચના માટે કરીએ છીએ. તેમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, રાજકારણના ક્રમમાં અર્થકારણની આજે ચર્ચાવિચારણા કરવાની છે. ધણાને એમ થશે કે ધર્મ સાથે અર્થકારણ કે રાજકારણને શું લાગેવળગે? આ પશ્ચિમમાંથી આવેલો વિચાર છે. પણ પૂર્વના વિચારકો એમ માને છે કે એ બંને ક્ષેત્રમાં ધર્મ રહી શકે છે. અહીં આ બંને ક્ષેત્રમાં ધર્મનો સંબંધ રહ્યો જ હતો અને રહેવો જોઈએ એમ વિચારકો માને છે.

વચગાળામાં પશ્ચિમમાં જે રાજ્યક્રાંતિ, ધર્મક્રાંતિ તેમજ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તેના કારણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહે જે વળાંક લીધો છે તેની વિશ્વ કોપર મોટી અસર પડી છે. તે લોકો એમ માને છે કે સત્ય અને અહિંસાનો તે ધર્મનો રાજકારણ અને અર્થકારણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આની પાછળ તેમનો કડવો અનુભવ છે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ પણ છે. જો કે અંતે તો તેને એક યા બીજી રીતે ધર્મ તરફ વળવું જ પડે છે. લાખો-કરોડોનાં વિદેશોનાં શિક્ષણ દૂરેટો તે અગે સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. આજે અભુવિકસિત દેશોને વિકાસ માટે સહાય કરવા આગળ આવવું, એ પણ ધર્મ-બુદ્ધિ વગર સંભવે નહીં. જો કે એ લોકો સીધી રીતે અર્થનીતિ અને રાજનીતિ સાથે ધર્મને જોડતા નથી પણ શબ્દ કરતાં ભાવ અને ક્રિયાનું મહત્વ વધારે છે. અને વિશ્વના સંદર્ભમાં ધડાતી સહાયતા યોજના, વિકાસ યોજના, જ્ઞાનવિજ્ઞાન પરિવર્ધન યોજનાઓ એક રીતે ઊંડે ઊંડે રહેલી ધાર્મિક વૃત્તિને જ આભારી છે.

પશ્ચિમની જેમ આપણે ત્યાં પણ ધણા લોકો કહે છે કે ધર્મ ને ગજકારણ કે અર્થકારણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી; તે છતાં ભારતમાં ધર્મ, જીવનમાં એ રીતે વણાઈ ગયો છે કે, સત્ય, અહિંસાના પ્રયોગો

જનજીવનમાં ધણું સ્થળે થતા જોવામાં આવે છે. આ પ્રયોગકારોમાં પણ પ્રાંત અને પ્રદેશની પરિસ્થિતિની બિન્નતાના કારણે અભિપ્રાયમાં અંતર પડે છે. તેથી ધણીને એમ લાગે છે કે સત્ય અને અહિંસાના પ્રયોગો કરનારી સંસ્થાઓ એક થઈ જ ન શકે. તેથી રાજકીયક્ષેત્ર અને કલ્યાણ રાજની જેમ મીમાંસા કરાય છે તેમ જુદા જુદા પ્રયોગોની મીમાંસા થવી જોઈએ. આજે આ બધા પ્રયોગકારોને સાંકળવા જોઈએ. તે માટે અનુબંધ વિચારધારા એ સાંકળવાનું કામ સિદ્ધાંત અને નીતિની દૃષ્ટિએ કરે છે. એટલે જ્યાં મૂળ સિદ્ધાંતમાં બાધ ન આવતો હોય ત્યાં વિશ્વમાં કયાંયે પણ થોડો ફેરફાર જણાય તો બાંધછોડ કરવાની ઉદારતા રાખવી જોઈએ. સહુએ પોતાના પ્રયોગોની વિશેષતા છોડવાની નથી પણ દરેકે એકબીજા સાથે મળવું જોઈએ. અનુબંધ વિચાર ધારાનું મુખ્ય રહસ્ય આ જ છે. દરેક અહિંસક પ્રયોગકારોને પરસ્પર ‘આપણે’ની તક આપવી જોઈએ. સત્ય અને અહિંસાના પ્રયોગો રાજકીય તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં સહુ ભેગા મળીને કરશે તો રાજકીય સંસ્થા ઉપર પ્રભાવ પાડી શકાશે, એમાં શંકા નથી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અર્થનીતિ

હવે આર્થિક ક્ષેત્રના પ્રવાહો વિષે વિચારીએ. આપણી સંસ્કૃતિને પાપો શું છે. તે અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે :—

તેન ત્યક્તેન મુજીયા :

—તું ત્યાગ કર અને ભોગવ.

આપણે ત્યાં જીવનમાં અર્થ અંગે આ પ્રમાણે દૃષ્ટિ રહી છે કે :—

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જીજી વિષેચ્છતં સમા :

—કર્મ કરતો કરતો સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખે. વેદમાં પણ ધને મે ધર્મબુદ્ધિઃ સ્યાત્” ધનની પાછળ ધર્મબુદ્ધિ રહે એવી મંગલકામના મહાભારતમાં કહી છે. “ધર્માદર્શ્ય કામય” એમ કહીને જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ અર્થ કામની સાથે ધર્મની

ભાવના રાખવાનું સૂચન કર્યું છે. આમાં અર્થનું પોતાનું મહત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. સંપત્તિ ઉત્પન્ન ન કરવી એવું ક્યાંયે બતાવવામાં આવ્યું નથી. સંપત્તિ કમાવી; ત્યાગવી અને ઉપભોગવી એ કેવી રીતે ?

વસ્તુપાલ, તેજપાલે, વિમળશાહે, ભામાશાહે સંપત્તિ પેદા કરી પણ એમનો કયો ખંગલો છે ? તેઓ આજે હયાત નથી પણ વસ્તુપાલ હોત તો તેમને ખંગલાનો વિચાર મહત્ત્વનો ન લાગ્યો હોત. તેમજ તે ધારત તો એ જમાનામાં પચાસેક ખંગલા સરળતાએ ખંધાવી શકત. પણ તેમણે પોતાના ધનનો ઉપયોગ સ્થાપત્યોમાં અને સંસ્કૃતિરક્ષક સ્થળોમાં કર્યો. સૌને માટે મંદિર અને કળાકારી ખુલ્લી મુકાઈ. પોતે ભોગવી શકે તેના બદલે સા ભોગવી શકે તેવી સ્થિતિ સર્જી સાથે સાથે મંદિર વગેરેમાં ઉપાસના કરી સૌ વીતરાગ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકે એવી જોગવાઈ ઊભી કરી. તે વખતના કેટલાક સંપત્તિમાનો પાસે સંપત્તિ આવી ત્યારે થોડોક આરામ લીધો પણ સાથે તેમણે પોતાનાં માલ-મિલકત-મકાન સૌનાં સહિયારાં માન્યાં. તેમણે ધર્મશાળાઓ ખંધાવી. કેટલાકને થયું કે હું ભોજનથી તૃપ્તિ કરીશ પણ સાથે સાથે. બધાને એવા જ સ્વાદની તૃપ્તિ થાય અને વધારે પૈસા ખર્ચવા ન પડે અને તેઓ પણ પ્રસાદ પામે-આવી ભાવનાથી નાથદ્વારા, કાંકરોલી, જમનાથપુરી વગેરે ભગવન્મંદિરોમાં પ્રસાદ મળવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી. તે સાથે સહુ કોઈ ભાગ લઈ શકે તેવી કળાઓનો પણ તેમણે વિકાસ કર્યો.

આજે તો જેની પાસે વધારે પૈસા હોય તે તાજમહેલ હોટલમાં જઈને સ્વાદ માણી શકે. સિનેમા-નાટકધરોમાં પૈસા ખર્ચીને નૃત્ય-નાટક સંગીતનો આનંદ માણી શકે; પણ તે કાળે એવી કળાઓની ગોઠવણી મંદિરોની સાથે, ભજન, કીર્તન, નર્તન અને સંગીત વગેરે રૂપે કરવામાં આવી. આમાં પૈસાનો પ્રશ્ન ન હતો પણ જેને રસ હોય તે જોઈ શકતું. આ સમારોહો પૈસા માટે થતા નહોં. રામલીલા, કૃષ્ણલીલા વગેરે ચોક્કસ આજ્ઞા વગર દેખાડવામાં આવતી-તેમાં અમીર-મરીજ સહુ આવી શકતા.

કાણુ કેટલું આપશે, કેટલા પૈસા ભેગા થશે તે કાણુ જાણતું ? તે છતાં એ લોકો પોતાની કળાને બધાને ખુલ્લા દિલથી બતાવવાની પોતાની ફરજ સમજતા.

કેટલાક કળાકારો એવા થયા કે તેમણે સમાજ આજીવિકા આપે કે ન આપે તેની ચિંતા કરી નહીં અને પોતાની કળા સમાજને ચંરણે ધરી. અજંટા, ઈલોરા વ. ની ગુફાઓમાં જે કળાકારી છે તે કંઈ એક દિવસમાં નથી થઈ. તે કળાકારની પ્રખળ કળા-ભાવનાના કારણે હિંદમાં ઠેરઠેર પથરાઈ ગઈ. આ બધાં મંદિરો એક દિવસમાં બંદુથી નથી બની ગયાં. જગન્નાથપુરી જેવાં મંદિરોમાં એકી સાથે ૫૦ હજારથી ૬૦ હજાર માણસો ભજન અને ભોજન કરી શકતાં. સંપત્તિનો આ રીતે સાર્વજનિક ઉપયોગ થયો જેથી ગરીબમાં ગરીબ માણસને સ્વાદૃષ્ટિ કરી શકે. થાળમાં ૧૦૦ વસ્તુઓ હોય-એટલી જ મળે અગર તો પૂરી ન મળે છતાં તેની વાનગી તો મળે જ! લાંબે ગાળે આ પદ્ધતિમાં દોષ પેઠો. ઇજરાપદ્ધતિ શરૂ થઈ. શેઠીયાઓ જ ખરીદીને ખાઈ શકતા. આ દોષ પાયાનો નથી એટલે સુધારી શકાય.

સાર્વજનિક સંસ્થાઓ અને ધર્મ સંસ્થાઓ પૈકી દરેક ધર્મની સંસ્થાઓએ-વૈદિક, મુસ્લિમ, જૈન, બૌદ્ધ વગેરેની સંસ્થાઓએ ધર્મશાળા, ધર્મસ્થાપકો, સમાજનાં મકાનો; અનાથશાળાઓ, ગૌશાળાઓ, પરમો, અન્નક્ષેત્રો વગેરે સમય સમય પ્રમાણે ઊભાં કર્યાં છે. એટલે અહીં અર્થપુરૂષાર્થની ઉપર ધર્મનો અંકુશ રહ્યો છે.

યુરોપનું અર્થશાસ્ત્ર અને અર્થનીતિ

ત્યારે યુરોપમાં અર્થવ્યવસ્થા જુદી રીતે વિકસી છે. ત્યાં Eco-મિકે એટલે ઘર અને Nomic એટલે અર્થશાસ્ત્ર-ઘરનું અર્થશાસ્ત્ર તે અર્થશાસ્ત્ર ગણાયું. ત્યાં ઘરના-વ્યક્તિના અર્થશાસ્ત્રમાંથી અર્થનીતિ વિકસી છે.

સર્વપ્રથમ વ્યક્તિગત પાયા ઉપર અર્થશાસ્ત્ર રચાયું. પછી વ્યાપારિક

અર્થશાસ્ત્ર વિકસ્યું. વ્યવસ્થા (Management) કેવી રીતે કરવી? ગુમાસ્તા કે માણસો કેવાં રાખવાં? ખર્ચ કરતાં આવક કેમ વધે? એ બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. આવક વધતાં Money-begets money એટલે પૈસો પૈસાને વધારે છે એ સૂત્રના આધારે માત્ર પૈસો કેવી રીતે કમાવો; એ જ દૃષ્ટિ મુખ્ય નહીં; નફાજ મુખ્ય લક્ષ્ય રહ્યું. આ વાત થોડાક સમય સુધી ચાલી પણ તેમાં હરીફાઈ જાગી. તેમાં જે ટકી શકે તે જીતે. તેના હાથમાં કારખાના વેપાર, સ્ટીમરો અને પ્રદેશો રહે. આ હરીફાઈ વ્યક્તિથી થર થઈ અને તેની વ્યાપકતા રાજ્ય સુધી ફેલાઈ. રાજ્યોએ પણ એ હરીફાઈ જીતીને મોટાં કારખાનાંઓ ઊભાં કર્યાં આમાં જે થાક્યાં-પાછાં પડ્યાં તેમનો રોષ પ્રગટ્યો અને તેમણે લડાઈ કરી. જર્મની થાક્યું એટલે તેણે પહેલું અને ખીનું વિશ્વયુદ્ધ કરાવ્યું.

આમાં આ બાબતો સામે આવી :—(૧) હરીફાઈ, (૨) દરેક વસ્તુ નફા માટે બનાવવી; વધારે નફાવાળી વસ્તુ બનાવવી પછી બલે તે રાષ્ટ્રધાતક હોય. (૩) જેની પાસે સંપત્તિ હોય તેને પોતાની રીતે ઉપયોગ કરવાની છૂટ. તેને કોઈ રોકે નહીં. (૪) સરખે સરખા હરીફાઈમાં જિતે તે બગ્ગર તૂટે અને માત્ર સોંધો થાય; પણ તેમ ન થવા દેવું એટલે કે મુક્ત-વેપારની હરીફાઈ ન ચાલવા દેવી.

આ અર્થનીતિનાં શું પરિણામો આવ્યાં ?

જેની પાસે સાધનો ટાંચાં હતાં, મૂડી ન હતી તે બધા વડી ગયા. ગામના લૂંદાર પાસે, કે બઠૂના કોલસા કરનાર પાસે આધુનિક સાધનોં ન હોઈને તેના કારીગરો છૂટા થયા અને વર્કશોપમાં જોડાયા; અગર ગામ મૂડી કારખાનાવાળા સહેરમાં ગયા. તે રોજના ૪-૫ રૂપિયાની રોજમાં વેંચાઈ ગયા. નાના વેપારી પાસે મૂડી ન હોઈને તેણે વેપાર છોડ્યો અને તે ૨૦૦-૩૦૦ રૂ.ની માસિક દલાલી એજન્સી જેવું કામ કરવા લાગ્યો. પગે મશીન ચલાવનાર દરજી ન ટકી શક્યો.

તો તે વિજળાથી ચાલતાં રેડીમેડના કારખાનામાં ગોઠવાઈ ગયો. નાની જમીનવાળો મોટા પાસે રહ્યો. પરિણામે સાધન વગરનો માણસ સાધનવાળાનો આર્થિક ગુલામ બન્યો.

સાધનહીનોની શક્તિ ખૂટતાં જે નવી પ્રક્રિયા થઈ તે તેમનાં સંગઠનોની સમોર્વાડિયાના દ્વેષના કારણે અંદરોઅંદર લડાઈ વિગ્રહો શરૂ થયાં. અસંતોષ વધવા લાગ્યો અને સાધનહીનો, સંપન્ન વ્યક્તિઓ સામે આંદોલન કરવા લાગ્યા. યુમાસ્તા, મજૂરો અને શ્રમિકો સંગઠિત થઈને બળવો કરી પગારવધારાની માંગ કરવા લાગ્યા.

એમાંથી કેટલાક સાધન સંપન્નોને સૂઝયું કે જે આ બધા માણસો ગરીબ થતાં જાય તો તેમની ખરીદ-શક્તિ તૂટી પડે તો પછી તેમનો માલ કોણે લેશે? માલ ન બપો તો નફો કેમ થાય અને આ કારીગરો કામ કરી શકે? જ્યારે તેમનો પગાર ટૂંકો હોય અને ખરીદ શક્તિ ઘટી ગઈ હોય! તેમને થયું કે આ રીતનું શોષણ થવું એ મોટી ભૂલ છે. જે શોષણ જ ચાલતું રહે અને ખરીદ શક્તિ તૂટતી જાય તો કાચું કંઈ રીતે ચાલે? એટલે પૈસા વગરના પૈસા વગરનાં સાધનો આપવાં જોઈએ જેથી તે માલ ખરીદી શકે! ધણી સ્થળે તો વળતરના એક ભાગ રૂપે પોતાનો માલ આપવાનું પણ તેમણે નક્કી કર્યું.

સાધનહીનોને જે વધારાનો પૈસો મળ્યો તેમાંથી સંધરવાની વૃત્તિ પેદા થઈ. છેલ્લાં પચ્ચીશ વર્ષોમાં કરકસર અને સંગ્રહશક્તિ વધી છે. તેમ થાય તો પૈસો બંધાઈ જાય એટલે પૈસો કેમ વધારે વપરાય તે માટે અઘતન સાધનો અને તેનો વ્યાપક પ્રચાર એ યુરોપના અર્થશાસ્ત્રીઓનું લક્ષ્ય બન્યું. પૈસો ખર્ચાય તો માનનું ઉત્પાદન વધે અને માલ-બનાવનારાઓને રોજી મળે. તે માટે તેમણે મોજશોખનાં સાધનો બહાર પાડવાં શરૂ કર્યાં. આજે લોકજીવનમાં ખાસ કરીને શહેરોનાં જીવનમાં મોજશોખનો ઝડપી વધારો થયો છે.

એ પ્રવાહ મુંબઈમાં પણ ચાલે છે. પૈસાને કેમ વેડફવો? એ વસ્તુ સંવિશેષ પેદા થઈ છે. એક સોફાસેટ છે. તે જૂની ડિઝાઈનનો છે. નવી ડિઝાઈન નીકળી તો તે નવો ખરીદી લીધો. એ વરસમાં નવો રેડિયો ખરીદ્યો. આમ બદલાતી ડિઝાઈનો અને મોડેલો વચ્ચે આજનું જીવન વહી રહ્યું છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડનો એ વા ચાલે છે. ત્યાં એ સૂત્ર બની ગયું છે :—

“વસ્તુઓ વાપરો...! વાપરશે એટલે નવું આવશે... પૈસા ખર્ચ કરતાં સ્ત્રીઓ નવો પૈસો આવશે! તેનાથી જીવનધોરણ ઊંચું થશે. વધુ ખર્ચ અને વધુ સાધનો વસાવવાથી જીવનધોરણ ઊંચું જશે!” આ ત્યાંના અર્થશાસ્ત્રીઓનો અવાજ છે.

પાયાની પહેલી બૂલ : ખોટું જીવનધોરણ !

આ આખી વસ્તુમાં પાયાની બૂલ છે. પૈસો વાપરો પણ ક્યાં અને કેવી રીતે? તેનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. જેથી વર્ગદ્વેષ બંધ થાય અને શક્તિ વધે. એકવાર જે દેશને પરાધીન રાખીને અમેરિકા અને બ્રિટન ચૂસવા માગતાં હતાં તે જ દેશને ભારત વગેરેને કરોડો રૂપિયાની મદદ કરવા તેઓ શા માટે તૈયાર થયાં છે? તે એટલા માટે કે ભારત, પાકિસ્તાન અને આફ્રિકા જેવા અવિકસિત દેશોની ખરીદ શક્તિ ન તૂટી જાય. તે દેશો સદૃશ હશે તો તેના બજારોમાં માલ ખપી શકશે એવી તેમની દૃષ્ટિ છે.

આપણે ત્યાં પં. જંવાહરલાલજી નેહરૂ જેવા રાષ્ટ્રનેતા હોવા છતાં આ પાયાની બૂલ થઈ રહી છે. તેઓ પણ માને છે કે એથી ભારતનું જીવનધોરણ ઊંચું આવ્યું છે! આ જીવન ધોરણ ક્યા વર્ગનું વધ્યું છે? ક્યા વર્ગની આવક વધી છે? અમુક વર્ગની આવક વધી એટલે આખા રાષ્ટ્રનું જીવનધોરણ વધતું નથી! હાથવણાટ અને હાથની કારીગરીવાળોના માલ કેટલો ખપ્યો? આંકડાઓ ઉપરથી આવક

વધ્યાનો આભાસ થાય છે. પણ સામાન્ય વર્ગને તો એ જ રીતે માંડ માંડ પૂરું થાય છે. યંત્રોવાળાની આવક વધે છે પણ શ્રમિકોનું કાંઈ વિચારતું નથી. શહેરના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે પણ પાંચ લાખ ગામડાનાં લોકોની આવક કેમ વધે એ તરફ ક્યાં જોવાય છે ?

સાચો પ્રયોગ :

આમ જનતા ખડતલ અને બળવાન શરીરવાળી, સ્વાવલંબી હશે તો જ જીવનધોરણ જીંચું ગયું ગણાશે. ગાંધીજીના વિચારોથી ઉછેરેલી સર્વોદય વિચારધારા અને અનુબંધ વિચારધારા આજે એવા જ પ્રયોગો કરી રહી છે. તે મન પ્રસન્ન રહેનાર સ્વાવલંબી, નિર્ભય અને પોતાના પગે જીભો રહેનાર સમાજ રચવાનો પ્રયોગ કરી રહી છે.

વિલાસ કે સુવાળાપણને આળ પાંપાળી જીવનધોરણ વધારવા કરતાં સંયમ અને સાદાઈથી જીવીને જીવનધોરણ વધારવાની વાત ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ છે. ગાંધીજીએ આ ખોટા જીવનધોરણને પાયાથી બદલવા માટે કેટલાંક સૂચનો કરેલાં.

તેમનું પહેલું સૂચન એ હતું કે આખી અર્થનીતિ પાયાથી બદલવી જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે “ગમે તે વસ્તુનું નફા માટે ઉત્પાદન કરવું” એ સૂત્ર બદલવું પડશે. ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે હોય, નફા માટે ન હોય એ સૂત્ર હોવું જોઈએ. ગાંધીજીની એ વાત ભુલાઈ છે અને પાશ્ચાત્ય અર્થનીતિના પ્રવાહમાં ભારત પણ તણાઈ રહ્યું છે. જો કે એમાં પરિસ્થિતિનો દોષ મુખ્યપણે છે.

હમણાં જ એક લાખ મળ્યા હતા. તે કહેતા હતા કે એક લાખનો મૂડી છે અને ૪ લાખ ખીજા ભાઈ રોકશે. એમ ૫ લાખ ખર્ચાને લિપરિટક અને ટાયલેટનું કારખાનું જીલું કરવું છે. એમાં નફો ખૂબ રહેશે ! જરૂરી-ખિનજરૂરી એ કાંઈ જોવું જ નહીં. માત્ર નફાની દૃષ્ટિએ કામ કરવાનું છે. તો નફા માટે માલ બનાવો, તેનો પ્રચાર કરો અને ખોટા પ્રોપેગાંડા, ખોટાં સૂત્રો વડે કરો. “લિપરિટક હોટોના દરદોને

મટાડે છે! સૌંદર્ય વધારે છે વગેરે!” તેથી લોકોના મગજને ભ્રમવો. આ નીતિ સ્વીકારવાની પાછળ કોઈ સંયમ, સાદાઈ, બ્રાતૃભાવની ભાવના નથી. માત્ર નફાની દૃષ્ટિ છે. ખોટી જાહેરાતોથી માલ ખૂમ ખપે છે એ દૃષ્ટાંતી આવડે તો બસ છે. તે જાહેરાતો વૈજ્ઞાનિક (સાયન્ટિફિક) રીતોમાં અપવી જોઈએ.

તાજ છાપ સિમરેટવાળા, સિગારેટ પાઈને મોટરો દ્વારા, રમતગમત દ્વારા જાહેરાત કરે, પાટિયાં લઈને ફરે તે બધું સાયન્ટિફિક હોવાના નમૂના છે. પણ જો કોઈ ધર્મ, બ્રાતૃભાવ કે વાતસલ્ય વધારવાની વાત કરે તો તે અવૈજ્ઞાનિક છે—જમાનાથી પાછળ છે એમ કહેવાય છે.

ગાંધીજીએ આ બાબતમાં કહ્યું હતું કે માનવમાત્રને હિતકારી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા માટે, ઉપયોગ પૂરતો જ પ્રચાર કરો, નફા મેળવવા માટે નહીં. ગાંધીજી ખાદી આભોધોગોનું મહત્ત્વ બતાવતા, સંયમ, સાદાઈનાં નિયમો પ્રતોલેવડાવતા, પ્રચાર કરતા. એમ લોકમાનસને સારી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા અને તે વસ્તુ તરફ સદ્ભાવ રહે તે માટે પ્રચાર કરવો જ જોઈએ, તેના માટે તેવાં સૂત્રો-મંત્રો બોલાવવાં જોઈએ.

પાયાની બીજ બૂલ : નફા માટે બજાર !

આ અર્થશાસ્ત્રનો બીજો પાયો છે નફા માટે બજાર શોધો. બજાર કેમ મળે? છુટથી લોકો વસ્તુને વાપરતા થાય બલેને પછી તેને બગાડીને પણ વાપરે! આના સંદર્ભમાં ખાંડના કારખાનાં વાળાની વાત લઈએ. તેઓ બે આને રતલ ખાંડ કારખાનાવાળાને પૂરી પાડે છે. અહીં તે ખાંડ દશઆને રતલ લોકોને પોષાતી નથી પણ મેક્સિકો વગેરેમાં પોષાય છે. કારણ કે તે લોકો કાચી ખાંડમાંથી દારૂ બનાવે છે. આપણે ત્યાં ગાંધીજીએ દારૂની મના કરી છે. એટલે દારૂ ન બનાવી શકાય. તેથી આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ વિચારે છે કે ત્યાં મેક્સિકોમાં ખાંડ વગેરે મોકલો કારણ કે ત્યાં બજાર મળે છે; પછી એ લોકો એનું મને તે કરે એની સાથે આપણને શો સંબંધ?

આ બ્રાંત દષ્ટિ છે. ગાંધીજીએ ઉત્પાદનની પાછળ એ દષ્ટિ આપી હતી કે ઉત્પાદન કરો. પણ સ્વાવલંબન માટે દેશમાં વપરાય તેટલી જ ખાંડનું ઉત્પાદન કરો. હરીકાષ્ઠ કરવા કે મારકેટ મેળવવા માટે ખાંડનું ઉત્પાદન ન કરો. તેની વિરૂદ્ધ આજ સાકર અને ખાંડના બજાર મેળવવા માટે જે કારખાનાં થયાં છે તેનો પ્રભાવ જતે દહાડે અનાજની ખેતી ઉપર પડ્યા વગર નહીં રહે.

નાઈલોનમાં દશ આના વળતર છે. તે ત્રીશ આને વાર વેચાય છે. એટલે વેપારીઓ વિદેશી નાયલોન મંગાવે છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમને લાયસન્સના કારણે નફો મળે છે. પરમીટ આવે ત્યાં ખારોખાર વેચી નાખવામાં આવે છે. તેની વિરૂદ્ધમાં કૃત્રિમ રેશમ કે સુતરાઉ વસ્ત્ર બનાવે તો વાપરનારને સોંધા મળ્યાનો લાભ થાય; બનાવનારને રાજી મળે અને નાના વેપારીઓને રાહત મળે. તેમાં આ દેશના કાંતનાર-વણનારને માંડ ત્રણ આના વળતર મળે છે તે પણ ઉદ્યોગ-પતિઓને આપવું પોષાતું નથી. જે વધારાની માંગણી થાય તો રાષ્ટ્રપિતાના સન્માનને નેવે મૂકીને એ લોકો કહેશે કે “લો, આ ગાંધીવાળા ફાટી નીકળ્યા છે.” પણ આ લોકો સ્વાયં વશ નાયલોન પાછળ દશ આના વળતર આપે છે! જ્યારે સાચા નાના વેપાર ઉપર લોકોનું ધ્યાન ચોંટતું નથી.

જાપાન દેશ ઉદ્યોગધંધામાં ખેડો કેમ થયો? ત્યાં ધરે ધરે નાનાં યંત્રો વડે ગૃહઉદ્યોગ ચાલે છે. સરકાર તે માલ ખરીદી લે છે. એટલે ત્યાં બજારની ચિંતા નથી. ત્યાં મજૂરી સોંધી છે, વસ્તુ સોંધી છે, માલના ભાવ પણ નીચા છે. લોકોનું મધ્યમ જીવનનું ધોરણ છે. તે છતાં લોકો સુખી છે. ગરીબાઈનું ત્યાં દુઃખ નથી. જ્યારે ભારતમાં એ વિષમતા ધણી વધારે છે. જર્મની પણ ઉદ્યોગ-ધંધા વડે ખેડું થયું. પણ અર્થનીતિ એવી હોવી જોઈએ કે જે દિવસે બજાર ન મળે તે દિવસે પણ દેશ પગ ઉપર ઊભેલો હોવો જોઈએ. ખીજા દેશોના બજાર ઉપર ઊભા રહેવું તે હંમેશાનું જોખમ છે. દા. ત. આપણા દેશ

કરતાં અમેરિકામાં તેલ સોંધું છે. એટલે અહીંનું તેલ ત્યાં મોકલવું પોષાતું નથી. માટે અર્થનીતિઓએ એમ કહ્યું કે જેને તેલ મોકલવું હોય તે સાથે ૩ મોકલે, કે ૩ મોકલનાર તેલ મોકલે. પરિણામે નફો-તોટો સરખો થશે. આના કારણે દેશમાં ૩, તેલ બંને ઓછાં થવાં લાગ્યાં છે તે તરફ ભાગ્યે જ કોઈ ધ્યાન આપે છે.

વનસ્પતિ તેલ નુકશાનકારક છે કે લાભકારક ? તેનો કશો જ વિચાર કર્યા વગર સરકાર એના કારખાનાવાળાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે. આપણે ત્યાં અર્થનીતિમાં સ્વાવલંબનના પાયા ઉપર બગ્ગરભાવ ગોઠવેલો જોઈએ. હરીદ્વાર્ષ કે ખોટી વસ્તુ આપીને નહીં ! એની કાળજી રાખતી જોઈએ.

પાયાની ત્રીજી ભૂલ : ગરજ પ્રમાણે ભાવ !

અર્થશાસ્ત્રનો ત્રીજો મુદ્દો એ રજૂ કરવામાં આવે છે કે માલનો ભાવ ગરજ પ્રમાણે નક્કી થવો જોઈએ. આ પણ પાયાની ભૂલ છે, આ વાત યુરોપના અર્થશાસ્ત્રીઓએ બતાવી છે. ગાંધીજીએ કહ્યું કે “ગરજ પ્રમાણે નહીં, પણ, શેટલા પ્રમાણે જેનાથી આજીવિકા બરાબર ચાલી શકે તે પ્રમાણે માલના ભાવ નક્કી કરવા જોઈએ.” એક ખાદીનેજ લો...! ત્યાં વણકર, કાંતનાર, ધોનાર, રંગનાર, પીંજનાર વગેરે દરેકના શેટલા ચાલી શકે. તે પ્રમાણે ખાદીના ભાવ નક્કી થવા જોઈએ. તેમાં જેમનો સહયોગ હોય. જેમણે કામ કર્યું હોય તેમને આજીવિકા મળી રહે તે પ્રમાણે ભાવ નક્કી થવા જોઈએ.

ચોથી પાયાની ભૂલ : વસ્તુની હરીદ્વાર્ષ !

અર્થશાસ્ત્રનો ચોથો મુદ્દો એ છે કે દરેક વસ્તુને હરીદ્વાર્ષના પાયા ઉપર મૂકી દેતી ! તે પણ પાયાની ભૂલ છે. ક્યાં કઈ વસ્તુ જોઈએ, કેટલી જોઈએ તે જેવાતું નથી. ત્યારે સવાલ એ થાય છે ભાવ કેણુ નક્કી કરે ? એના જવાબમાં જણાવાય છે કે હરીદ્વાર્ષથી બગ્ગરમાં ભાવ બને નક્કી થઈ જશે. બગ્ગર નિર્ણય કરી દેશે. પણ, આ હરીદ્વાર્ષમાં

ટકશે કોણ? જેની પાસે વધારે મૂડી છે, પ્રચારનાં વધારે સાધનો છે, તે જ વધારેમાં વધારે વેપાર ખેડી શકશે.

તાજ છાપ સિગરેટ વાળા ગામડે ગામડે મોટર લઇને ફરે, લોકરંજન કરે, તેમજ “તાજ ખેતાજ છે લિજ્જતદાર છે, સ્ફૂર્તિદાયક છે!” એ રીતેની જાહેરાત લોકરંજન સાથે કરે છે તેથી તે ટકી શકે છે.

એકવાર ચર્ચામાં મેં કહેલું કે આ વેલફેર (કલ્યાણરાજ) સ્ટેટ ચાલે પ્રચાર કરવા માટે ખે કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે. બારે કરોડો પ્રજા ઉપર નાંખીને તેની આવકથી ચાલે પ્રચાર સરકાર કરે તે કેટલું ખેલુલું લાગે છે? મહારાજશ્રી જેવા સતો ચા, ખીડી, સિગરેટ વગેરેની ખાધા લેવડાવે તો લેનાર આજે જૂજ જ નીકળે! કારણ કે સરકાર પણ ખોટી વસ્તુને સામેથી ટેકો આપે છે. એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું કે “વસ્તુના ભાવ આયોજન ઉપર સહકારી ધોરણે નક્કી થવા જોઈએ. રાજ્યના ધોરણે નહીં તેમજ હરીફાઈના પાયા ઉપર નહીં!”

પાંચમી પાયાની ભૂલ : ઉદ્યોગોની ખોટી માલિકી!

અર્થશાસ્ત્રનો પાંચમો મુદ્દો એ મનાય છે કે મોટા ઉદ્યોગો ઉપર રાજ્યની માલિકી અને નાના ઉદ્યોગો ઉપર ખાનગી માલિકી હોવી જોઈએ. ગાંધીજીએ તેના બદલે એમ કહ્યું કે “મોટા ઉદ્યોગો સાર્વજનિક માલિકીના હોવા જોઈએ અને નાના ઉદ્યોગો સહકારી પદ્ધતિથી ચાલવા જોઈએ. જેમાં માલ જનાવનારની માગીદારી હોવી જોઈએ.”

આમ પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્ર અને ભારતની સંસ્કૃતિની રીતે વિચારેલ ગાંધી અર્થનીતિમાં પાયાનો ફેર છે. ગાંધીજીએ અર્થનીતિ ઉપર જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે તેમણે ચરખાસંઘ જેવા નાનકડા સંઘ વડે પ્રયોગ કરીને બતાવ્યા હતા. ઉત્પાદન નફા માટે નહીં પણ ઉપયોગ માટે થવું જોઈએ. ભાવનિર્ણય હરીફાઈ ઉપરથી નહીં પણ આજીવિકા પ્રમાણે થવા જોઈએ. તેની સાથે તેમણે “જે કાંતે તે પહેરે અને જે પહેરે તે કાંતે!” એ સૂત્ર બતાવ્યું હતું. ગાંધીજી કહેતા કે મારી

અર્થનીતિ મેં ખાદીથી શરૂ કરી છે. ખાદી મારા અર્થશાસ્ત્રનું પ્રતીક છે. તે અહિંસાની શક્તિ છે. આ ખાદી સર્વોદય અથવા તેા અનુબંધ વિચારધારાનો પાયો છે.

ગાંધી અર્થનીતિ-સાચી અર્થનીતિ :

આજે મોટી મુશ્કેલી એ છે કે સ્વરાજ્ય આવ્યા બાદ રાજ્ય સર્વોદયની ગાંધીજીની અર્થનીતિનો સ્વીકાર કર્યો નથી. તેથી તે મુંઝાય છે. તેણે પાશ્ચાત્ય અર્થનીતિનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેથી ગૂંચમાંથી નીકળી શકે એમ દેખાતું નથી. રાજ્યના આયોજન સાથે ગ્રામોદ્યોગના કાર્યકર્તાઓ પણ ખેંચાઈ જાય છે; ત્યારે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.

ખાદી એમ્પોરિયમ સ્વાવલંબન અને જગત વધારવા માટે ઊભું કરાયું છે પણ તેમાં સ્વાવલંબન સાથેની આજીવિકાનો પાયો કદાચ ભૂલી જવાયો છે. પશ્ચિમના ચાલુ પ્રવાહને કારણે ખાદી કમીશન પોતાનું સર્વસ્વ ખોતું જાય છે. તેથી અદ્યતન અનુકૂળતાઓ અને પ્રવાહોની સાથે સર્વોદય વિચાર કે અનુબંધ વિચારને નહીં ભૂલવો જોઈએ. આ માટે પણ પૂ. મહારાજશ્રીની જનસંગઠનો, જનસેવક સંગઠનો અને સાધુ વર્ગનું માર્ગદર્શન ખતાવે છે, તે અનિવાર્ય છે. સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જાળની ત્રિવેણી વિના અર્થશાસ્ત્ર સુધરશે નહીં.

યંત્રવાદ સામે લાલખત્તી :

યંત્રના ઉપયોગ વિષે ભારતની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વિચારતા લોકો શું કહે છે તે જોઈએ. ગાંધીજીએ યંત્રની મર્યાદા મૂકી છે. તેમણે સહકાર યંત્રનો વિરોધ કર્યો છે; ગતિ ઉત્પાદક યંત્રો (વાહન વહેવાર)નો ઉપયોગ સ્વીકાર્યો છે અને સહાયકારી યંત્રોની મર્યાદા ખાંધી છે. આ મર્યાદા કઈ છે?

આ મર્યાદાની સ્પષ્ટતા પૂ. મહારાજશ્રી સંત્યાલજીએ ધણાં વર્ષો પહેલાં કરી હતી. આવા યંત્રો સહાયકારી ધોરણે વસાવવાં જોઈએ. તે

અંગે એક લોકસંગઠન વાળું મંડળ બને જે નફો નક્કી કરીને બધાને વહેંચે તેમજ નફાની વહેંચણી બધાને કરી આપે. ખાનગી માલિકીના યંત્રોમાં હરિક્ષાર્ધમાં ઊતરવું પડે છે. તેથી તે આપણી અર્થનીતિને અનુકૂળ નથી.

સર્વોદયના કેટલાક મિત્રો સહકારી ધોરણે ચાલતા યંત્રોની મર્યાદામાં માનતા નથી. તેઓ રેટિયાથી માંડીને અંબર સુધી પહોંચી ગયા છે. પણ ત્યાંથી આગળ જવાના બદલે ત્યાંજ અટકી ગયા છે. હમણાં સર્વોદયમાં એક સુધારક વર્ગ ઊભો થયો છે જેણે સ્વીકાર્યું છે કે કોઈને બેકાર ન રાખવો હોય તો યંત્રોની સહકારી ધોરણે ગોઠવણ થવી જરૂરી છે.

આજથી દશ વર્ષ ઉપર ધંધુકા સહકારી જીન વખતે ધ્રુ. મહારાજશ્રીએ યંત્રોની મર્યાદા બતાવી હતી. તે વખતે અમારા જેવાને થતું કે મહારાજશ્રી સમાજવાદીની જેમ કેમ વિચારે છે? યંત્ર તો હોવાંજ ન જોઈએ પણ તે વખતનો તેમનો વિચાર આજે સ્વીકારાઈ ગયો છે. અણસાહેબ, ઝવેરભાઈ, જયપ્રકાશજી જેવાએ આ વિચાર સ્વીકાર્યો છે. ગાંધીવાદી લોકો પણ માનવા લાગ્યા છે કે યંત્રનો ઉપયોગ સહકારી ધોરણે કરવો પડશે. તોજ વિશ્વના યંત્રોલોગવાદ સામે ટકી શકાશે.

અમારે ત્યાં પણ અમે એક લોટ દળવાના યંત્રનો સહિયારો પ્રયોગ કર્યો છે. તેની માલિકી ગ્રામ સમિતિની છે. હાથે દળેલો લોટ ખાનાર માટે એએક ધર એવાં રાખ્યાં છે; જેમની પાસેથી દળાવીને દોઢા ભાવના પૈસા આપવા એમ નક્કી કર્યું છે. યંત્રમાં દળાય તેના દશ આની ભાવ રાખ્યા છે એમાં ગાંધી અર્થનીતિ રાખવામાં આવી છે કે કોઈ બેકાર બને નહીં, હરિક્ષાર્ધ ન કરે, પૂરતી આજીવિકા બધાને મળે. યંત્ર મર્યાદા અને યંત્ર વિવેક અંગે ગાંધી ગ્રૂપ જાગૃત થતું જાય છે તે શુભ છે.

આ રીતે વિશ્વમાં અર્થનીતિના પ્રવાહોનું દુકું વિવેચન એનાં તત્વો સાથે મેં કર્યું છે. તે ઉપરથી ધર્મમય અર્થનીતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનો આપ સહુને ખ્યાલ આવી શકશે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો આરંભ કરતાં કહ્યું: “મોટા ઉદ્યોગો થાય તો નાના ઉદ્યોગોને મરવાનું થાય. પણ આપણા વસવાયાંઓ જનતાને નિત-નવીનતા જોઈએ તે પ્રમાણે થોડો ફેરફાર ન કરે તો પછી તેમનો નાશ જ થવાનો. ભવ + વહી = જન્મોની વહી ગયેલી વાતોને કહેવાનું સાધન હતું. તેમાં સુધાર ન થયો તો ભવાઈ આવી ભવાઈમાં સુધારો ન થયો તો નાટક આવ્યાં. એટલે ભવાઈનું સ્થાન જવાનું જ.

રેલ્વે આવી તે પહેલાં સાંભળ્યું છે કે વણઝારાઓ પોઠ લઈને ફરતા અને મન માન્યું કરતા. રેલ્વે આવતાં પહેલાં ઇચ્છાંડ તરફથી એક પ્રતિનિધિ આવ્યા અને તેમણે વણઝારાઓને સહકારી ધોરણે એ કામ ઉપાડી લેવાનું કહ્યું. પણ બધા આનાકાની કરીને ટળી ગયા. તેમણે એનો ધંધો ખોયો. અને આજે સરકાર હસ્તક તે છે અને તે સારું એવું કમાઈને આપે છે.”

શ્રી દેવજીભાઈ : આજની અર્થનીતિની દૃષ્ટિ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ છે. ગાંધીજીએ તે પારખી લીધેલું અને તેમણે આ ક્ષેત્રને પણ તેનો પુટ આપ્યો હતો. પણ દુર્ભાગ્ય એ છે કે ગાંધી વિચારોનો જેમને સીધો વારસો મળ્યો છે તે પરિબળો તેને સમજી શક્યા નથી; અને સમજ્યા છે તો કોંગ્રેસને સમગ્રવવામાં સફળ થયા નથી.

હમણાં આર્થિક નીતિ રાજ્યે પોતાના હાથમાં લીધી છે. તેમાં પ્રગ્મની શક્તિ બળવી જોઈએ. તે પણ પ્રગ્મની શક્તિ ઠેક નીચલા સ્તરથી એટલે કે પખત વર્ગ, ગામડાં, માતૃગતિ વગેરેથી શરૂ થવી

જોઈએ. આ અંગે ગાંધી-નીતિવાળાઓએ જે જાગૃતિ દાખવવી જોઈએ તે દાખવી નથી. રાજ્ય આર્થિકતંત્ર સંભાળીને બેઠું છે. પણ હવે તેનું આયોજન પ્રજાનાં નૈતિક બળોએ એક થઈને કરવાનું છે. તે માટે રાજ્ય સામે, રાજ્ય સંસ્થા સામે લડવું પડશે. અંદર અને બહાર બંને મેરચે લડવું પડશે.

સખ્ત સ્વાવલંબનનો કાર્યક્રમ ભૂદાન સાથે પહેલેથી જ જોડી દેવાની જરૂર હતી; પણ તેમ ન થયું. દેશના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે કોંગ્રેસ દાવો કરે છે. લોકસેવક કક્ષાએ ભૂદાન તે દાવો કરે છે. આ બંનેએ ગ્રામ સ્વરાજ્યની અર્થનીતિ માટે લોકકક્ષાએ પ્રયોગકાર તરીકે મુનિશ્રી સંતબાલજીના બાલનળકાંઠાની પ્રયોગ-પ્રવૃત્તિઓ પાસે જવું જોઈએ. તેની પાછળ વીસેક વર્ષનો જ્વલંત ઇતિહાસ પણ છે. તો આ ત્રણેય સંસ્થાઓનું સંયોજન થાય તો ઘણું જ સુંદર કામ થાય! આ અંગે એક વસ્તુનું સતત ધ્યાન રાખવું પડશે કે સંગઠનના નામે સ્થાપિત હિતો-દાંડ તત્વો, કામવાદી તત્વો વગેરે અંદર ન આવી જાય. ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં આમાંનું કંઈ પણ ભૂલવાનું નથી. નહીંતર ગયા જ સમજવાનું.

તાજે દાખલો ભૂદાનનો છે. અનુબંધ વિચારધારાએ તેને દ્વિતી અપનાવેલું અને પ્રાયોગિક સંઘે પોતાનો ક્વોટા પૂરો કરાવી દીધો-બમણો કરાવ્યો, પણ ભૂદાન કાર્યક્રમમાં ગ્રામ સંગઠન સાથે ન સંધાયો અને તે પ્રાયોગિક સંઘથી અતડું આલ્યું એમ લાગ્યું છે તો તેમ ન થવું જોઈએ. આજે ગાંધીજી નથી એટલે સર્વોદયી વિચારધારા-સર્વાંગી બનાવવાનો ઓછો સંભવ છે. એટલે જે જોડાણ થાય તે સ્વાભાવિક થવું જોઈએ. કૃત્રિમ નહીં; નહીંતર તેની વિપરીત અસર ગામડામાં થવાનો સંભવ છે.”

પૂ. નેમિમુનિ : “ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ સંગઠનો કર્યા સિવાય ગામડાની અર્થનીતિ કે સામાજિક નીતિની અસર દેશ અને

જગત ઉપર લાવી શકાશે નહીં. એટલે મારા નમ્ર મતે તો એક બાબુ ગામડાંમાં નીતિના પાયા ઉપર સંગઠનો કરી તેમને આર્થિક-સામાજિક નીતિમાં સ્વાવલંબી બનાવી તેમને વિશ્વ સાથે જોડવા પડશે. છાપામાં હમણા જ આવ્યું છે કે “યુને”ની આર્થિક, સામાજિક, નીતિની સંસ્થા ‘યુનેસ્કો’માં ભારતના પ્રતિનિધિ લેવાયા છે. જે આમસંગઠનની વ્યાપક અસર ઊભી થાય તો તેમાં ભારત વતી આવા નૈતિક આમસંગઠનના પ્રતિનિધિ શા માટે ન આવે? આજે તો રાજ્યનો પ્રભાવ છે; તેથી ભારતના રાજ્ય પાસેથી—અત્યારે સત્તા ઉગર કોંગ્રેસ હોઈ કોંગ્રેસ પાસેથી—તેવો પ્રતિનિધિ મંગાય છે કે અનાયાસે તેને જવાની તક મળી છે.

આપણે પણ અનુષ્ઠાન વિચારધારામાં રહેલી સર્વાંગી વિચારણાને એટલી દૃઢે સ્વતંત્ર અને મુક્તપણે પ્રયોગો કરીને જગત લગી વહેતી મૂકવી પડશે; નહીંતર કોંગ્રેસ અને સર્વોદય વિચાર સાથેના જોડાણના લોભમાં તણાતા આ વિચારધારાની મૌલિકતા ખોઈ બેસવાનો ભય ઊભો થઈ જશે. આપણે તો વિશ્વના અર્થપ્રવાહને પણ આમ તરફ વાળવાનો છે. ગામડાંને પણ વિશ્વલક્ષી દૃષ્ટિ આપવાની છે. ક્યાં કોનું કેંદ્રીકરણ અને ક્યાં કોનું વિકેંદ્રીકરણ કરવું? એનો વિવેક સૌમાં જગાડવાનો છે. શોષણના સંસ્કારોને લોક-જીવનમાંથી હાંકી કાઢી બીજા ખાતર ધસાવામાં જ રહેલ સાંપડે છે, તેવી નવ-સંસ્કૃતિ બરવાની છે.

આ બધું કરવા માટે, માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરીએ તો યંત્રોનું સહકારીકરણ આમસંગઠનોના નૈતિક નેતૃત્વ નીચે કરવું પડશે. તે નેતૃત્વ ઉપર પણ વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા સેવકોનું આધ્યાત્મલક્ષી સંચાલન મૂકવું જોઈશે. આમ ત્રેવડી સાવધાની હશે તો જ આજની સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉપર મૂડીવાદી કે સત્તાવાદીઓનું વચસ્વ છે, તે દૂર થઈ શકશે. આથી જ બાલનળકાંઠાની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં પ્રાયોગિક સંધના સંચાલન હેઠળ ચાલતાં નૈતિક આમસંગઠનોનું જે પ્રતિનિધિત્વ છે તે

સમયસરનું અને યોગ્ય દિશાનું છે. આખા દેશમાં આવું થાય તો, દેશભરમાં ન્યાય નીતિની વાતને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળી જાય. દેશમાં વેર-વિખેર પડેલી સારી-સારી વ્યક્તિઓ સંકલિત થઈ જાય. આમ આખા અર્થપ્રવાહને બદલાવી શકાય.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આંતરરાષ્ટ્રીય અનુસંધાન થતાંજ વિશ્વનું અર્થતંત્ર પલટાવાનો પ્રારંભ થશે. આજે તો જીવન-ધોરણ ઉન્નત કરવાનો આંક કેવળ ભૌતિક છે. એટલે નફાખોરી, સંધરો અને વિલાસ વગેરેના કારણે વિષમતાઓ અને અદેખાઈઓ જન્મે છે. અમેરિકાનો લોકસમૂહ આર્થિક રીતે સુખી હોવા છતાં આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ધણો જ દુઃખી છે. ત્યાંના ધર્મગુરુઓ આજીવિકા શુદ્ધ કરવા માટે કંઈ પણ કહેતા નથી. ભારતમાં ધર્મ, ધર્મશાસ્ત્રો અને ધર્મગુરુઓએ હંમેશા પ્રજા તેમજ રાજ્યને ન્યાય-નીતિ અને પ્રામાણિકતાની કમાણીની તેમજ આજીવિકા શુદ્ધિની વાતો કરી છે. આથી ભારત જ દુનિયાના અર્થપ્રવાહોને ધર્મ પુનિત બનાવવામાં અગ્રભાગ ભજવી શકશે એમ લાગે છે.”

શ્રી પૂંજભાઈ : “વિશ્વના અર્થપ્રવાહોને ધરમૂળથી પલટવાની વાત શરૂઆતમાં નવી લાગશે. તેથી મોટો વિરોધ થવાનો સંભવ છે. પણ આ કામ બાલનળકાંઠામાં શરૂ થયું ત્યારે જે મુશીબત હતી, તે આજે નથી. હવે કાર્યકરો અને જનતા બન્નેની દૃષ્ટિ સાફ થઈ છે અને તેમને ધડ ખેંચી ગઈ છે. રાજકીય જૂથોનો વિરોધ મોટા ભાગે સ્થાપિત હિતો તરફથી છે, તે પણ સત્તા જનતાના હાથમાં જશે એ બયના કારણે થાય છે. એટલે સેવા માટે જે કામ કરશે તેનું સ્થાન લોક-હૃદયમાં અચળ રહેશે. સત્તા માટે કે માન માટે જે સેવા કરશે તેનું સ્થાન નહીં રહે. આમાં ગભરાવવાનું કશું બે નથી.

ધર્મજના ભાઈઓ ખંભાતના ટેકરાઓમાં ખેતી કરવા આવ્યા હતા ત્યારે ભરવાડોએ તેમનો સર્વ પ્રથમ વિરોધ કર્યો હતો. પણ આજે તેમની ખેતી સુધરી, જમીનના માલિક બન્યા તો ભરવાડો

પંસ્તાય છે. અર્થતંત્રના પ્રવાહો યુગાનુરૂપ બદલે તે વખતે પ્રગ્નએ સંમજીને માર્ગ કરી આપવો જોઈએ; અને અર્થ પ્રવાહો માનવજાત ઉપર ચઢી ન બેસે, પણ તેને આધીન રહે તેવી સ્થિતિ સર્જવી જોઈએ. સહકારી ખેતી રાજ્ય સંચાલિત ન હોય પણ નૈતિક ગ્રામ સંગઠન સંચાલિત હોવી જોઈએ, તેમ જલદી થવું જોઈએ નહીંતર નાનો ખેડુત નહીં ટકી શકે. બળદો, સાધનો, ખાતર વગેરે મઝિયારાં હોય તો જ નાના ખેડુનો ટકી શકશે. આ અંગે ધર્મનો પુટ દરેક ક્ષેત્રે આપવો જોઈશે. તેવી જ રીતે, નશો, વિલાસ કે ઝેરી પદાર્થોની ખેતીને બંધ કરી ધાન્યની ઉત્પત્તિ મુખ્યપણે થવી જોઈએ. જેમકે તમાકુ, ચા, કોફીનું વાવેતર કરી કરોડો રૂપિયા ગઢેરાતમાં ખર્ચી નાખવા અને ખેતીની ઉપજને ઘટાડવી એ બધું કંઈ સારું નથી. એટલે વિશ્વના અર્થ પ્રવાહોમાં આટલી બધી ઝીણવટથી સમગ્ર રીતે વિચાર કરવો પડશે.

અર્થનીતિમાં (૧) ભોકાની ખરી જરૂરિયાત, (૨) નફાની નહીં પણ ભોકાની જરૂરિયાત, (૩) સંધરો નહીં પણ સહકારી વહેંચણી, (૪) નૈતિક સંગઠનો વડે ઉત્પાદન વિનિમય અને ધરાડીનું જોડાણ આ બધાં તરવો ઉમેરવાં પડશે, જેથી આખાં વિશ્વની પરિસ્થિતિ બદલાઈ જાય અને માનવજાત જ નહીં વિશ્વના પ્રાણી માત્ર પણ સુખી સુખી થઈ જાય.”

શ્રી સુન્દરલાલ : “ જેમ દારૂના પીઠાં કરનારને મોંઠે દૂધની વાત શોભે નહીં તેમ જેઓ શોષણ કરે છે તેમને મોંઠે ધર્મની વાત શોભશે નહીં. એટલે જ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓએ અર્થનીતિના પ્રવાહોમાં બધા પાસાંનો વિવેક કરતું સીધું માર્ગદર્શન આપવું પડશે, આમ થશે

તો જ ગાંધીજી, જેમ મિલોની આસપાસ બેસીને પણ મજૂરોનું નૈતિક સંગઠન સાધી, મિલો સામે બાથ બીડી શક્યા તેમ શહેરોને ગ્રામપૂરક બનાવવાં પડશે. તો જ તે કાર્ય સરળ થશે.

આજે સ્વરાજ્ય બાદ ગામડાંની દિશા અટકી ગઇ છે ત્યાં ખાસ સાગરમાં મીડી વીરડીની માફક સંગઠનો કરી વ્યવસ્થિત રીતે બાલનળકાંઠા પ્રયોગો જે કાર્ય આરંભ્યું છે તેમ ધર્મનો પુટ વિશ્વના અર્થપ્રવાહને આપવા માટે એ પ્રયોગને દેશનો અને દુનિયાનો મોટો ટેકો મળવો જોઈશે.”
(૧૬-૧૧-૬૧)

માનવી

માનવ હૃદયમાં ઊંડતી નવી
આભિજ્ઞાપાઓ, નવી આકાંક્ષાઓ,
નવા વિચારોને વાર્તા, પ્રસંગચિત્રો,
નિબંધો, નાટકોરૂપે રજૂ કરતું
માસિક.

વાર્ષિક સ્વચ્છ મ : રૂ. ૪-૦૦

: કાર્યાલય :
દોષપ્રતિ વાડી,
અમદાવાદ-૧

किंमत : २-५०

મુદક : સૌરાષ્ટ્ર દૂરે વતી જ્યોત્સ્નામહેન ગુપ્ત